

І.С. Дзюбко
ПОЛІТОЛОГІЯ
Курс лекцій

Передмова

1.1. Предмет і метод політології

1.3. Історія розвитку політичної думки

Розділ 2. ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС ТА ЙОГО РЕГУЛЯТОРИ

2.2. Політична діяльність

2.4. Політичний процес. політичні зміни. політичний розвиток

2.6. Політичне прогнозування

3.1. Суб'єкти і об'єкти політики

3.3. Громадянське суспільство і держава

3.5. Політичне лідерство

Розділ IV. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

4.2. Політична влада

4.4. Політична організація суспільства. держава — центральна інституція

4.6. Громадські організації і рухи

Розділ V. ДУХОВНІ ОСНОВИ ПОЛІТИКИ

5.2. Політична свідомість

5.4. Політична психологія

Розділ VI. СВІТОВА ПОЛІТИКА ЯК СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

6.2. Принципи міжнародного права

6.4. Політичні аспекти глобальних проблем сучасності

Політологія - Дзюбка: Передмова
Становлення національної системи вищої освіти в Україні у контексті загальної тенденції цивілізованого розвитку потребує кардинальних перетворень у системі гуманітарної підготовки студентів.

Політологія — одна з провідних дисциплін, що, послуговуючись принципово новими методами, дає змогу розширити наші уявлення щодо можливостей наукового вивчення як суспільства, так і індивіда.

На десятому році незалежності України політологія довела своє право на існування як базова наука і навчальна дисципліна. Зростає її роль у вирішенні складних і подекуди неоднозначних проблем реформування суспільства. Нині політологія — це науковий орієнтир, за допомогою якого прогнозується й організується політичне життя держави і суспільства.

Необхідність побудови демократичного суспільства, гуманізації політичної культури висуває на передній план проблему переосмислення традиційних підходів до аналізу складних політичних явищ, процесів і проблем суспільного життя. Зросла потреба у теоретичному і методологічному обґрунтуванні поняттєвого апарату пізнання навколишнього світу з метою виявлення механізму практичної дії різних суб'єктів. Тільки неупереджений, виважений підхід до політичних явищ, у поєднанні із заново осмисленою методологією, дає змогу

розглядати політологію як багатовимірну науку і навчальну дисципліну, головним предметом якої є політика як міждисциплінарна галузь знань.

В умовах відродження української національної державності, політичного та економічного розвитку народу України, його духовного оновлення, та з урахуванням досвіду функціонування політичних систем і політології в інших країнах світу, автори вважали за доцільне зосередити головну увагу на аналізі найважливіших проблем політичної та соціально-економічної реальності, створенні нового методологічного і концептуального базису політики на ґрунті національних традицій і особливостей історичного розвитку України.

Як переконливо свідчить вітчизняний і світовий досвід, сучасні соціокультурні процеси мають бути орієнтовані на відродження споконвічних функцій (соціальних ролей) інтелігенції, покликаної утверджувати свободу переконань людини, її прагнення до добра, наповнювати людську душу світлом культури. Духовно-інтелектуальний прогрес суспільства залежить також від його спроможності виробляти альтернативні ідеї, відстоювати їхнє право на існування, а найкращі з них втілювати у життя.

Складний і суперечливий процес трансформації сучасного українського суспільства на загальноцивілізаційних засадах пов'язаний з пошуком форм і засобів стимулювання політичної активності нації, духовного оновлення, формування інтелектуальної еліти, розробки системи ціннісних орієнтацій. Без об'єднуючої державницької ідеї, високих духовних і моральних принципів суспільство нездатне до проведення докорінних соціальних, економічних і політичних реформ.

Унікальний досвід розбудови незалежної держави Україна набуває ціною переборення глибокої економічної кризи, соціальної напруженості та політичної нестабільності. Чи є така ціна природною й неминучою платою за прагнення жити самостійно, чи йдеться про серйозні помилки у виборі соціально-політичної стратегії? Відповіді на ці, як і на багато інших запитань, чекають насамперед від політиків. Проте вони — особи зацікавлені, позаяк апіорно впевнені в успішній реалізації власних сценаріїв розвитку суспільства.

Неупередженої, об'єктивної оцінки стану суспільства та перспектив його розвитку, яка б зумовила вибір оптимальної політичної стратегії, слід очікувати лише від політології.

Відмовившись від старих уявлень і підходів, вузькопартійних позицій, політологи разом з філософами, соціологами, економістами, істориками, юристами, психологами вибудовують теоретичні моделі, перевіряють загальноісторичні схеми та гіпотези, проектують майбутнє, а не вигадують його. Виходячи на рівень широких теоретичних узагальнень, науковці Києва, Харкова, Донецька, Одеси та Львова підготували для вищої школи України понад два десятки різних за змістом і структурою навчальних посібників та підручників з політології. Однак вони ще не повною мірою задовольняють потреби українського студентства в навчальній літературі з цієї дисципліни. Зростання політичної свідомості населення передбачає формування нової політичної культури, а відтак — підвищення рівня

політичних знань широкого загалу і особливо молоді, вдосконалення системи національної освіти, видання нових навчальних посібників і підручників, підготовлених на рівні сучасних наукових досягнень.

Саме це мали на меті автори, готуючи перевидання цієї книги. Перше видання побачило світ у видавництві "Вища школа" 1998 р. Узагальнюючи досвід викладання політології та створення підручників і навчальних посібників на регіональному рівні, автори пропонують майбутнім спеціалістам систему знань про політику, що охоплює практику політичного життя, об'єктивну політичну діяльність, спосіб політичного мислення та їх теоретичне тлумачення. У підручнику подано фундаментальний матеріал з курсу політології, забезпечено інформаційну повноту і наукову новизну питань, що вивчаються, узагальнено досягнення в осмисленні основних проблем з тієї чи іншої теми. Запропоновано нові підходи й концепції з урахуванням підготовленості та зацікавленості студентів.

Лейтмотивом курсу політології є ідея громадянської злагоди, пошук її загальноцивілізаційних засад як у контексті історії, так і в умовах суперечливого і конфліктного сьогодення. Громадянська злагода розглядається як одна із головних цінностей людської життєдіяльності. Це знайшло відображення у Конституції України. Основний Закон став базовим актом правового оформлення нових політичних, соціальних, економічних і духовних реалій в українському суспільстві, який цілком відповідає нормам сучасного міжнародного права, основам життєдіяльності провідних держав світу.

Незалежна Україна реально стала невід'ємною складовою єдиної системи міжнародного права. Віддзеркалення міжнародно-правових стандартів у статтях Конституції України забезпечує перспективу розвитку і взаємодії з Україною міжнародного співтовариства, є стимулом як внутрішньої, так і зовнішньої політики держави, сприяє входженню її до світового політичного процесу.

У підручнику широко використано соціологічний, історичний, загальнофілософський теоретичний матеріал, що стосується насамперед суперечливих реалій сучасного політичного розвитку України.

Політологія - Дзюбка: 1.1. Предмет і метод політології Соціальне оновлення всіх сфер життя сучасного суспільства, процес національного відродження і розбудови незалежної Української держави потребують глибокого вивчення закономірностей і тенденцій їхнього розвитку. Без зміни теоретичної та буденної свідомості неможливо вирішувати перспективні та поточні завдання загальнолюдського і національного масштабів, змінити ставлення людини до праці, піднести політичну культуру мас, активізувати їхню діяльність як суб'єктів історичного процесу, послідовно й повно розкрити гуманістичний і демократичний характер сучасної цивілізації.

Широкі можливості для ґрунтовної та об'єктивної характеристики суспільства, в якому ми живемо, і політики, яку можна й треба проводити у цьому суспільстві та на міжнародній арені, має політологія, що пройшла тривалий шлях становлення та розвитку як наука і навчальна дисципліна.

У найбільш загальному розумінні політологія — це наука про політику та її взаємовідносини з людиною і суспільством, одна із складових системи наукових знань людства, його духовної культури, активний чинник суспільного прогресу. Що є характерним для політології як науки і навчальної дисципліни? У чому полягають особливості, що визначають її місце в системі суспільствознавства взагалі та в системі соціально-політичних наук зокрема? Відповіді на ці запитання дадуть змогу з'ясувати і усвідомити сутність політології.

Як і всі інші галузі сучасного суспільствознавства, політологія виникла і розвивається для того, щоб виробити знання, які дають людству й окремій особистості змогу орієнтуватися в навколишньому світі і завдяки цьому активно освоювати його, а також перетворювати, передбачати та свідомо формувати політичну систему суспільства. Як особлива галузь суспільствознавства політологія вивчає характеристики політичного процесу суспільного розвитку людства. Розкрити свій предмет відповідно до вимог суспільної практики політологія, як і будь-яка інша спеціальна галузь (історія, соціологія) суспільствознавства, може, якщо в ході політологічних досліджень правильно відображено зв'язок того, що вивчає політологія, з реальним суспільним цілим.

Політологія бере участь у суспільствознавчих дослідженнях, використовує наукові результати їх, завдяки чому досягаються та підтримуються належний кругозір і глибина політологічних досліджень та знань. Використання у політологічних дослідженнях законів і категорій суспільствознавства — "один з основних методів і неодмінна умова забезпечення цілісного суспільствознавчого характеру цих досліджень та знань. Однак політології як порівняно самостійній галузі суспільствознавства властиві свої специфічні закони і категорії.

Цілісність суспільствознавства і місце в ньому спеціалізованих досліджень — вихідна точка у визначенні предмета й кола найважливіших законів і категорій, що активно використовуються політологією. Необхідність уточнення предмета політології зумовлена новизною внутрішніх, міжнародних процесів і насамперед небаченим зростанням ролі політики у суспільному житті. Сучасній людині бракує знань про принципи та закони політичного життя, методи і форми взаємодії, вплив політичних інституцій на суспільство тощо. Є всі підстави стверджувати, що багатьох політичних помилок і лих, яких зазнало наше суспільство у минулому і яких ми не позбавилися й нині, можна було б уникнути, якби суспільство менше покладалося на життєву мудрість можновладців, політичну кон'юнктуру і політичну емпірику, а більше використовувало політичний досвід, глибокі та різноманітні знання, здобуті політичною наукою. Погляди всіх, хто зрозумів це або близький до цього, звернені до політології.

Лк_їор. Шняно самостійна галузь знань політологія бере свій початок у сивій давнині. Про це свідчить насамперед етимологія терміна "політологія", який походить від давньо-грецьких слів *politike* — мистецтво управління державою і *logos* — учення. У Стародавній Греції політика була наукою про управління державою, її ідеальні цілі, правила управління. "Природність" політики для багатьох античних мислителів була очевидною, але питання про те, хто повинен

керувати державою, про форми і механізми цього правління та інші проблеми політичного буття вирішувалися по-різному. Політика здавна була інтегрована у суспільне життя, тому політична філософія як універсальна наука "супроводжувала" людину все її життя, здійснюючи пошук оптимального політичного ладу.

Значний вплив на політичну науку справили погляди Платона і Арістотеля, Макіавеллі й Монтеस्क'є, Гоббса та Локка, Мадісона і Токвіля, Конта і Гегеля, Бентама і Руссо. Класиками політичної теорії стали такі дослідники новітнього часу, як Вебер і Міхельс, Шумпетер і Дарендорф та ін.

У 20-ті роки ХХ ст. становлення політичної науки практично завершилося. Справжній розквіт політології припадає на другу половину ХХ ст. Політична наука стає "певною мірою самостійною, щоб співробітничати з іншими науками, які швидко розвиваються, не розчиняючись в них і не змішуючись з ними"¹. Основними прикметами цього періоду розвитку політології є: встановлення взаємозв'язків із суміжними галузями знань; виникнення системи наукових шкіл і напрямів; створення широкої мережі наукових і навчальних закладів для підготовки кадрів професійних політиків і політологів; заснування міжнародних і національних організацій політичної науки.

На організованому ЮНЕСКО 1948 р. у Парижі міжнародному колоквиумі було вирішено вживати термін "політична наука" в однині, а її основним предметом вважати: а) політичну теорію; б) політичні інституції; в) партії, групи і громадську думку; г) міжнародні відносини. Цим самим було внесено певну ясність у ті суперечки, які точилися й точаться досі між представниками юридичних, історичних, філософських та інших соціально-політичних наук.

У Радянському Союзі політології не поталанило. З 1917 р. на політологію було накладено ідеологічне табу. Вона трактувалась як псевдонаука, буржуазна наука тощо. Не мали успіху навіть обережні спроби створення "марксистсько-ленінської політичної науки". Окремі політичні дослідження здійснювалися лише в організаційних межах історичного матеріалізму, наукового комунізму, історії КПРС, теорії держави і права та деяких інших ідеологізованих дисциплін. Однак навіть їхні можливості були обмежені догмами офіційного марксизму і загальним станом суспільствознавчої науки як служниці влади.

Такий варіант розвитку політичної науки призвів до роздрібненості досліджень, підпорядкованості науки завданням тієї дисципліни, у межах якої здійснювалися ті чи інші дослідження. Втім, у міру того, як зростала роль політики у внутрішньому житті суспільства та на міжнародній арені, потреба у власне політологічних дослідженнях, створенні стрункої політичної науки з притаманними їй методами об'єктивного аналізу свого предмета ставала дедалі загальнішою. Саме тому у вітчизняній літературі з'являються перші праці, що аналізують предмет і обсяг політичної науки. Справжній же розквіт політології як науки стає можливим в Україні лише з досягненням країною незалежності. З 1990 р. політологію як навчальну дисципліну почали викладати в українських вищих навчальних закладах. Політична освіта мала сприяти: виробленню

раціоналістичного менталітету; засвоєнню цінностей і норм демократичної політичної культури; формуванню таких якостей, як політична толерантність, готовність до компромісу і партнерства, схильність до консенсусу, вміння цивілізовано захищати свої інтереси, вирішувати соціальні конфлікти; утвердженню у свідомості людини почуття громадянського обов'язку, відповідальності перед суспільством; формуванню свідомої, повноправної особистості.

Незважаючи на те що політологія в Україні в основному утвердилась як наука і навчальна дисципліна, залишається актуальним питання про специфіку предмета політичної науки. Визначення предмета науки, точніше, її меж — справа непроста і не завжди має успіх. Проте це не заважає нормальному розвитку науки, зокрема математики, географії чи соціології. А все ж окреслити такі межі, хоча б приблизно, дуже важливо. І тут не обійтися без аналізу протилежних підходів до цього питання.

Так, Ф. Бурлацький вбачає специфіку політичної теорії в тому, що вона розглядає функціонування всієї політичної системи і всі чинники, що впливають на повсякденне існування її. Проте на відміну від інших наук, що досліджують аналогічні проблеми, політологія вивчає спосіб організації та здійснення влади. Філософія ж аналізує найзагальніші закономірності політичних структур, держави, права і політики. У свою чергу, юриспруденція розглядає головним чином конституційні та правові форми політичного життя, які становлять інтерес для політичної теорії лише як один з елементів політичного процесу. Переваги такої точки зору полягають у тому, що вона дає можливість побачити специфіку політичної теорії як цілісної наукової дисципліни, її відмінність від філософії та правознавства. Водночас тут обійдено увагою співвідношення політичної теорії та історії, яку багато західних політологів вважають такою ж "матір'ю" політичної науки, як філософія та правознавство. Наприклад, відомі французькі політологи Ж.-П. Кот і Ж. Муньє називають політичну теорію "кровозмісною дочкою історії та права"².

Крім того, якщо аналізувати, скажімо, філософію не тільки з позицій цілісності цієї науки, а й з огляду на її окремі напрями, ми побачимо, що одним з них є політична філософія, яка приділяє увагу не лише найзагальнішим закономірностям, а й конкретному розвитку політичних процесів. Так, з погляду французького філософа Д. Жульє, політична філософія покликана визначати напрям діяльності уряду та керованої ним нації³.

У свою чергу, французькі соціологи Ж. Сумпф та М. Югю розглядають політичну науку як науку про конституційовані держави, їх організацію, уряди тощо⁴. Подібні міркування знаходимо у бельгійського соціолога К. Жаво, який вважає предметом політичної науки структуру різних державних режимів, можливості влади⁵. Отже, зазначена відмінність між політичною наукою та юриспруденцією зводиться до мінімуму, якщо не ліквідується зовсім.

Водночас К. Жаво услід за Ж.-П. Котом і Ж. Муньє розрізняє політичну науку та політичну соціологію. Остання, на їхній погляд, пояснює "механізми політичної

системи", тобто розглядає те, що лежить "в основі влади".

Класичний метод розмежування політичної науки та політичної соціології запропонували американські соціологи Р. Бендікс та С. Ліпсет. На їхню думку, наука про політику походить від держави і досліджує її вплив на суспільство. Політична ж соціологія йде від суспільства і вивчає, як суспільство впливає на державу, тобто на формальні інституції, що служать поділу та здійсненню влади.

Є. Вятр, наводячи у своїй праці цю думку, вважає її непереконливою⁶. Як і американський соціолог Д. Сарторі, він вбачає у визначенні відмінностей між політичною соціологією та наукою про політику тенденцію до соціологічного редукціонізму в інтерпретації політичних явищ⁷. Здавалося б, Є. Вятр, як і Ф. Бурлацький, не розрізняє політичної теорії та політичної соціології. Насправді ж політичну теорію він розглядає як складову соціології політичних відносин.

Наведемо ще один приклад. Французький соціолог Д. Віктороф вважає предметом політичної науки дослідження взаємодії відносин управління і підпорядкування, результатом якої стає прогнозування політичного майбутнього⁹. Він не бачить відмінностей між політичною наукою та політичною соціологією.

Цієї ж позиції дотримується професор Каліфорнійського університету Д. Денцігер.

Не менш важливим і взаємопов'язаним з питанням визначення предмета політології є питання методу політичної науки. Перш ніж з'ясувати, що таке метод політичної науки, слід усвідомити, що таке метод науки взагалі. Метод — це спосіб, підхід, інструмент, яким користується певна наука для дослідження закономірностей, що становлять її предмет. Це комплекс різноманітних прийомів, які використовуються в конкретній науці і дають змогу всебічно пізнати предмет її.

Якими ж методами користується політична наука? Взагалі це можуть бути будь-які методи, що застосовуються в науці взагалі. Однак не всі прийоми і способи дослідження мають для політології однакову значущість. Виділяють три групи найважливіших методів, якими найчастіше користується політична наука.

Першу групу становлять загальні методи дослідження політичних об'єктів (іноді їх називають підходами). До них належать: соціологічний підхід (з'ясування залежності політики від суспільства); культурологічний підхід (встановлення залежності політичних процесів від рівня політичної культури); нормативно-ціннісний підхід (орієнтує на розробку ідеалу політичного устрою, на необхідність використання у практичній політиці етичних цінностей і норм); функціональний метод (аналіз реального життя з усіма його суперечностями); біхевіористський метод (ґрунтується на дослідженнях поведінки окремих особистостей і груп); системний підхід (політика розглядається як цілісне явище, як механізм саморегуляції); інституціональний метод (орієнтує на вивчення політичних інституцій); антропологічний підхід (аналізує зв'язки між політикою і природою людини); психологічний підхід; порівняльний метод; історичний метод.

Другу групу становлять логічні методи: аналізу і синтезу; поєднання історичного і логічного аналізу; моделювання; прогностичний; математичний.

До третьої групи належать методи емпіричних досліджень (одержання первісної

інформації про політичні факти): використання статистичних даних; аналіз документів; анкетне опитування; лабораторні експерименти; контроль за поведінкою групи людей в умовах експерименту тощо.

Спроби визначити специфічні методи політичної науки так само пов'язані з труднощами, як і визначення предмета політології. Так, Ф. Бурлацький виділяє: 1) методологію історичного матеріалізму; 2) методи теорії політики; 3) конкретно-соціологічну методику. Він вдається до конкретизації методів теорії політики, характеризуючи їх у десятих пунктах, які в комплексі дають певне уявлення щодо засобів політичних досліджень. Водночас навряд чи можна твердити, що кожний з них, узятий окремо, відображає специфіку саме політичної науки.

Ряд західних учених вважають, що політологія використовує переважно соціологічні методи, а подекуди й методи політичної філософії. Інші стверджують, що політична наука виробила свої специфічні методи. Сумнівно, однак, щоб метод системного аналізу, правила функціонального дослідження і статистичні методи могли належати до власне політологічних методів.

Усе це свідчить, що політична наука, або політологія, — порівняно молода дисципліна, межі якої визначити досить складно. З'ясування її специфіки ускладнюється проблемою виділення предмета і специфічних методів. Твердження про те, що об'єктом політичної науки є сфера політики або галузь політичних відносин чи політичні факти, не вносить ясності. У суспільстві неможливо знайти хоча б один факт, який залежно від обставин не міг би набути політичного забарвлення. Подія на залізниці чи авіаційна катастрофа, неврожай чи стихійне лихо, технологічна інновація або наукове відкриття мають політичний аспект настільки, наскільки вони зачіпають інтереси людей, можуть бути відповідно інтерпретовані або мати політичні наслідки. Все суспільство в цілому є політичним, якщо розглядати його з цієї точки зору. Як влучно зауважив французький політолог П. Бурд'єс, "реальність нейтральна, політичною ж є свідомість"¹⁰.

Політична наука не зводиться до опису юридичних законів і урядових інституцій. Вона не обмежується аналізом діяльності конкретних політичних лідерів, їхніх взаємовідносин з народними масами; це також галузь історії, тим більше, що будь-яка подія одразу стає надбанням історії. Саме тому К. Маркс і говорив, що знає лише одну науку — науку історії. Якщо йдеться про діяльність соціальних груп, їхні цілі й засоби досягнення їх, про масові рухи і громадську думку, то ми вступаємо у сферу соціології, яка вивчає ще й структуру та форми функціонування політичної системи, її елементів. Філософія займається походженням і сутністю держави, закономірностями переходу від одного типу державного устрою до іншого, дослідженням ролі влади й авторитету в суспільному розвитку та іншими питаннями, близькими до політичної науки. Політична економія, яка вивчає розвиток різних форм власності, що ведуть до диференціації соціальних та політичних інтересів, суттєво впливає на характер політичних процесів у суспільстві. Політична ж наука стосується всіх явищ і сфер суспільного життя¹¹.

Розуміння змісту предмета політології окреслює коло тих проблем, які вона

розглядає, зумовлює комплексне вивчення всіх її складових елементів. Цьому сприяє й аналіз методів, якими вона користується.

Визначальними для предмета політичної науки є проблеми політичних відносин, влади і владних відносин. Особливо суттєвими є ознаки влади: взаємозв'язок з політичною системою, право та здатність приймати обов'язкові рішення, що є монопольною функцією держави. Істотною характеристикою політичних відносин є те, що вони встановлюються між суб'єктами політичного життя з приводу управління суспільними відносинами. Та чи інша група, верства чи клас прагнуть у певний історичний період захопити владу саме для утвердження нових суспільних відносин.

У політології поєднуються інституціональний і функціональний підходи до вивчення політичного процесу, при цьому вона розглядає переважно питання, пов'язані з "технологією" досягнення, організації та здійснення політичної влади. Питання ж про її класове походження і класову сутність, про те, як вона потрапляє на різні рівні соціальної структури (вони розробляються здебільшого в межах соціальної філософії та соціології), сприймаються політологією та інкорпоровуються в її предмет як дані. Увага політології зосереджується передусім на тому, що характеризує владу як засіб організації і виживання будь-якого суспільства незалежно від того, спирається вона на певні особливості поведінки й свідомості конкретної людини чи ні, продукується певними інституціями чи поєднує у собі те й інше водночас.

У який спосіб велика кількість людей з їх власними інтересами може дійти консенсусу? Як підпорядковуються індивіди волі окремих осіб? Якими є шляхи досягнення пріоритету суспільних цілей над особистими мотиваціями? Ці питання лише в кінцевому підсумку визначаються економічними й класовими відносинами. У політології вони набувають значення теоретичних проблем політичної поведінки та політичної діяльності і є важливою складовою предмета цієї науки. Тому головним завданням політології є дослідження реальних суб'єктів політичних відносин, виділення особливостей їх регулювання та управління, позначення їхньої ієрархії. Це потрібно не тільки для поглиблення теоретичних уявлень щодо діалектики суб'єкта й об'єкта у соціальному процесі. Передусім це необхідно для політичної практики, адже таке визначення веде до великої відповідальності всіх причетних до політики. Тоді політичні інституції, що здійснюють управління суспільством від імені і за дорученням народу, не можуть делегувати свою відповідальність або перекласти свої невдачі й помилки на народ у цілому.

Предметом політології є міра, оптимальне співвідношення та взаємозумовленість "виробництва" і "споживання" політики. Лише ефективне, збагачене теорією "споживання політики" дає стимул до виробництва її: утворює певну систему цінностей суб'єктів політичних відносин, яка визначає у них "внутрішній образ" потреб у нових політичних формах, політичні інтереси, нові політичні цілі. Якщо політика є слушною, то ті, кому адресовані її результати, самі стають суб'єктами політики, управління.

Важливою складовою політології є світовий політичний процес. Історія окремих суспільств, як і міжнародних відносин, якщо розглядати її у політичному аспекті, свідчить про складний, а подекуди й болісний, трагічний процес поступового визрівання нинішнього, хоч і досить хиткого, стану більш або менш збалансованих владних відносин у світі. Політологія повинна і може дати відповіді на запитання, як оцінювати результати багатовікової політичної історії людства; чи може людство позбутися відносин панування й підкорення між країнами; що являє собою найбільш зріла форма демократизму в міжнародних відносинах тощо.

Об'єктом політології є політична сфера суспільства з усіма явищами й процесами, що відбуваються у ній.

Політологія як наука існує тільки в єдності її теоретичних та практичних аспектів. Вона синтезує в собі соціально-політичний, історичний, юридичний та соціологічний підходи, не обмежуючись і не зливаючись з жодним із них.

Отже, окреслимо коло основних проблем, що становлять предмет політології: влада і владні відносини в суспільстві; закони та принципи формування, функціонування і розвитку певних політичних систем та їхніх елементів; механізми дії й форми вияву закономірностей у діяльності особистості, соціальних груп, класів, націй та держав; політична поведінка та пов'язані з нею проблеми цілей і засобів, лідерства та ін.; політична культура та політична свідомість; світовий політичний процес. Саме ці проблеми з певними, здебільшого незначними, варіаціями лежать в основі університетських курсів політології в країнах Заходу. Вже з наведеного переліку можна зробити висновок щодо складності вивчення їх. Як, скажімо, досліджувати політичну поведінку або політичну свідомість, уникаючи ціннісних суджень?

Зіставимо, наприклад, поняття "політичне насильство" і "демократія", які найчастіше розрізняються у буденній свідомості (а іноді й у політичній діяльності) як "погане" і "добре". У реальному житті та в науковому плані вони передбачають одне одного, йдеться лише про діалектику поєднання їх в інтересах тих чи інших соціальних груп, за умов реакційних і прогресивних політичних режимів.

Як свідчить історія політичних учень, головною проблемою, яка хвилювала мислителів, найчастіше було створення ідеальної держави та ідеального уряду. Тому вони піддавали критиці сучасне їм суспільство і намагалися віднайти модель найкращої соціальної і політичної організації. Платон, наприклад, вважав ідеальним уряд аристократії (від гр. *aristos* — найкращий), тобто щоб державою керували найбільш здібні і компетентні люди. Ш. Монтеск'є першим поставив проблему найкращої, або ідеальної, конституції. Що ж до форми державного устрою, то він віддавав перевагу монархії.

Інший напрям політичної думки бере свій початок від Арістотеля і Н. Макіавеллі, які замість створення ідеальних моделей прагнули безпосередньо вивчати сучасні їм політичні факти і процеси. Арістотелю, наприклад, такий підхід дав змогу виділити у, так би мовити, "чистому вигляді" кілька найважливіших форм державного правління, збагативши тим наступний розвиток

політичної науки. Ось ці форми та режими політичної влади: монархія, республіка, демократія, тиранія, олігархія і демагогія.

Сучасна західна політологія надає перевагу саме цій лінії — не створювати програм ідеального суспільно-політичного устрою, а неупереджено, об'єктивно досліджувати механізм політичного процесу. Звідси прагнення абстрагуватися від наявного політичного середовища, щоб зменшити таким чином ризик ціннісних суджень, суб'єктивізму, політичних симпатій і антипатій. Звідси й бажання мати ефективні й чіткі правила дослідження, спроби запозичення політологами методів, які довели свою ефективність в інших науках: математичних і статистичних, функціоналізму і структуралізму, порівняльного аналізу, інтерв'ю, зондувань, соціометрії та ін.

На цьому шляху західна політологія досягла певних успіхів. Водночас не можна не помітити й того, що деякі її представники нерідко об'єктивністю досліджень жертвують на догоду класовим інтересам, а препарування реального політичного середовища, абстрагування від нього ніби розщеплюють існуючі в суспільстві взаємозв'язки і нерідко призводять до штучних схем.

Отже, від "науково-політичних" настанов, що виконували соціальне замовлення сталінізму, слід відмовитися. Є лише одна наукова настанова — істина, а оскільки претендентів на неї багато, то й точок зору на предмет політології предостатньо. Загальний погляд можна визначити насамперед за допомогою уточнення поняття "політика".

Політика — дія, управління формами й змістом політичних відносин. У точному розумінні поняття, тобто в теоретичному сенсі, політика зовсім не адекватна стихії політичних відносин. Навпаки, політика — це постійне приборкування стихії, спрямування її у необхідне русло.

В іронічних коментарях зарубіжних учених сформульовано досить вірне, на жаль, правило: "Якщо неприємність може трапитись — вона трапляється". Це твердження ніде, напевно, так не спрацьовує, як у політиці, коли з нерозривного зв'язку "практика — теорія", "політика — політологія" випадає друга ланка.

Політика за своєю сутністю є унікальним явищем — це синтез найрізноманітніших типів і форм людської діяльності. Тут сходяться найтонші духовні потоки, які йдуть від багатьох її галузей. Політика є продовженням специфічними засобами світоглядних, філософських, ідеологічних настанов і програм, теоретичних і емпіричних поглядів на суспільство, що відображають не тільки домагання різних його груп, верств, класів, а й національні та державні інтереси. Сутність цього продовження — у практичному, владному здійсненні їх, втіленні у життя. При цьому політика відображає не взагалі різноманітне поєднання зазначених чинників, а їхній визначений порядок, структуру. Під впливом цих чинників і формується зміст політики, яка дає уявлення про особливий зріз, і тільки в цьому сенсі йдеться про головну якість політики, її специфіку порівняно з іншими формами життєдіяльності суспільства. Під вірною політикою слід розуміти цивілізовані, демократичні форми управлінської й регулюючої діяльності людей, що відстоюють свої інтереси в межах закону і в

напрямі спільних інтересів суспільства та держави, використовуючи владні функції.

Отже, предметом політології як науки є дослідження тенденцій та законів функціонування і розвитку політичного життя соціальних спільнот, що відображають реальний процес включення їх у діяльність з реалізації політичної влади і політичних інтересів.

Предмет політології фіксується в її методологічних поняттях, законах, категоріях, принципах. Чим чіткіше, конкретніше вони вивчені, тим визначенішим буде предмет політології.

Які ж саме закони вивчає політологія? Вже із складності предмета політології випливають труднощі у визначенні законів, що відображають найбільш динамічну сферу життя суспільства. До них належать закони, за якими розвивається суспільство в цілому. Таким є, наприклад, загальносоціологічний закон історичного прогресу — розширення сфери політичного життя і підвищення її ролі в суспільстві, зростання ролі народних мас в історичному процесі, у розвитку демократії, самоврядуванні та ін. Неабияке значення мають і закони різних сфер суспільного життя, зокрема закони, які розкривають роль економіки щодо політики та ін.

Головну увагу політологія приділяє законам структури, які визначають спосіб організації політичних систем, їхню внутрішню визначеність та взаємозумовленість. У політиці виявляються закони різних структурних рівнів і зрізів, закон організації структурування політичних інституцій та ін. Одні з них відображають зв'язок елементів в окремих підсистемах, тоді як інші є дійсними для груп, підсистем або всього суспільства. Одні закони відображають зв'язки різних сторін суспільних відносин, інші — характер зв'язку елементів у системі (їхню стійкість чи мінливість). Який би структурний рівень ми не розглядали у політиці, бачимо, що змістовного уявлення про його структуру, внутрішню погодженість компонентів, механізмів функціонування їх та ін. Наприклад, закон розподілу влади на структурному рівні у своїх основних рисах (необхідності, загальності, повторюваності, інваріантності) не розроблений як у політичній системі законів суспільства, так і на рівні внутрішньосистемних структурних елементів.

Закони структури пізнаються не для зайвої допитливості. В об'єктах різних структурних рівнів політичної організованості по-різному проявляються закони і механізми функціонування та розвитку політичного буття і діяльності людей.

Закони функціонування політики — це закони життєдіяльності політики як особливого організму, їхня дія відтворює політичне життя на досягнутому ступені розвитку, включає чинник часу, характеризує явища політичної дійсності як процеси.

Закони розвитку — це закони переходу від одного порядку взаємовідносин у системі до іншого, закони якісних перетворень на основі зіткнення протилежних сил і тенденцій у межах певної сутності. Це й закони руху від одного стану структури до іншого, які зумовлюють докорінні зміни в усій політичній структурі,

а також виникнення якісно нової системи політичних відносин. Саме у них відбиваються причин-но-наслідкові взаємозалежності.

Закони структури, функціонування і розвитку, які вивчає політологія, характеризують різні етапи руху суперечливої єдності сторін політичного явища чи процесу. Закони розвитку діють на основі подолання суперечливих тенденцій.

Закони політичного життя виявляються і набувають категоріальної форми тільки завдяки діяльності людей. Категорії невіддільні від законів. Розкриваючи необхідні зв'язки, вузлові пункти науки, суттєві елементи її структури, вони є важливим засобом пізнання явищ політичної дійсності: політичних відносин, діяльності, процесів, інститутів, поведінки, боротьби й співробітництва, влади, плюралізму тощо.

У загальному вигляді категорії політології можна поділити на структурні, функціональні і категорії розвитку. Одна категорія може відображати елементи всіх законів (наприклад, "політична влада"), інші — категорії структури (наприклад, "політична організація"), функціонування ("політична діяльність", "політичний процес", "політична участь"), розвитку ("політичний режим", "політична революція") та ін.

Центральними категоріями політології є: влада, управління, авторитет, демократія, свобода. Можна виділити категорії за ознакою статичності і динаміки, однак слід зазначити, що нині головна проблема полягає в тому, щоб розібратись у політичній практиці, осмислити її і виробити певний інструментарій аналізу.

До недавнього часу вважалося, що методологією пізнання будь-якої науки є принципи діалектичного матеріалізму, що вони всеосяжні, формують методологічні засади конкретних наук. В абстрактному розумінні це положення справедливе, але практика життя свідчить про інше. Методологічний аналіз має справу не із зовнішньо заданим політичним життям суспільства, а з пізнавальною діяльністю суб'єкта, яка ґрунтується на досвіді політичної реальності, і спрямований на визначення методів, принципів і шляхів пізнання.

Оскільки пізнання є безперервним наближенням мислення до об'єкта, то методологія пізнання теж змінюється відповідно до конкретно-історичних реалій. Наприклад, з'ясувалося, що принцип класового підходу до аналізу політичної реальності не є всеосяжним. По-перше, він не відображає реального класового змісту виділення соціальних спільнот; за звичними критеріями останні не були класами. По-друге, у девальвованій формі цей принцип був орієнтований на протиставлення "наших, завжди вірних, наукових" і "не наших, антинаукових" поглядів, позицій, концепцій, що призвело до відриву "класового" від загальнолюдського. По-третє, абсолютизація "класового" підходу як методу пізнання в суспільних науках і засобу перетворення суспільства призвела до заперечення активно-діяльнісної природи інших соціальних спільнот, оскільки вони, щоб стати суб'єктами політичного життя, повинні були "дозрівати" до цієї "класовості". А це суперечить природній рівності людей, соціальних спільнот, неklasових утворень.

Не прийнято абсолютизувати роль класової боротьби як у минулому, так і в

сучасності, але цілком заперечувати значення її як об'єктивного чинника суспільного розвитку необачно. Класова боротьба — це відображення однієї з фундаментальних соціальних суперечностей, що спрямовує суспільство до самовдосконалення, проте класові суперечності ні в які часи не відображали всієї різноманітності суспільного життя.

Особливе місце серед методів політології належить аналізу політичних процесів із загальнолюдських позицій. Він має стати провідним у теорії та практиці цивілізованих, демократичних відносин і діяльності суб'єктів. Основні закони діалектики як принципи пізнання й перетворення політичної дійсності так само зберігають свою методологічну силу, як і вже згадувані методи системного, логічного, історичного, порівняльного аналізу, а також статистичний метод, метод моделювання та ін. Важливо не просто визнавати їх, а й відрізнити від методів політичної практики. Методи конкретності, відносності, діяльнішого підходу значною мірою дістають відображення у таких формах політичної практики, як діалог, переконання, аргументація, вивчення громадської думки та використання відповідних результатів у практиці, особистий приклад, пошук конструктивних рішень.

Не слід відкидати і метод примусовості у політиці в його різноманітних формах. Оскільки політичні відносини мають ієрархічну, субординаційну структуру, остільки елементи адміністративного методу неминуче супроводжують їх. Важливо, щоб при застосуванні його не порушувалися норми закону, а силовим методам політичного управління й регулювання суспільними процесами не надавалося виняткового значення.

Складність і рухомість політичного життя суспільства потребують умілого та оперативного застосування конкретних методів політичного управління. Мінливість їх очевидна. З утвердженням у суспільстві демократичних методів політика набуватиме цивілізованого, гуманістичного характеру.

Як і будь-якій іншій науці, політології властиві свої функції, які вона виконує в суспільстві. До найважливіших з них належать: теоретична функція (розробка "основних концептуальних парадигм, що пояснюють характер розвитку суспільства на різних етапах його"), методологічна функція (озброєння дослідників "ефективним способом пізнання політичної реальності"); практична функція, що означає, з одного боку, відносини політології з владою, а з іншого — посилення прикладного значення політології; прогностична функція ("визначення найближчих і віддалених перспектив розвитку суспільства", здійснення наукових експертиз "найбільш значущих політичних рішень")².

Як навчальна дисципліна політологія покликана дати студентам уявлення про політичне життя, політичну сферу суспільства, закономірності її розвитку, а також систему знань про сучасні політичні інституції, їх будову та функціонування, про права, свободи, обов'язки громадян у демократичному суспільстві, політико-правове становище людини, форми і засоби участі її у політичному житті, про типи, форми, динаміку політичних процесів, їхні суб'єкти, зміст і шляхи формування політичної культури, різноманітні ідейно-політичні концепції

сучасності, рушійні сили сучасного світового розвитку. Звичайно, в процесі викладання неможливо уникнути аналізу конкретних політичних подій, суперечностей та проблем.

Вивчення курсу політології сприятиме формуванню у студентів політичної культури, вміння застосовувати принципи сучасного політичного мислення до аналізу соціально-політичної ситуації, активно впливати на політичні процеси. Структура курсу передбачає ряд розділів, що охоплюють загальнометодологічні питання політичної теорії, історію розвитку політичної думки. Певні параграфи присвячені основам політики, сутності і змісту феномена політичної влади, формам і методам її реалізації.

Важливе місце у навчальному посібнику належить теорії інституцій політичної влади, виникненню, принципам і методам функціонування політичних систем та їхнім основним інституціям — державі, партіям, громадським організаціям та рухам. Окремий розділ присвячено духовним основам політики: політичній свідомості, політичній ідеології, політичній психології та політичній культурі. Не обійдені увагою міждержавні аспекти прояву та реалізації політичної влади, світовий політичний процес та основні політичні течії і доктрини.

Особлива роль політології для розвитку суспільства в Україні, як і в інших посттоталітарних країнах, зумовлена особливостями їхнього історичного розвитку: політизацією всіх сторін життєдіяльності суспільства, відчуженням населення від влади, гострою потребою в нових політичних механізмах розвитку демократії, формуванням громадянського суспільства і правової держави. Крім того, соціальна потреба у політичних знаннях викликана усвідомленням нагальної необхідності з'ясувати сутність загальноцивілізаційних процесів, які відбуваються в сучасних міжнародних відносинах.

Оновлення суспільства неможливе без оновлення політичної свідомості, формування нової політичної культури, демократичної за своїм характером. Отже, головними чинниками, які зумовлюють значення політології для оновлення суспільства, є: заповнення політико-культурного вакууму у свідомості людей посттоталітарного суспільства; перехід від класових, національних і корпоративних цінностей до загальнолюдських; піднесення ролі особистості в життєдіяльності суспільства; сприяння окремій особистості в розвитку і реалізації її здібностей.

На закінчення слід зауважити, що однією з причин політичної кризи в колишньому СРСР була саме недооцінка політології як науки і навчальної дисципліни. Тепер, коли ми маємо всі можливості для звільнення від догматизму в суспільствознавстві, політологія покликана сприяти підвищенню рівня політичної культури громадян, а також їхньої політичної активності, спрямованої на створення умов для розвитку справжньої демократії.

Політологія - Дзюбка: 1.3. Історія розвитку політичної думки Історія політичної думки не є одолінійним процесом набуття і поглиблення політичних знань. Вона являє собою арену постійного протиборства політичних ідей, які відображають реальну боротьбу різних суспільних сил, зіткнення різноманітних культур і

впливів. Складна картина політичної думки зумовлена строкатістю конкретних соціокультурних, історичних, національних, географічних та інших умов тієї чи іншої країни, народу. Повною мірою це стосується і пошуку істини у політичній науці в Україні, хоча наукова, науково-педагогічна і просвітницька діяльність у цій сфері по-справжньому розпочалася лише тепер.

Типологізація політичних ідей здебільшого збігається з основними етапами світової історії. Однак, коли ми заглиблюємося в історію різних держав і народів, то помічаємо істотні відмінності, оскільки історія народу є лише часткою загальносвітової цивілізації, до якої він робить певний внесок на кожному конкретному етапі свого розвитку. Тож і виходить, що один народ досягає високого рівня розвитку, тоді як інші вже пройшли цей етап, а деякі ще не досягли його.

На різних щаблях свого поступу народи неоднаково вписуються у загальноісторичний культурний процес. В одні епохи вони самі продукують ідеї, які стають надбанням усієї цивілізації, в інші — активно (чи пасивно) засвоюють здобутки розвинутіших націй. Щодо України ці спостереження ще потребують глибокого наукового дослідження, хоча перші серйозні спроби такого плану були зроблені століття тому. Однак з різних причин ця робота була перервана, і ми маємо лише окремі праці дійсно наукового рівня.

Отже, щоб з'ясувати специфіку і суть історії української політичної думки, слід хоча б побіжно оглянути загальноісторичний розвиток політичних ідей.

У політичній думці Стародавнього Сходу (Єгипет, Китай, Індія) держава розглядалась як самодостатня цінність надприродного походження, як і представник Бога на землі — фараон чи інший володар.

Новий етап у розвитку політичних ідей пов'язаний з іменами Платона (427 — 348 рр. до н. е., "Держава") та Арістотеля (384 — 322 рр. до н. е., "Політика"). Йдеться про виділення політики як самостійної сфери суспільного життя, обґрунтування необхідності держави — практичного втілення політики з метою нормального функціонування соціуму. Суть Арістотелевого підходу до політики криється в акцентуванні на її мудрості як умінні вибирати засоби для досягнення загальної мети (перевершує індивідуальні забаганки окремих людей) — блага всіх.

Середньовіччя дало багатий емпіричний матеріал для наукових узагальнень щодо політики, у тому числі й цинічного трактування її як засобу досягнення егоїстичних цілей окремих осіб чи верств, як сфери діяльності, де мета виправдовує для свого досягнення будь-які засоби. Однак таке розуміння було вже відхиленням від політичної традиції, започаткованої античністю.

Великим розмаїттям політичних ідей позначена доба Відродження. Н. Макіавеллі (1469—1527, "Государ") одним із перших порушив питання про сенс політики як сфери діяльності (ціннісно-нейтральний підхід, необхідність конкретного аналізу тощо). За ним ряд філософів, теологів, природознавців, суспільних діячів у своїх творах висунули ідеї, що істотно збагатили розуміння політики. Т. Гоббс (1588—1679) у "Левіафані" пов'язав посилення всевладдя держави з пануванням у суспільстві непримиренних індивідуальних інтересів ("homo homini lupus est"), Д.

Локк (1632 — 1704, "Два трактати про управління державою") зробив спробу політологічного розгляду англійської революції XVII ст. Ш.-Л. Монтеск'є (1689 — 1755) у праці "Про дух законів" обґрунтовував ту чи іншу політичну систему певними соціальними умовами, О. Конт — батько соціології — розглядав державу як орган управління матеріальною діяльністю суспільства, Г. Спенсер тлумачив державу як акціонерне товариство, створене для захисту інтересів його членів.

Ще в античні часи (Платон, Арістотель) існували припущення про те, що політичне життя — це царина безперервної боротьби різних родів, племен, соціальних груп. З настанням Нового часу конфронтаційний, класовий підхід до вивчення і здійснення політики став панівним насамперед завдяки працям французьких істориків Пзо, Міньє, Тьєрі, набувши свого логічного завершення у марксизмі. Цей погляд не втратив своїх прихильників і нині, після невдалої спроби практичної реалізації ідей марксизму-ленінізму на значній частині земної кулі. Досить плідною виявилася антична ідея про те, що політика одночасно і насамперед є сферою здійснення загальних справ, способом управління ними, засобом захисту спільних інтересів. Класичний приклад — учення німецького філософа Г. Гегеля (1770—1831), за яким держава є вираженням узагальнених інтересів, загальної волі, забезпечує їхню єдність і реалізацію. Ця думка з кінця XIX ст. стала вихідною в політиці багатьох держав Європи і Північної Америки, де спостерігаємо поступовий спад революційного напруження, перехід до політики консенсусу, злагоди і суспільного порядку.

У наші часи нове бачення політики як важеля забезпечення динамічної стабільності держави, суспільства соціального прогресу, незважаючи на деякі відхилення, стало атрибутом цивілізованого життя.

Таке розуміння політичних процесів характеризує багато в чом}' і розвиток української політичної думки. Вона пройшла складний багатовіковий шлях злетів і падінь. Розглянемо основні етапи цього шляху.

У VII — VIII ст. у середньому Подніпров'ї склався племінний союз полян, який став основою держави під назвою "Русь" з центром у Києві, її розбудова супроводжувалася появою нової ідеології. Важливою подією було прийняття у 988 р., за князя Володимира Великого, християнства, яке з того часу стало державною релігією. Остання санкціонувала розвиток феодальних відносин, сприяла піднесенню влади київського князя, поширенню писемності, появі оригінальних творів, у тому числі й політичного характеру.

Однією з найбільш ранніх пам'яток давньоруської літератури, де політичним проблемам приділялася значна увага, було "Слово про закон і благодать" Іларіона (1051 — ?), першого київського митрополита слов'янського походження (до нього митрополитів до Києва направляли з Візантії). Автор намагався довести необґрунтованість претензій Візантії на керівництво руською церквою, рішуче наполягав на тому, що князь Володимир хрестив Русь не за вказівкою Візантії, а за своєю власною ініціативою. Так Іларіон прагнув піднести авторитет і незалежність руської церкви.

Політичні ідеї правителів Київської Русі залишили помітний слід у тогочасних

літописах. Останні відображали точку зору панівного класу, хоча містили й елементи народної творчості, передаючи певною мірою настрої низів. У Лаврентіївському та Іпатіївському списках до наших часів дійшла "Повість временних літ", яку написали у 1113—1116 рр. ченці Нестор та Сильвестр. Літопис розповідає про те, що рід київських князів сягає до варязького князя Рюрика, нібито запрошеного слов'янами з метою наведення порядку в їх землі. Рюрик оголошувався батьком київського князя Ігоря.

Політичне значення цієї легенди полягало в тому, щоб, по-перше, проголосити родоначальником князівського дому іноземця і відтак припинити суперечки про те, який з місцевих родів був найстаріший і мав більше прав на київський престол. По-друге, усвідомлення того, що саме запрошений слов'янами Рюрик встановив порядок, підвищувало авторитет його нащадків — київських князів.

Одна з центральних ідей літопису — єдність Руської землі. Документ ідеалізує державний устрій, встановлений Ярославом Мудрим, коли всі князі називаються братами і всім їм ставиться в обов'язок підкорятися великому князю в Києві. "Повість", даючи характеристику князям, засуджує як їхні уособиці, так і народні повстання. Сповнене роздумів про державу "Повчання" Володимира Мономаха, де він виступає противником княжих непорозумінь і воєн.

Політична ідеологія Київської держави дістала відображення в "Руській правді". Поява цього документа свідчить про посилення залежності простого люду від феодалів, зміцнення княжої влади. Це кодекс законів Київської Русі, що формувався протягом XI—XIII ст.

Часи феодальної роздрібненості описує видатний художній і політичний твір "Слово о полку Ігоревім". Його автор — прихильник сильної княжої влади. Він засуджує галицьких і володимиро-суздальських князів за те, що вони свою політичну діяльність не погоджують з київським князем. Закликаючи всіх руських князів до єднання, автор "Слова" вимагає від них виконання своїх політичних зобов'язань перед київським князем. Розуміючи, що повне підпорядкування окремих князів владі Києва стало неможливим, він намагається пробудити в них почуття гордості за Русь, закликає їх організувати спільну відсіч кочівникам.

В історії політичної думки важливе місце належить "Молінню Данила Заточника". Центральною темою твору є обґрунтування єдиновладдя князя. Автор досліджує причини могутності окремих князівств, закликає приймати більш виважені рішення, проводити миролюбну політику, засуджує безглузді феодальні міжусобиці. Він є прихильником середнього достатку, адже надмірне багатство породжує зарозумілість, а бідність — злочинність. Виступаючи проти засилля в княжій раді бояр, він пропонує князю вибирати радників не за знатністю, а за освітою і розумом.

Отже, княжа влада була основою державного управління в Київській Русі. За порадою й підтримкою князь звертався до боярської думи — органу, що сформувався із старих членів дружини, чимало з яких були нащадками варязьких ватажків чи слов'янських племінних вождів. Пізніше у думі дістали місце й церковні ієрархи. Функції думи ніколи чітко не визначалися, а князь не був

зобов'язаний радитися з нею, хоча й не ігнорував її думки, аби не втратити свого авторитету.

У XIV — XVI ст. політичні події розвивалися у несприятливому для Русі напрямі. Після монголо-татарської навали вона перестала існувати як самостійна держава, а її землі опинилися в складі Литви, Польщі та Московії. Суспільно-економічний розвиток характеризується подальшим зміцненням феодальних відносин.

Опозиція феодалізму виявлялась як у вигляді збройних повстань під релігійними гаслами, так і у формі вчень, які суперечили офіційній ідеології, тобто відвертих єресей. Виражаючи тією чи іншою мірою інтереси народу, єретичні течії були, по суті, носіями передових для свого часу ідей гуманізму та Реформації.

У 50 — 70,-ті роки XVI ст. в Україні відома діяльність єретиків Косого, Артемія, Вассіана, Ігнатія та ін. Зокрема, Ф. Косий обстоював соціальну і національну рівність, заперечував світську та церковну влади, необхідність існування храмів і монастирів.

Пізніше реформаційні рухи ослаблилися, а католицизм успішно провів власну Контрреформацію.

Епоха ідейної боротьби з католицизмом висунула плеяду письменників-полемістів, які у своїй творчості порушували проблеми національної та релігійної незалежності України. До них належали С. Зизаній, Г. Смогрицький, І. Вишенський, І. Борецький та ін. Вони були своєрідною політичною опозицією тим феодальним колам, які зрадили православ'я та навернулися до унії.

Рішучим противником унії був видатний полеміст кінця XVI — початку XVII ст. Іван Вишенський. Він виступав не лише проти національного та релігійного гноблення українського народу в Речі Посполитій, а й проти соціального поневолення селян з боку "рідних" феодалів. Ідеалом майбутнього суспільства для Вишенського є "царство божіє", де всі люди-рівні, в тому числі щодо власності. Засобом досягнення ідеального суспільства, на його думку, є не насильство, а самовдосконалення людей.

Дійовими органами політичної боротьби проти гніту феодалів, католицизму та унії виступали українські православні братства. Вони виникли ще в середині XV ст. як осередки освіти та національно-релігійної самобутності. Братства відкривали друкарні, школи, видавали букварі, граматики та інші підручники, поширювали полемічні твори, авторами яких часто були самі члени братства.

Новий етап української політичної думки пов'язаний з діяльністю Петра Могили (1597 — 1647) — політичного, церковного, культурного діяча. В політичних питаннях він орієнтувався на угоду з Польщею, однак виступав проти унії з католицькою церквою. Щоб успішно протистояти католицизму, Могила вирішив провести відповідну роботу по вдосконаленню православ'я. Він ставив завдання піднести роль православної церкви у житті суспільства, домогтися її рівноправності з католицькою, проводити мирну полеміку з католиками. Прагнучи піднести самосвідомість співвітчизників, Могила звертався до давньоруської історії, звеличував героїв-князів і місцевих святих, особливо князя Володимира, підносив значення Десятинної церкви, Софіївського собору.

Велике значення для характеристики політичної думки другої половини XVII ст. має "Синопис" — перший короткий нарис історії України. Його авторство точно не встановлено. Характерною особливістю твору є публіцистичний характер. Автор "Синописа" — рішучий прихильник сильної центральної політичної влади — схвально ставився до князів, які боролися за об'єднання земель у сильну, могутню державу.

Новий період української історії, доба державотворення, розпочався з народного повстання 1648 р. У тривалій політичній боротьбі сформувався цінний державницький матеріал, що тільки чекав творця, який ужив би його для завершення будівництва. Ним став Богдан Хмельницький.

Визвольна війна українського народу дала поштовх утворенню різних партій, які неоднозначно оцінювали рішення Переяславської ради 1654 р. До прозахідної партії належали І. Ви-говський, Ю. Жмирич та ін., які засудили акт підписання договору з Москвою. Не прийняли присяги на вірність цареві київські митрополити С. Косів та Д. Балабан. Проросійську партію репрезентували полтавський полковник М. Пушкар, кошовий отаман Запорізької Січі Я. Барабаш, представники духовенства — І. Гізель, Л. Баранович. Вони не вважали, що Україна була перетворена на провінцію Московської держави.

Політична ситуація в Україні під владою Росії була нестабільною, що підтверджують вся наступна історія України і розвиток політичної думки. У цьому плані не можна обійти увагою ті ідеї державотворення, які були закладені 1710 р. у Конституції Пилипа Орлика. Вказаний документ — конституція тієї самостійної Української держави, за яку боролися І. Мазепа, П. Орлик та їхні однодумці й послідовники. Вона починалася з урочистої декларації, де говорилося, що Україна по обох боках Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування¹. У 16 параграфах викладено основи державного устрою в Україні. Гетьманське правління мало бути обмеженим генеральною радою, яка складалася з генеральної старшини, полковників і виборних депутатів від кожного полку. Гетьман зобов'язувався радитися з генеральною радою. Тричі на рік мав збиратися сейм з полковників і сотенної старшини, депутатів і послів від запорізького війська. Встановлювався суворий поділ між державним скарбом і сумами, які були в особистому розпорядженні гетьмана тощо. Конституція П. Орлика пройнята ліберально-демократичним духом, що ставить її в ряд найцікавіших пам'яток тогочасної політичної думки не лише в Європі, а й усьому світі.

Вагомий внесок у теорію державотворення, зокрема співвідношення держави і церкви, зробив видатний діяч Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович (1681 — 1737). Він вважав, що державна влада потрібна для того, щоб стримувати злі пристрасті людей, охороняти суспільство; передавши владу володареві, народ не може забрати її назад навіть тоді, коли монарх порушує договір і не турбується про загальну користь. Цей договір між монархом і народом обов'язковий лише для народу.

Розвиток політичної думки часів Гетьманщини засвідчують писемні пам'ятки — козацькі літописи. Найвідоміші з них — праці Р. Ракушки-Романовського, Г.

Граб'янки, С. Ве-личка. Автори літописів були виразниками інтересів козацької старшини, яка підтримувала політику Богдана Хмельницького. Характерними рисами їхніх політичних поглядів були любов до батьківщини, ненависть до іноземних гнобителів.

Скасування Гетьманщини також дістало відображення у політичній думці. Зокрема, С. Дідович написав полемічну поему "Розмова Великороси з Малоросією", в якій обстоював право України на автономію. Ці ідеї розробляв і Г. Полетика. Яскраве уявлення про погляди та психологію козацької верхівки давали щоденники та записи М. Ханенка, Я. Маркевича та ін.

Величезну роль у розвитку української політичної думки відіграв видатний мислитель, поет, просвітитель-демократ Григорій Сковорода (1722—1794). Він визнавав політичну свободу найвищим досягненням людства і проголосив її головною метою свого життя. Філософ порівнював суспільство з добре налагодженою і чітко працюючою машиною, висловлював думки про те, що праця є основою життя та щастя людини, внутрішнім рушієм розвитку суспільства.

Новий лад мислитель уявляв у формі демократичної республіки, яка гарантує свободу й забезпечує права своїм громадянам незалежно від їхнього майнового стану, статі, раси та віросповідання, обіймання всіх посад відповідно до природних здібностей людей. Лише за цієї умови у суспільстві пануватимуть дружба, братерство і любов. Він гостро виступав проти релігійної нетерпимості, ворожнечі між людьми на релігійному ґрунті.

Політичні ідеї того часу здебільшого торкалися проблем релігії, церкви, морального обов'язку, а також форм творення української державності. Незважаючи на втрату державної

самостійності України, політична думка на українських землях продовжувала розвиватися. Вона дістала свій вираз у філософських та релігійних творах, діяльності гуманістів та просвітителів. Українська політична думка не втратила своєї традиції, її завжди характеризували демократизм, волелюбність, національна самосвідомість.

З кінця XVIII до початку XX ст. Україна перебувала під владою двох імперій: 80 відсотків її населення — у Росії, решта — в Австро-Угорщині. Отже, українці опинилися в політичній системі, що докорінно відрізнялася від устрою, до якого вони звикли.

Серед пам'яток політичної думки початку XIX ст. слід відзначити насамперед документи таємних декабристських товариств. Останні своїм програмним завданням вважали повалення самодержавства і встановлення конституційного правління. У Петербурзі діяло Північне товариство, а в Україні — Південне на чолі з Павлом Пестелем.

Програма Південного товариства була сформульована в документі під назвою "Руська правда" і відрізнялася більшою радикальністю порівняно з північними конституціоналістами. "Руська правда" передбачала скасування будь-якої соціальної та політичної нерівності, модернізацію господарства, сувору централізацію управління. На жаль, Пестель стверджував, що, за винятком поляків

з їх розвиненою культурою, решта національних меншостей повинна підлягати русифікації, у тому числі й українці.

На Полтавщині діяло таємне товариство, не зв'язане з Пестелем, яке складалося з українських дворян. Очолював його Василь Лукашевич. У його програмі обстоювалася ідея відновлення української автономії.

Під впливом декабристів, польського повстання 1830 р. у Києві в 1845 — 1846 рр. виникла таємна організація — Кирило-Мефодіївське товариство (братство), яке виробило першу політичну програму для українців. Його засновниками були: історик Микола Костомаров, письменник Пантелеймон Куліш, професор Микола Гулак, етнограф Опанас Маркович, вчитель Василь Білозерський. До товариства близько стояв Тарас Шевченко, хоча членом його не був. Члени організації підготували свою програму, статут, яким стала праця М. Костомарова "Книга Буття українського народу". Товариством визначалася кінцева мета — створення слов'янської демократичної федерації на чолі з Україною і столицею в Києві на засадах справедливості, рівності, свободи, братерства. До складу федерації мали ввійти Україна, Росія, Польща, Чехія, Сербія, Болгарія. Вища законодавча влада передавалася двопалатному сейму, виконавча — президентові. Реалізацію своєї програми товариство планувало виключно мирним шляхом — здійсненням реформ. Передбачалися скасування кріпацтва, ліквідація юридичних відмінностей між станами, доступність освіти для всіх громадян, проголошення свободи совісті.

У 40-х роках політична думка України гідно була представлена Тарасом Шевченком (1814—1861). Духовні віяння Західної Європи, радикальні республіканські ідеї Французької революції вплинули на формування політичних ідей Шевченка. У своїх творах він повертає з небуття історичну пам'ять українців.

Показуючи Україну збленою, розтерзаною, вкритою козацькими могилами, поет стоїть на боці народної революції, вільної України, відновлення гетьманської держави, яка б могла стати складовою єдиної панслов'янської спільності.

Одне з центральних місць у політичному світогляді Шевченка посідає проблема звільнення селянства і повалення самодержавства. У період підготовки селянської реформи він зміг передбачити її антинародний характер, заявивши, що звільнення селян можливе лише в результаті народної революції. Тому в своїх віршах поет закликає знедолене селянство до "сокири".

У середині XIX ст. політичний устрій Росії, як і Австрії, зазнав дошкульного удару, що породив сумніви в його ефективності та могутності. Зміни та реформи, запроваджені в Австро-Угорщині та Росії відповідно у 1848 та 1861 р., лишили недоторканими старі засади політичної влади. Масове невдоволення реформами зумовило народницький рух. В Україні діяли такі видатні представники народництва, як А. Желябов, Я. Стефанович, Л. Дейч, І. Ковальський, І. Фесенко та ін. Вони вважали, що, на відміну від Західної Європи, в Росії капіталізм не розвивається і що країна прийде до соціалізму через селянську общину. Звідси віра народників у можливість зміни політичної влади шляхом селянської революції і визнання селян головною рушійною силою політичного розвитку країни.

Поширення революційних настроїв, загальне невдоволення політикою правлячих кіл стимулювали нові політичні ідеї. Відомими представниками тогочасної політичної думки в Україні були Михайло Драгоманов, Іван Франко, Сергій Подолінський, Павло Грабовський, Леся Українка та інші революціонери-демократи.

Михайло Драгоманов (1841 — 1895) — український публіцист, історик, етнограф, громадський діяч — висунув цілу низку цікавих ідей, зокрема щодо еволюції суспільства від роду, племені через сім'ю до держави. Від держави розвиток сягає найвищої політичної організації — всесвітньої федерації.

М. Драгоманов розробив політичну програму для України, в основі якої — боротьба за конституцію. Пропонувалося самодержавство замінити парламентською владою. Найвищим законодавчим органом у державі повинен бути Земський Собор, членів якого обирають усі громадяни. Передбачалося місцеве самоврядування, розширення прав громадян, повітів, губерній. У програмі висувалися вимоги демократичних свобод: верховенство закону, незалежний суд, амністії політичним в'язням, право громадян об'єднуватися в союзи, спілки, товариства та ін.

Стоячи на федералістських позиціях, М. Драгоманов не виступав за відокремлення України від Росії, але при цьому вважав за потрібне реорганізувати Російську імперію у вільну конфедерацію автономних регіонів. Він пропонував також обмежити права всіх центральних органів влади проголошенням недоторканості прав особи, національності й організацією місцевого самоврядування.

Отже, досліджуючи проблеми політичного розвитку суспільства, полемізуючи з різними точками зору на історичні факти, розробляючи основи майбутнього політичного устрою української держави, М. Драгоманов зробив вагомий внесок у розвиток політичної думки України.

Погляди С. Подолинського (1850— 1891) сформувалися під впливом революційно-демократичних традицій української культури, особливо творів Т. Г. Шевченка і декабристів. Історію суспільства С. Подолинський розглядав як закономірний і прогресивний процес заміни одного суспільно-політичного ладу іншим. Як революціонер-демократ він був переконаний, що лише соціалізм принесе трудящим щасливе життя. Цей перехід він пов'язував з політичною боротьбою народних мас, в яких вбачав вирішальну силу суспільного прогресу. Змінити ж політичний лад шляхом індивідуального терору вважав неможливим, терористичні акти виправдовував лише як засіб самозахисту революціонерів від жандармських переслідувань. Мислитель вважав, що коли весь народ повстане проти своїх гнобителів, то його перемога буде забезпечена, і ніякі сили не зможуть його зупинити, "бо битись з народом, з усіма простими людьми те ж саме, як кажуть у казці, що битись з тим чародійним змієм, у котрого замість одної відрубленої голови зараз виростають дві Другі".

Майбутнє суспільство С. Подолинський уявляв як федеративну спілку самоврядних громад, очолюваних виборними людьми. Однак він не визнавав за необхідне усупільнювати засоби виробництва у загальнонаціональному

масштабі. Отже, Україна мала стати федеративною республікою трудящих.

Пристрасним борцем за знищення самодержавства, ліквідацію соціального та національного гноблення, здобуття свободи для українського та інших народів виступав Павло Арсенович Грабовський (1864—1902). У своїх публіцистичних творах він нещадно критикував так звану селянську реформу, внаслідок якої селяни залишилися "без жупана, без онуч і підшв"4.

Історія суспільства, на думку Грабовського, — закономірний процес поступального розвитку. Світ, усі явища природи й суспільства перебувають у постійних змінах і розвитку. Тому ніщо не може зупинити рух суспільства, так само як не можна зупинити розвиток природи. Ті чи інші політичні рухи, ідеї, вказував він, закономірно породжувалися умовами суспільного розвитку. Хто не хоче йти в ногу з життям, не враховує закономірності суспільного розвитку, той стає ще за життя "трупом гнилим"5.

Чільне місце у розвитку української політичної думки належить Іванові Франку (1856—1916). Його світогляд формувалася в умовах наростаючого визвольного руху трудящих за соціальне і національне визволення. Беручи активну участь у цьому русі, він наполегливо вивчав досвід політичної боротьби в минулому, уважно стежив за зростанням нових революційних сил, зокрема робітничого класу.

Нове, соціально справедливе суспільство І. Франко пов'язував з перемогою народної революції, яку доцільно здійснювати мирними засобами. Водночас він не відмовлявся від збройної боротьби, коли це стане необхідним. "А як війна кривава понадобится, — писав він, — не наша буде в тім вина"6.

Мислитель займався і проблемами майбутнього устрою суспільства. На відміну від соціалістів-утопістів, які зробили спробу детально розробити проект справедливого суспільства, він вважав, що це повинні зробити люди, на долю яких випаде практична робота по створенню такого ладу. І. Франко був певний, що у майбутньому суспільстві головне значення матимуть економічно-культурні питання, а не політичні. Культурні народи вступають у вічну федерацію, а всі можливі суперечки вирішуватимуться міжнародним виборним судом.

Леся Українка (Лариса Петрівна Косач, 1871 — 1913) — українська поетеса і громадська діячка революційно-демократичного напрямку. Значне місце в її працях посідають проблеми національної свободи. Щоб здобути її, робітники різних націй повинні "триматися разом", тому що ворог у них один — ті, хто їх експлуатує. Вона досліджувала співвідношення свободи і державної, тобто політичної, влади, прав і свобод окремої особи. Ідеал свободи протистоїть будь-якій системі гніту, прихованим формам соціальної нерівності. У праці "Державний устрій" Л. Українка писала, що найбільш вільною державою можна назвати таку, де люди мають усі громадянські права, які відомі демократичному світу. Демократизм поетеси полягав у засудженні безконтрольності й безкарності державної адміністрації, викритті бюрократичної системи, вимогах ліквідації антинародної політичної влади, створення громадського самоврядування, розв'язання національного питання на принципах дружби між народами.

Ставлячи риторичне запитання: "Чи блакитна кров поллється, як пробити пану груди?", Леся Українка відмежовується від терористичних методів боротьби, розуміючи, що на місце одного вбитого правителя прийде інший.

Зробивши короткий аналіз політичних концепцій діячів демократичного напрямку з Наддніпрянщини і Західної України, слід відзначити, що вони сприяли новому розумінню народними масами тих проблем, які постали у зв'язку з ліквідацією кріпаччини, розвитком капіталістичних відносин і необхідністю розв'язання нагальних економічних, політичних, соціальних, національних, культурних та інших питань.

Початок ХХ ст. у Росії позначений зростанням політичної боротьби. Російський царизм, вже внутрішньо розкладений і здеморалізований, дедалі більше здавав свої позиції. Навіть українство, яке завжди було предметом особливо пильного нагляду з боку царату, фактично отримало деяке полегшення.

Українська політична думка продовжує розвиватися як частина загальносвітових суспільно-політичних ідей.

Одним з видатних українських мислителів першої третини ХХ ст. був Михайло Сергійович Грушевський (1866— 1934). Він пройшов складний шлях від засновника Національно-демократичної партії Галичини і Товариства українських поступовців у Києві до творця засад Української незалежної держави. Вчений увійшов в українську науку як автор близько двох тисяч друкованих праць. М. Грушевський виступив з тезою про необхідність демократичного розв'язання національного питання. Він вважав, що Україні має бути забезпечена національно-територіальна автономія в складі демократичної Росії, бо "народність для свого розвитку не потребує обов'язково політичної самостійності"⁷.

Під національно-територіальною автономією М. Грушевський розумів широку децентралізацію держави й організацію самоврядування національних територій. Виділивши територію з українським населенням, міркував він, треба обрати український сейм, створити органи місцевого самоврядування, відповідне законодавство, форми контролю тощо. Ці органи мають розпоряджатися місцевими фінансами, земельним фондом, організовувати освіту й культуру, громадську безпеку і засоби економічного розвитку. Центральній же владі залишалося "нормування загальних основ державного і громадського ладу".

На відміну від офіційної російської історіографії, М. Грушевський вважав, що загальноруської історії не може бути, бо немає загальноруської народності. Може бути історія всіх руських або слов'янських народностей. Він заперечував претензії Московської Русі на частину давньоруської спадщини, справжнім спадкоємцем якої є виключно "українсько-руська народність, яка і створила Київську державу". Отже, М. Грушевський запропонував вивчати історію кожного народу окремо від початку його виникнення до сьогодення і вивчати історію народу, а не держави.

З розвитком політичних подій погляди М. Грушевського трансформуються. Він дедалі більше (особливо після прийняття IV Універсалу) схиляється до думки про незалежність України, її повний державний суверенітет.

Помітний слід в українській політичній думці початку ХХ ст. залишив

Володимир Кирилович Винниченко-(1880—1951). Він шукав себе й свою долю в історії і долі свого народу, рідній Україні віддав свою революційну молодість, з мрією про вільну суверенну Україну пов'язав літературну творчість, громадську і державну діяльність. В. Винниченко став першим головою уряду (Генерального секретаріату УНР) народженої в 1917—1918 рр. Української держави і тривалий час, до кінця життя, носив тавро ворога України, приліплене його ідеологічними опонентами. Він пройшов складний шлях від прихильника культурно-національної автономії у складі Російської федеративної республіки до ідеолога відродження української державності, що чітко простежується у чотирьох Універсалах Центральної Ради, одним з безпосередніх авторів яких був В. Винниченко. У праці "Відродження нації" він розкриває історію відродження української нації від часу Лютневої революції в Росії, розподіливши її на чотири періоди: 1. Доба Центральної Ради з двома періодами: а) революційної організації й морально-правової влади і б) юридично-правової держави. Рушійною силою тоді була національна демократія. 2. Доба Гетьманщини, коли панував клас буржуазії і реакції. 3. Доба Директорії. Характерною рисою її було те, що важлива роль належала сільському і міському пролетаріатові. 4. Доба Отаманщини. Головною силою у цей період виступають військові й дрібне національне міщанство.

Цікаві думки В. Винниченка щодо взаємозв'язку нації і державності: "Нація без державності є покалічений людський колективний організм. Через те так жагуче всі, так звані "недержавні нації" прагнуть своєї держави..."⁸. На запитання про те, що таке державність, він відповідав, що це устрій всього матеріального і психічного буття цілого народу, його національності, економіки, політики, культури.

Полемізуючи з опонентами з приводу наявності в Радянській Україні державності, В. Винниченко доводив, що така державність є, хоча "вона не самостійна, не незалежна, вона опанована Росією, вона поневолена, покалічена, грабована, замучена. Але суть її Держави є, вона живе, вона береже в собі сили, які не дозволяють ворогам знищити її, які невиразно тримають у собі ідею самостійності, які в слушний час вибухнуть, щоб здійснити її, — вони, а не хто інший, не якісь сили зовні, а тим паче не крихітна купка емігрантів"⁹.

Праве крило в українській політичній думці представляв Дмитро Донцов (1883—1973), який у молоді роки разом з В. Винниченком починав діяльність в УСДРП, а згодом співпрацював з П. Скоропадським. Інтегральний націоналізм, на його думку, — це філософія виживання нації, поставленої на край могили. Він висунув цю ідею в той час, коли український народ був загнаний "більшовицькою Москвою і панською Польщею у політичний тупик", коли пробуджена українська національна свідомість гарячково шукала шляхів державної само-реалізації чи хоч елементарного захисту нації.

Основна проблема для Д. Донцова — як перетворити поневолену націю в націю господарів, володарів своєї ж країни. Він вважав, що цього можна досягнути шляхом тотальної, безкомпромісної боротьби власними силами, що українці мусять виступити у боротьбі за незалежність як єдиний моноліт. А це можливо

лише тоді, коли її провід очолить когорта справжніх лицарів ідеї і чину. Переконані, що знають єдиний шлях досягнення національної незалежності, інтегральні націоналісти були готові воювати з кожним, хто стане їм на заваді.

Однак Д. Донцов не мав чіткого уявлення про соціально-економічний тип суспільства, яке мало було б з'явитися після здобуття незалежності, зазначаючи лише, що воно буде в основному аграрним і спиратиметься на співпрацю між державою, кооперативами та приватним капіталом. Політична система майбутньої держави мала засновуватися на владі однієї націоналістичної партії, серцевину якої становили б випробувані "борці" й "кращі люди". На вершині піраміди влади повинен бути вождь, який має необмежену владу.

Концепцію українського державотворення розробив В'ячеслав Липинський (1882 — 1931). Він обстоював ідею гетьманства в Україні. Гетьман як монарх, цементуюча і консолідуюча сила нації — ось гарант державності української нації. Гетьманство мало наслідуватися від батька до сина. Водночас В. Липинський люто ненавидів "всіляких соція-лістів", що виступали проти ідеї гетьманства, гетьманщини і гетьманців — прибічників П. Скоропадського, який у квітні 1918 р. проголосив себе гетьманом усієї України і владу якого вони разом з більшовиками повалили.

Розмірковуючи над шляхами і засобами досягнення соборності України, В. Липинський писав не лише про боротьбу політичних сил, яка заважає цьому, а й про складність географічного середовища України, про вплив на неї культур Заходу і Сходу, відзначав, що ці "впливання" залишили суттєві відмінності в культурі різних країв чи регіонів України. Соборність неможлива у демократичній республіці. Тому головною хворобою української нації вважав недержавність. "Держави ми не маємо тому, — писав В. Липинський, — що ми не вміємо самі в собі хотіння своєї власної держави розвинути"¹⁰.

Упереджено ставлячись до російських традицій, він водночас вважав, що "повчитись у великоросів поважати свою владу українцям заздалегідь треба, бо інакше за цю науку доведеться платити знов політичною незалежністю Української Землі"¹¹.

Обґрунтовуючи цілком нову порівняно з попередніми концепцію побудови української держави, В. Липинський виклав її основні засади: об'єднання з українцями усіх національних меншин, що проживали на Україні; залучення до руху за створення української держави, крім інтелігенції, великих промисловців за професійною ознакою, що замінило б політичні партії.

Одним з ідеологів українського націоналізму був Микола Міхновський (1873-1924). Він розробив програму побудови самостійної української держави, в якій заперечував капіталістичний шлях розвитку України, не визнаючи, однак, гасел соціалістичних та комуністичних.

Питаннями української державності, формування української раси займався Юрій Липа (1900-1944). Головним завданням міцної держави, на його думку, мала бути турбота кожного громадянина про примноження її багатства, "щоб кожен її громадянин був на своїм місці, тобто там, де може вказати якнайбільшу

продуктивність. У противному разі — це анархія, змішання й упадок держави як недоцільної". Устрій у державі має бути федеративний, бо державність — "це федерація територіальних груп, що зв'язані з центром своїм виборним уповноваженим, що його тільки затверджує центр"¹².

Відмінні від офіційної точки зору погляди на проблеми української державності, нації, мови, культури мали Микола Хвильовий (Фітільов) і Олександр Шумський.

У 20-ті роки М. Хвильового захопила ідея відродження української нації. На спроби утримати українську політичну думку в лещатах офіційної ідеології Кремля він відповів цілком певним ствердженням, що "українізація є результат нездоланої волі 30 мільйонної нації"¹³. У романі "Вальдшнепи" письменник закликав молоді українські патріотичні сили не ловити руками димок розвіяних ілюзій "загірної комуни", а вести боротьбу за національне відродження. У статті "Україна чи Малоросія" М. Хвильовий виступає за державну самостійність України, відкрито поставивши питання: "Росія — самостійна держава?"

Самостійна. Ну, так і ми самостійні. ...Наша молодь, що вся вийшла з трудящих верств нашого народу, не мириться і не помириться з пустопорожнім браз-канням в інтернаціоналізм. Вона вимагає конкретної відповіді, чи є Україна колонією Москви, чи ні? Якщо ні, тоді вона (молодь) хоче бути послідовною і робить з цього для себе відповідні державно-творчі висновки"¹⁴.

М. Хвильовий закликав до створення єдиного національного фронту в боротьбі з "московським великодержавним шовінізмом". Він відзначав, що українське суспільство, зміцнівши, не примириться зі своїм підневільним становищем. Продумана тактика, яка впливала з його світогляду і яку він застосовував на культурному фронті, була закликом до молоді української генерації йти власним шляхом. "Геть від Москви!" — ці слова М. Хвильового стали гаслом у такій боротьбі.

Післяреволюційна доба в Україні є періодом не лише боротьби за утвердження самостійності України, а й пошуків шляхів духовного відродження нації. Це дістало відображення у політичних поглядах Олександра Шумського — народного комісара освіти України. Він виступав проти принципу централізму в управлінні Радянським Союзом, підготував лист до І. Сталіна у 1926 р., де вказувалося на поглиблення процесів українського національного відродження і доцільність контролю за ними з боку саме українських комуністів, а не представників неукраїнського народу. Ігнорування цієї об'єктивної вимоги може призвести до того, що українці повстануть і скинуть владу, на яку дивляться як на чужоземну. Тому О. Шумський пропонував відкликати Л. Кагановича, Е. Квірінга та деяких інших керівників-неукраїнців з високих державних і партійних посад в Україні, бо вони нічого доброго не робили для українського народу.

Хвилю українізації, яка сприяла розвитку політичної думки, на початку 30-х років припинено сталінським керівництвом. Внаслідок "чистки" у партійному і державному апаратах політичну еліту України поставили на коліна. Це негативно позначилося на стані суспільствознавства.

У повоєнні часи щодо "неофіційної думки" Й. Сталін продовжував політику

"закручування гайок". Апогей її настав у 1951 р., коли на вірш В. Сосюри "Любіть Україну" впало звинувачення у "націоналізмі" й автора змусили опублікувати принизливе каяття. Після цього політична думка практично завмерла.

Наприкінці 50-х років інтелектуальна еліта України скористалася хрущовською політикою деєсталінізації і порушила питання про реабілітацію своїх репресованих колег. Особливою подією в культурному житті республіки стала поява нового покоління митців, критиків, зокрема Алли Горської, Василя Симоненка, Ліни Костенко, Івана Дзюби, Миколи Вінграновського, Івана Світличного, Євгена Свєрстюка, Івана Драча та інших. Вони вимагали від уряду певних гарантій про неприпустимість у майбутньому нових репресій. Цих будителів нової політичної думки стали називати "шестидесятниками".

Перші прояви дисидентства мали місце в Києві й у Західній Україні — як організації кількох невеличких груп. Одна з них — "Група юристів", її члени закликали до здійснення законного права України на вихід із СРСР. Згодом такі групи були викриті, а їхні члени засуджені до тривалих термінів ув'язнення.

Неспокій, що поширювався в радянській країні, не міг не стурбувати М. Хрущова. Вже у грудні 1962 р. він викликав до себе велику групу письменників і застеріг їх від надмірного радикалізму, давши чітко зрозуміти, що Кремль вільнодумства не дозволяє.

В Україні хрущовську тезу підхопив А. Скаба — секретар ЦК Компартії України з ідеологічних питань. Навесні 1963 р. на одній з нарад він піддав нищівній критиці творчість Є. Свєрстюка, І. Світличного, І. Дзюби та інших письменників. Розпочалася чергова кампанія боротьби з українським "буржуазним націоналізмом". Це була реакція на прояви політичної думки, відмінної від офіційного курсу КПРС.

У політичному житті столиці України відбулася ще одна неординарна подія. Інтелігенція і студенти почали постійно збиратися біля пам'ятника Тарасу Шевченку, навпроти Київського університету. Там вони не лише декламували його твори, а й критикували так звану "культурну політику" Кремля.

Влада на це відреагувала по-своєму. М. Хрущов вирішив судити дисидентів відкритим судом, прагнучи залякати судовими процесами всіх інших. Такими діями він намагався відновити "дисципліну" серед інтелігенції. Проте повернути політику "твердої руки" вже було нереально.

П. Шелест як перший секретар ЦК Компартії України почав доступними йому методами активно відстоювати інтереси республіки в системі Радянського Союзу. Він серйозно сприйняв обіцянку Кремля додержувати передбачений радянською конституцією принцип рівноправності всіх народів СРСР, захищав культурні права українського народу, виступав за розширення використання української мови, особливо у вищій школі. 1970 р. вийшла його книга "Україна наша Радянська", де підкреслювалася історична автономність України, прогресивна роль козацтва. Автор пишався тим, що з відсталого аграрного придатка царської імперії Україна перетворилася на суспільство з передовою промисловістю. Московське керівництво звинуватило П. Шелеста у "м'якості" до українського

націоналізму, потуранні економічному "місництву" й у травні 1972 р. увільнило його з посади. Першим секретарем ЦК КПУ став В. Щербицький.

Зміна політичного керівництва в Україні позначилася на активізації політичної думки. До дисидентського руху приєдналися Василь Стус, Михайло Осадчий, Ігор та Ірина Калинці, Іван Гель, брати Горині та інші, хоча їхні погляди суттєво відрізнялися. Так, І. Дзюба у праці "Інтернаціоналізм чи русифікація?" дав аналіз теорії і механізму процесу русифікації в Україні. Він писав: "Я пропоную... одну-єдину річ: свободу чесного публічного обговорення національного питання, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання і саморозвитку. Але спочатку і насамперед має бути свобода на дискусію і незгоду"¹⁵.

В. Мороз, перебуваючи у в'язниці, написав "Репортаж із заповідника ім. Берії", в якому емоційно виступив проти сваволі радянського офіціозу, руйнування окремого індивіда й цілих народів. Він виступив продовжувачем ідей донцовського інтегрального націоналізму, відкрито виражаючи своє ставлення до радянської системи, висловлюючи надію на її крах і засуджуючи можливість компромісу з нею.

У 1965—1966 рр. було проведено ряд закритих судових політичних процесів над молодими людьми із середовища творчої і наукової інтелігенції. З цього приводу група із 139 діячів науки, літератури і мистецтва, робітників та студентів звернулася з протестом до Л. Брежнєва, О. Косигіна і М. Підгорного, вимагаючи проведення відкритих судових процесів і забезпечення прав громадян, гарантованих Конституцією СРСР¹⁶.

В умовах політичних переслідувань і репресій українські дисиденти об'єдналися навколо журналу "Український вісник", який почав таємно видавати В. Чорновіл, повернувшись із заслання. З допомогою українських емігрантів матеріали журналу розповсюджувалися на Заході. Вони інформували про боротьбу дисидентів з радянською тоталітарною системою.

Нова хвиля репресій змусила багатьох дисидентів, аби вижити, відійти від активної діяльності, чого їм не простив В. Стус.

Поступово шок проходив, і коли у 1975 р. СРСР підписав Гельсінкську угоду, офіційно погодившись поважати права своїх громадян, дисиденти створили в листопаді 1976 р. у Києві організацію — Українську Гельсінкську спілку, яка налічувала 37 учасників, її керівником став Микола Руденко.

У документах Гельсінської спілки відзначалося, що "українська державність — лише паперовий міраж", де нехтуються права і свободи, бо якщо хочеш виїхати за кордон — ти "ворог держави", думаєш інакше — "ворог держави". Група пропонувала звільнити всіх політв'язнів, відкрити кордони країни для вільного виїзду та в'їзду, встановити всебічний обмін інформацією, "створити всепланетне братство народів на основі Об'єднаних Націй".

У 1987 р. у Києві засновано Український культурологічний клуб з участю колишніх дисидентів. У Львові було проведено кілька несанкціонованих багатолюдних мітингів.

Діячів новоутворених громадських організацій стали називати "неформалами". Вони активно працювали в Українській Гельсінській спілці, "Товаристві Лева", "Зеленому світі" та в інших об'єднаннях. Підтримані київськими письменниками, на початку 1989 р. "неформали" заявили про створення Народного Руху України за перебудову — громадської організації політичного спрямування. В її програмі обстоювалися ідеї суверенітету Української республіки, відродження української мови та культури, наголошувалося на екологічних проблемах, ставилося питання демократизації політичної та економічної систем.

Березневі вибори 1990 р. до Верховної Ради України і місцевих рад принесли перемогу демократичному блоку в Західній Україні й частково у Києві. Серед обраних депутатів були колишні політв'язні: В. Чорновіл, С. Хмара, брати Горині, І. Ка-линець. Використавши ейфорію перемоги, демократичний блок провів 16 липня 1990 р. через Верховну Раду Декларацію про державний суверенітет України.

Після провалу в серпні 1991 р. так званого "державного перевороту" в Москві Верховна Рада України 24 серпня 1991 р. прийняла Акт про державну незалежність України. Збулася віковична мрія українського народу про відродження української державності, незалежність, соборність України. Політична думка молодшої держави відкрила нову сторінку.

Оцінюючи стан розвитку політології в Україні, слід відзначити, що на неї справляють вплив процеси, які відбуваються нині у суспільстві: переглядаються концепції минулого, збагачуються сучасним досвідом, створюється теоретична основа для виникнення нових напрямів політичної науки. Це, безперечно, сприятиме не лише розвитку науки, а й якнайшвидшому входженню України у сім'ю європейських держав.

Політологія - Дзюбка:Розділ 2. ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС ТА ЙОГО РЕГУЛЯТОРИ

Політологія - Дзюбка:2.2. Політична діяльністьЕволюція політичних структур і систем, оптимізація досягнення ними цілей, у тому числі політичних, залежать передусім від того, наскільки соціум оволодів системою управління, організації й упорядкованості суспільної діяльності. На кожному історичному етапі розвитку суспільства міра такого оволодіння визначається мірою пізнання багатогранності, межі дії, якості суспільних відносин, культурою суб'єкта такого пізнання, обсягом діяльності. Політична діяльність посідає особливе місце в системі суспільної життєдіяльності.

Суспільство, як ціле, є організм, який виконує свої основні життєві функції. Механізмом, що забезпечує життєдіяльність суспільства, є діяльність, спрямованість якої безперервно множитьс я й ускладнюється. Сама діяльність є основою встановлення зв'язків — відносин між соціумами (суспільством, націями, народами, соціальними групами, індивідами). Такі соціальні відносини є засобом використання соціальної енергії, особливою формою руху соціальної матерії. Енергійна діяльність викликає активне начало у структурі відносин. Цілеспрямовані відносини вносять у соціальне середовище упорядкованість,

забезпечують самоорганізацію й еволюційні зміни в напрямі творення нових форм життєдіяльності. Однією з таких форм є політична діяльність.

Політична діяльність — вид суспільної діяльності суб'єктів політики, уособленої як потреба в сукупності осмислених дій, що ґрунтуються на врахуванні політичних інтересів, мобілізації політичної волі з метою досягнення політичних цілей.

Політична діяльність завжди тісно пов'язана з типом суспільних відносин. Зміцнення і підтримка його або руйнування й заміна іншою системою суспільних відносин — два протилежні напрями політичної діяльності, за якими розрізняються суб'єкти політично.

Аналіз політичної діяльності суб'єкта політики потребує з'ясування його політичних інтересів, політичних потреб, політичної свідомості, здатності до мобілізації політичної волі і визначення політичних цілей. Від рівня розвиненості цих складових елементів залежить і рівень культури політичної діяльності, її результативність, доцільність і законність.

За допомогою діяльності у сфері політики та в інших сферах реалізуються усвідомлені суб'єктами політики політичні інтереси.

Політичний інтерес (від лат. *interest* — мати значення) — першопричина, один з найголовніших важелів політичної діяльності, що криються за безпосередніми спонуканнями націй, народів, соціальних груп, особистостей, створених ними організацій, які беруть участь у політиці.

Множинність суб'єктів політики визначає і різноманітність політичних інтересів, а саме: загальнонародні, регіональні, відомчі, колективні, національні, соціально-групові, особисті. Усвідомлення суб'єктами політики цих політичних інтересів і реалізація їх у політичній діяльності, створення механізму такого втілення забезпечують політичну стабільність у суспільстві, а отже, і нормальний природний еволюційний розвиток політики, втілення в ній політичних потреб. Інтереси стають найсильнішими активізаторами політичної діяльності за умов досить зрілого соціального і політичного життя, коли суспільні класи і соціальні групи, усвідомивши глибинні стратегічні потреби, створюють політичні інституції і механізми задоволення їх. На менш зрілих стадіях, як зазначав видатний російський політолог і правознавець Б. Чичерін, активну роль можуть відігравати не інтереси, а заботи.

Політичні потреби виявляються і реалізуються в процесі діяльнішого й активного освоєння політики. Такий процес створює умови для політичної соціалізації, тобто входження особистості у світ політики. Це означає набуття навичок політичної участі, формування політичних уявлень, орієнтації та установок, привертання до політичної культури. Діяльнісне задоволення політичних потреб веде до творення самого суб'єкта політики. Незадоволення політичних потреб може призвести або до зміни нормальної життєдіяльності політичного організму, або до його загибелі. Від реалізації політичних потреб залежить політичне напруження в країні, що виникає, послаблюється і врешті-решт вгасає.

Політичні потреби актуалізуються з виникненням нового політичного інтересу,

нових політичних мотивів і орієнтацій, політичних інституцій та ін. Чим більш розвинена, різнобарвна і різноманітна політична діяльність, тим більш розвинені політичні потреби суб'єктів політики. Монотонна й обмежена політична діяльність спрощує політичні потреби. Отже, не-розвинене суспільство лише відтворює існуючі потреби або навіть втрачає наявні, а не творить нові.

Політична діяльність як спосіб втілення і реалізації політичних інтересів та політичних потреб здійснюється волевиявленням суб'єкта політики.

Політична воля — здатність суб'єкта політики до напруження і спрямування своїх політичних можливостей на досягнення політичних цілей.

У цьому зв'язку постає питання про засоби такого досягнення. Політична діяльність, як і будь-яка інша, включає в себе методи і засоби, за допомогою яких можна досягти мети. Водночас специфічність її полягає в тому, що вибір засобів і методів пов'язаний з певним розумінням моралі. На це особливо слід звернути увагу, оскільки протягом багатьох століть і в теорії, і на практиці існує різне ставлення до розуміння зв'язку моралі і політики. Так, ще на початку XVI ст. Н. Макіавеллі висунув ідею про те, що для досягнення політичної мети, спрямованої на державне благо, всі засоби дозволені, а тому немає потреби зважати на вимоги моралі. Відтоді політичні дії, що зневажають норми моралі, стали називати "макіавеллізмом". Однак, як свідчить історичний досвід, використання аморальних засобів у процесі політичної діяльності для досягнення політичних цілей в кінцевому підсумку призводить до зубожіння мети і спустошеності, безперспективності самої діяльності.

Діяльність — це вольова поведінка суб'єкта політики. Вона поряд з іншими чинниками сприяє вибору правомірних заходів у досягненні цілей, запобігає протиправним діям суб'єктів політики. При цьому спостерігається важлива закономірність: вплив політики і права на суспільне життя тим виразніший, чим більший вплив політичних і правових норм на волю і свідомість людей.

Політичні інтереси, потреби і політична воля, що втілені у політичній діяльності, спрямовані на досягнення політичних цілей. Успіх діяльності суб'єкта політики залежить від правильної постановки мети, адекватного урахування об'єктивних умов і суб'єктивного чинника. Постановка і реалізація мети в політичній діяльності передбачають певну тривалість і послідовність завдань. Урахування часових характеристик має для політичної діяльності вирішальне значення. Ігнорування окремих етапів у політичному розвитку або прагнення "стиснути" політичний час призводять до політичного краху, до відкидання суспільства назад, а отже, і до безглуздості самої діяльності.

Надмірне подовження, "розтягування" політичного часу також прирікає політичні дії на невдачу. Тільки правильне урахування об'єктивних умов, зіставлення їх з часом можливого перетворення робить політичну діяльність успішною.

Наприклад, здійснення політичного урядового перевороту в жовтні 1917 р. на чолі з В. Леніним є блискучим свідченням відчуття політичного часу дії.

Концентрованим виразом його є лист В. Леніна до членів ЦК від 24 жовтня 1917 р., де він переконував своїх товаришів: "Що б там не було сьогодні ввечері,

сьогодні вночі арештувати уряд". Наприкінці листа В. Ленін з абсолютною впевненістю констатував, що більшовики "напевно переможуть сьогодні", ризикуючи завтра "втратити все". Так, вигравши тактично політичний час для здійснення урядового перевороту, В. Ленін виявився нездатним стратегічно оцінити політичний час подальшого сходження країни з цивілізаційного шляху розвитку. В результаті країна була відкинута у розвитку на багато десятиліть, якщо не століття, порівняно із сучасними розвиненими країнами. Вже у перші пореволюційні роки це передбачали соціал-демократ Г. Плеханов, анархіст П. Кропоткін, соціолог П. Сорокін, економіст Б. Бруцкус та ін.

Досягнення цілей політичної діяльності значною мірою також детерміноване характером економіки, змістом економічної діяльності її суб'єктів, рівнем розвитку соціальної структури, культурним розквітом та ін. У свою чергу, політична діяльність впливає на економічну та інші форми діяльності, прискорює або уповільнює їхній розвиток. В окремих ситуаціях зворотний вплив може бути визначальним для економічного, соціального, культурного процесу взагалі.

Незважаючи на детермінованість політичної діяльності іншими видами соціальної діяльності, вона має і власні особливості, саме вони визначають її сутність і зміст.

Сутність політичної діяльності полягає насамперед у завоюванні, утриманні, функціонуванні і розвитку політико-владних відносин.

Змістом політичної діяльності є вольове осмислення і реалізація політичних потреб і політичних інтересів усіх соціальних суб'єктів суспільства стосовно політичної влади.

Історико-політичний процес — це досить широка палітра типів і форм політичної діяльності. Упорядкувати її допоможе наступна класифікація.

Політична діяльність може бути стихійною і організованою; політично усвідомленою і спонтанною; цілеспрямованою і хаотичною; простою і складною; тривалою і одномоментною; традиційною і такою, де втілюються нові форми; законною і незаконною; активною і пасивною та ін.

Усі ці види політичної діяльності своїм впливом прискорюють або уповільнюють перебіг подій. У реальному житті вони виявляються одночасно в різних формах.

Можна виділити такі основні форми політичної діяльності:

- за напрямками — державна, партійна, громадсько-політична, комунікаційно-інформаційна;

- за суб'єктами політики — класова, соціально-групова, національна, міжнародна, індивідуальна;

- за специфікою предмета впливу — теоретична, практична;

- за політичним простором — зовнішньополітична (міжнародна), внутрішньополітична (самоврядувальна);

- за специфікою сфер — військова, органів безпеки та ін.

Типи і форми політичної діяльності суб'єктів політики пов'язані з перетвореннями у суспільстві і державі. Політична діяльність охоплює всі сфери політики і має свою внутрішню структуру.

Структура політичної діяльності:

- 1) політичне керівництво державою і суспільством;
- 2) політичне функціонування;
- 3) участь громадян у політичному житті суспільства;
- 4) політичний маркетинг.

Кожен з напрямів політичної діяльності має свої особливості.

Політичне керівництво — це діяльність, спрямована на визначення системи цілей і завдань, формування політичної стратегії і політичної тактики на основі аналізу реальних політичних процесів і прогнозування політичного розвитку.

Політичне керівництво включає такі компоненти:

- 1) вироблення і обґрунтування стратегічних цілей і завдань (як перспективних, так і поточних), які ставлять перед собою суб'єкти політики;
- 2) визначення основних тактичних методів, форм і засобів політичної діяльності, за допомогою яких можна більш ефективно досягти поставлених цілей і завдань;
- 3) визначення кадрової політики.

Політичне керівництво здійснюється в основному через такі його основні форми, як державна і партійна діяльність. Важливу роль у цьому відіграють представницькі органи. Державні представницькі органи і представницькі органи партій (різною мірою, залежно від політичного охоплення мас і впливу на них, рівня розвитку та ін.) формують політичну платформу.

Політична платформа — це основні принципові теоретичні та ідейні положення, практична програма, вимоги, лозунги, які висувають і якими керуються у своїй діяльності держава, політична партія, політичні рухи і громадські об'єднання.

У політичній платформі визначаються політична стратегія і політична тактика, а також політичний курс.

Політична стратегія — це визначення довгочасових цілей, черговості завдань, загальної довгострокової лінії політичної поведінки, основних напрямів діяльності на основі наукового аналізу реального політичного процесу і законів політичного розвитку.

До стратегічних напрямів належать: економічна стратегія, військово-політична стратегія, зовнішньополітична стратегія, стратегія у галузі науки, освіти, культури та ін. Кожен з них може конкретизуватися у головних завданнях, актуальних на поточний політичний момент. Наприклад, економічна стратегія держави охоплює цінову, податкову, бюджетну, банківську політику, соціальний захист, зовнішньоекономічну політику тощо.

Політична стратегія може бути здійснена, якщо зрозуміло, за допомогою чого можна її досягти. Отже, відповідно до політичної стратегії визначається і політична тактика.

Політична тактика — це сукупність методів, форм, способів поведінки і дій у процесі політичної діяльності для досягнення стратегічних цілей і завдань.

Політична тактика впливає з політичної стратегії і підпорядковується їй.

Політична тактика і політична стратегія як складові політичного керівництва тісно

пов'язані. Політична стратегія і тактика дедалі більше відмовляються від старих стереотипів і наповнюються низкою нових якостей світового розвитку. До них належать: свобода вибору народами соціально-політичного ладу; деідеологізація міжнародних відносин; пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими; відмова від війни як засобу вирішення політичних проблем; людський вимір політики та ін.

Конструктивна політична стратегія, спрямована на прогресивний політичний розвиток, потребує конструктивного вибору засобів її здійснення. Це насамперед мистецтво компромісів, договірні стосунки, попередження екстремальних ситуацій, піднесення ролі права, здійснення превентивної дипломатичної діяльності, уникнення воєнних дій, людський вимір політичних дій, звернення до громадської думки, ізоляція і нейтралізація противника та ін. Тактичними діями є також вибір лозунгів, політичні маневри, використання політичного моменту, політичний наступ або відступ, засоби переконання, звернення до воєнних методів, способи ізоляції, партнерства, нейтралізації, перегруповування політичних сил, здійснення контролю, використання засобів масової інформації та ін.

Реалізація політичної стратегії і тактики залежить від уміння здійснювати політичний маневр, розраховувати політичний час, політичне поле дії та відступу тощо. Критерієм успіху в цьому є передусім оптимізація політичної діяльності, яка пов'язана з раціоналізацією, цільовою функціональністю, корисністю, ефективністю. Політична оптимальність — це насамперед ознака якості політичної діяльності. Оптимальність як характеристика стану діяльності — це процес розвитку політики, зумовлений внутрішніми спонуканнями і можливостями саморозвитку її, а також зв'язком політики з іншими соціальними структурами.

Політична платформа, викладений у ній політичний курс історично описуються в термінах "лівизна", "правизна", "центризм".

"Л і в и з н а" означає орієнтацію діяльності на утвердження і розвиток прогресивного політичного і суспільного ладу, забезпечення інтересів тих соціальних груп, які становлять соціальну основу певного ладу і безкомпромісне усунення інших соціальних груп, що протистоять їм. Традиційно лівих характеризують такі якості, як пацифізм, антирасизм, антиклерикалізм, занепокоєння розвитком свобод, утвердження рівності та ін.

"Правизна" — орієнтація діяльності на підтримку реакційних, консервативних груп та їх інтересів, спрямування дії супроти прогресивних груп. Правими вважаються ті, хто обстоює культ сили, ієрархії та порядку, жорстко контролює сферу політики, спирається на силу щодо зовнішнього ворога.

"Центризм" — орієнтація на досягнення союзу всіх соціальних груп і компроміс у вигідних і припустимих межах між протилежними групами.

Спектр альтернативних політичних курсів діяльності становлять ультралівий, радикально-лівий, лівоцентристський, правоцентристський, помірно правий, радикально-правий та ультраправий курси.

Традиційний поділ політичних сил і курсу їхньої діяльності на "лівих", "правих" і

"центр" веде родовід від часів Французької революції 1789 р. Тоді на засіданнях Національної Асамблеї праворуч від спікера сиділи консерватори — прибічники збереження монархії, а ліворуч — радикали, які обстоювали ідеї загальної рівності. Місця у центрі залу займали помірковані. Згодом правими стали називати послідовників збереження існуючого ладу, а лівими — тих, хто схилився до радикальних змін. Відтоді критерієм класифікації став політичний темперамент.

Політологи справедливо вважають, що межа між правими і лівими інколи дуже умовна. Як писав французький дослідник Л. Філій, "праві визначаються лише порівняно з лівими і, навпаки, ліві — порівняно з правими. Жодне ідеологічне угруповання не перебуває винятково справа, кожне може бути або правіше, або лівіше, ніж інше. Ось чому одне й те саме угруповання може бути правим, а інше — лівим в один і той самий час".

Як свідчить життєвий політичний досвід, залежно від конкретної політичної ситуації "ліві" можуть стати "правими" і навпаки. Ця тенденція найбільш наочна у періоди змін і соціальної нестабільності в суспільстві. Можливе перетинання, зближення вимог "правих" і "лівих", що дедалі більше характеризує сучасну світову політику. Наприклад, останнім часом успіху на виборах у своїх країнах добивалися ті со-ціал-демократичні партії, які враховували ліберальну тенденцію (Іспанія, Франція, Австрія), і програвали ті, які схилилися до класичної моделі демократичного соціалізму (Швеція, Німеччина). Так само і японські ліберали, англійські консерватори, німецькі християнські демократи вигравали на виборах тому, що враховували досвід соціал-демократії і у своїй політичній діяльності приділяли максимальну увагу соціальним проблемам, створенню системи соціальних гарантій, поліпшенню життєвого рівня населення. Як показали події навколо ратифікації Маастріхтських угод, у країнах Європи спостерігається зближення системної орієнтації позицій політичних об'єднань лівоцентристської (соціал-демократи), центристської (ліберали) та правоцентристської (консерватори) орієнтації діяльності.

Політичне керівництво спирається на політичне функціонування.

Політичне функціонування — це діяльність політичних інституцій (державних структур, політичних партій, громадсько-політичних об'єднань), пов'язана з політичним управлінням суспільством, підтримкою його у заданому стані.

Політичне функціонування пов'язане із створенням і діяльністю апарату управління. Апарат політичного управління складається з державного, партійного апаратів та апарату громадських об'єднань (тією мірою, якою він торкається проблем політики або впливу на неї). Професійна апаратна політична діяльність ґрунтується на політичних, правових нормах, політичних традиціях і звичаях.

Політичне функціонування передбачає організацію діяльності різних політичних інституцій, управління ними і підтримку механізму їх функціонування, добір і розстановку кадрів, контроль за їхньою діяльністю, визначення механізму прийняття рішень і втілення їх, охорона їхньої дії та ін.

Політичні інституції — це стабільні регулятори суспільно-політичних процесів і

поведінки людей, вони носії політико-правових норм і цінностей.

Інституціональний механізм призначений для пізнання політичних процесів, що відбуваються, з'ясування і відображення політичних інтересів соціальних спільнот, організації політичної діяльності.

Політичне керівництво і політичне функціонування визначаються політичною участю (участю у політичному житті) широких мас і водночас спираються на неї. З пізнанням політичних закономірностей розвитку політика як сфера життєдіяльності дедалі більше відкривається для свідомої творчості широкого кола населення, що має на меті конструювання нових, прогресивних форм суспільного життя. Ефективність свідомого впливу на політичні процеси зростає з розширенням участі мас в управлінні державними і громадськими справами, розвитком системи самоврядування і самоуправління.

Політична участь — це включення індивідів та соціальних спільнот у процес політичної життєдіяльності за допомогою вироблених у політичній практиці форм політичного впливу на політичні структури з метою втілення своїх політичних потреб, інтересів, постановки вимог, вираження настроїв і пропозицій.

Існують різні види політичної участі в політиці: індивідуальна і колективна; активна і пасивна; інтенсивна і зведена до мінімуму; традиційна і новаторська; законна і нелегальна; організована й неорганізована; систематична і періодична та ін.

Зрозуміти, що таке політична участь у політиці, допоможе типологія учасників:

1. Несвідомо, стихійна участь у політичній діяльності.

Цей тип учасника живе безпосередніми інтересами найближчого оточення. У нього відсутні або надто обмежені розуміння політичної сфери і законів розвитку її, знання політичної

системи суспільства, призначення і механізмів функціонування політичних інституцій.

2. Напівсвідомо участь у політиці ґрунтується на повному нерозумінні значення політики, однак на безумовному підкоренні суб'єктові політики, існування і діяльність якого

сприймаються як належне і не підлягають сумніву.

Цей тип учасників віддає належне значенню управління, визнає необхідність функціонерів, проте не володіє необхідними знаннями і навичками, щоб впливати на політичну систему та її структурні елементи.

3. Свідомо участь у політиці має своїм підґрунтям усвідомлення політичних інтересів і політичних потреб, знання політичних цінностей, прагнення зберегти і примножити їх.

Цей тип учасників охоплює найактивніших, які знають структуру і механізми функціонування політичної системи, розуміють своє місце в політичному житті суспільства.

Від того, який тип учасників у політиці переважає, залежить активність використання різних форм політичної участі, збереження або руйнування демократичної і гуманістичної природи їх.

Формою політичної участі громадян є належність до партій та інших політичних об'єднань, діяльність у виборних органах державної влади на різних рівнях, участь у політичних зборах (наприклад, у передвиборчих зборах, зустрічах з депутатами органів влади), а також у виборах (голосування, пропаганда та агітація "за" або "проти" кандидата в депутати, робота у виборчих комісіях та ін.).

Формами політичної участі є мітинги, демонстрації, страйки, пікетування, участь у різного роду політичних акціях та ін. Масовою участю у політичному житті можна вважати читання періодичної преси, ознайомлення з політичними передачами по радіо і телебаченню. Це пасивна форма участі.

Особливою формою політичної поведінки є звернення до державних органів, до газет, журналів, на радіо і телебачення з політичними ініціативами про поліпшення політичного та іншого становища в суспільстві.

Кожна із зазначених форм має свій зміст і призначення. Визначимо сутність деяких з них.

Політичні вибори — діяльність, спрямована на формування представницьких органів державних, партійних та громадських організацій.

Політичні вибори здійснюються на основі процедури, закріпленої у системі права (виборче право), партійних статутах та інструкціях, статутах і положеннях громадських об'єднань. Прогресивне виборче право як право громадян обирати і бути обраними до представницьких органів держави відповідає принципам Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., 21-ша стаття якої проголошує право кожної людини брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників, а також право на рівний доступ кожного до державної служби у своїй країні. Демократична виборча система передбачає загальне, рівне та пряме виборче право.

Формою прямої демократії, безпосередньої участі народу у здійсненні державної (а саме законодавчої) влади є референдум.

Референдум — спосіб прийняття законів та інших політичних рішень з найважливіших питань державного життя шляхом прямого волевиявлення громадян через всенародне голосування.

Референдуми проводяться з найважливіших політико-правових питань. Батьківщиною референдуму вважається Швейцарія, де вперше у 1449 р. було проведено голосування для вирішення питання про фінансовий стан республіки. Світовій практиці відоме проведення референдумів з різних питань. Вони використовуються для прийняття конституцій та поправок до них, для зміни форм правління. Наприклад, таємним голосуванням громадяни віддали перевагу республіканській формі правління перед монархією в Італії у 1946 р., у Греції — у 1974 р., в Ірані — у 1979 р. Референдуми проводилися для отримання попередньої згоди виборців при прийнятті таких важливих міжнародних рішень, як вступ Швейцарії до ООН, Іспанії — до НАТО, Великої Британії — до ЄС.

Першого грудня 1991 р. референдум проводився в Україні. Понад 90 відсотків громадян, які взяли участь у всеукраїнському референдумі, підтримали Акт

незалежності України і цим зробили свій історичний вибір.

З метою привернути увагу влади та громадськості до певної соціально-політичної проблеми проводяться політичні демонстрації.

Політична демонстрація — це масовий похід прихильників певної соціально-політичної ідеї для доведення до властей вимоги, політичного протесту, солідарності та ін.

Є такі види демонстрації: на підтримку уряду, антиурядова, за мир, антивоєнна, святкова та ін. Демонстрацію слід відрізняти від маніфестації.

Маніфестація — це зосередження учасників в одному місці для проголошення прихильності певній ідеї, висловлення солідарності, співчуття або протесту у формі скандування, гасел, закликів, проголошення промов, піднесення лозунгів і транспарантів.

Прихильники певної ідеї можуть перетворювати її на вимогу заборонити або дозволити, підтримати або засудити дії щодо неї, рішення, прийняті з приводу неї. Така форма участі в політичному житті набуває рис мітингу.

Мітинг — публічні збори громадян з актуальної суспільно-політичної проблеми, які збираються для формування психологічної готовності їхніх учасників до безпосередньої політичної дії.

На мітингах не ведуться дискусії і не з'ясовуються питання. Вони використовуються як важливий засіб агітації і пропаганди вироблених політичних ідей. Найчастіше на них емоційне переважає над раціональним.

Мітинги — початкова і найпоширеніша форма політичної участі громадян у політичному житті, особливо в періоди його відродження. На мітингах не досягаються угоди, не вирішуються політичні проблеми, але вони є засобом згуртування, мобілізації, політичного виховання, середовищем формування політичних лідерів, популяризації їхніх ідей та ін. Проте стихійність і непередбачуваність мітингів може дестабілізувати суспільство. Наслідком цього стають стихії, хаос, гра, що дедалі активніше укорінюються у суспільному житті. На чолі мітингової демократії з'являється політичний лідер з популістськими лозунгами і недалекоглядністю політичного бачення. А популізм — це власне і є цілеспрямована політична експлуатація одномоментних сподівань, забобонів і упереджень мас.

Будь-які види і форми політичної участі в життєдіяльності політичних структур передбачають усвідомлення суб'єктами реальної політичної ситуації, співвідношення політичних сил, володіння політичними методами тощо, без цього їхня участь у політичному житті є суть авантюристична.

Авантюризм у політиці (від фр. *aventure* — пригода, ризик) — активна участь у політичному житті, що ігнорує знання політичної ситуації і реальних умов, співвідношення сил і заходів, законів суспільного життя.

Авантюристична політична діяльність тягне за собою важкі матеріальні й соціальні витрати, уповільнює темпи розвитку, робить сумнівною роль політичного впливу, викликає пасивність, недовіру. Як правило, авантюристична політика завершується поразкою.

Авантюризм пов'язаний найчастіше з відсутністю професіоналізму в політиці. Будь-які форми політичної діяльності потребують оволодіння ними, якщо суб'єкт політики хоче досягти обраної мети, якщо він вміє самоорганізовуватися, якщо здатний мобілізувати свою волю і спрямувати на здійснення політичних перетворень усі свої політичні сили.

Засобом організації політичної діяльності і водночас формою здійснення політичного управління є політичний маркетинг.

Політичний маркетинг (від англ. market — ринок) — форма організації й управління політичною практикою, що передбачає оволодіння політичною технологією формування політичних потреб, здійснення обліку, підготовки, забезпечення і стимулювання політичних дій з метою оптимального використання їх.

Політичний маркетинг передбачає наявність суспільної потреби у попиті на політичні дії, на створення певного "ринку" пропозицій політичної поведінки, різних форм політичної діяльності, політичних процедур підготовки і здійснення політичних цілей і завдань.

Політичний маркетинг становить широку систему засобів організації й управління політичною практикою. Сучасна політична реальність українського суспільства, особливо в періоди завоювання, утвердження і реформування політичної влади, потребує від суб'єктів політики оволодіння політичним маркетингом.

Отже, політична діяльність є основою перетворення суспільства. Найвищою формою прояву політичної діяльності, спрямованої на досягнення соціально-економічних і політичних цілей, є політична активність. Водночас стимулює її демократизація суспільно-політичного життя. Політична діяльність в її активних формах забезпечує поступовість історичного розвитку.

Політологія - Дзюбка:2.4. Політичний процес. політичні зміни. політичний розвитокЗрозуміти сутність еволюційних змін у політиці, поступового реформування політичного життя, упорядкованості політичних структур і політичних перетворень можна, розглядаючи їх у системі політичного процесу, політичних змін і політичного розвитку.

Будь-яка система — від біосфери до людини і суспільства — живе в певних ритмах. Існують також історичні ритми. Сучасна Україна ще має вивчити свої еволюційні рівні, ритми історичного розвитку народу, становлення української нації. У політичному відношенні європейську сучасність (епоху модерну) цілком справедливо пов'язують з виникненням територіальної держави або так званої нації-держави. Саме навколо цього політичного феномену і відбувається творення всієї політичної тканини.

Як свідчить політична світова історія, слід розрізняти такі ключові поняття сучасної політичної думки, як "політичний процес", "політичні зміни" і "політичний розвиток".

Історична реальність показує, що змінення політичного устрою, скасування уряду, створення нової конституції, формування політичної культури, голосування

в парламенті, здійснення політичних реформ, видання указу тощо — дії різнопорядкові. Всі ці дії не впливають автоматично одна з одною. Політичну систему або політичну свідомість не можна так швидко і так легко змінити, як, наприклад, склад парламенту або уряду. Такі зміни відрізняються за суб'єктами творення, за часом, за своїми масштабами і глибиною. Однак у результаті різних політичних дій, взаємодії політичних інституцій, прийняття й реалізації політичних рішень формується і розвивається політичний процес.

Термін "процес" походить від латинського *processus*, що означає рух вперед, просування. Отже, політичний процес відображає динаміку політичного життя, розвиток реально існуючих політичних явищ.

Політичний процес — це сукупність видів діяльності суб'єктів політики, що включені в динаміку практично-політичних відносин, охоплюють усі стадії функціонування політичної системи і спрямовані на досягнення політичних цілей.

Політичний процес — один із суспільних процесів, це соціально-політичні дії, що забезпечують відтворення політичних ресурсів і творення нового в політиці.

Залежність політичного процесу від соціального полягає в тому, що соціальний процес є передумовою, соціальною базою процесу політичного.

Соціальний процес становить сукупність дій соціальних спільнот, прошарків, груп, індивідів, що спрямована на їх відтворення і забезпечення стабільності суспільної системи. Розвинена соціальна структура характеризує розвинене громадянське суспільство, яке, в свою чергу, є соціальною основою розвитку політичних структур і політичного процесу.

Політичний процес охоплює вертикальний і горизонтальний зрізи політичних відносин у суспільстві. Політичний процес безперервний і складний. Він проходить у різних напрямках. Темпи його залежать від умінь суб'єктів політичної діяльності використовувати політичний час. Отже, за змістом політичний процес — це технологія здійснення влади суб'єктом політики.

Так, суб'єкт влади може втручатися у протікання політичного процесу. На зрілі й пізнані тенденції суб'єкт влади може впливати на різних етапах їх руху. Окремі тенденції можуть бути некерованими, тоді вплив суб'єкта влади буде безрезультатним. Суб'єктові влади слід чітко усвідомити характер, зміст, силу, тривалість політичного процесу, питому вагу всіх суб'єктивних і об'єктивних чинників.

Політичний процес має різні стадії, що змінюють одна одну і відрізняються за часом. Сума стадій і становить структуру політичного процесу.

Всі ці стадії становлять цілісний політичний процес. Кожна стадія має свої особливості. Тому протікання політичного процесу не є однолінійним. Кожен з періодів може займати свої часові рамки. Швидкість стадій протікання політичного процесу може бути різною. І тут потрібні тривалі зусилля політичних сил, щоб не втратити досягнутого. Втрачений результат важко відтворити, оскільки населення перестає вірити у можливість успіху.

Усі політичні процеси мають свої особливості. Знання їх допомагає зрозуміти політичну реальність і зміни, які в ній відбуваються, напрями розвитку, оволодіти

політичною ситуацією, прогнозувати наслідки того чи іншого процесу та ін. Розглянемо особливості окремих процесів.

Політичні процеси в суспільстві, як правило, відбуваються поступово, повільно, проте політичні сили і окремі політичні діячі інколи прагнуть прискорити їх. Таке прискорення є не що інше, як намагання вирвати політику, політичну систему із системи "суспільство" і примусити її працювати за невластивими їй законами. Це призводить до відриву від реальності, а він, у свою чергу, — до суб'єктивізму, волюнтаризму, в кінцевому підсумку до політичного краху. Будь-яке прагнення до прискорення тих чи інших політичних процесів у суспільстві має враховувати взаємодію їх з усім суспільством, можливість такого прискорення, міру впливу на механізм проходження суспільних процесів.

Історичний досвід довів, що розвиток будь-якої суспільної системи не є безперервним. Він переривається, тобто є дискретним. Тривалість різних етапів може бути різною. Це особливо слід враховувати суб'єкту політики, приймаючи політичні рішення, оскільки рішення, прийняте для одного етапу, за умов іншого — нездійсненне або навіть руйнівне. При виробленні політики важливо визначити довготривалі тенденції. Це надзвичайно важливо для України, де відбуваються нові політичні процеси, з'являється нове у політичній системі, що, у свою чергу, потребує упорядкування, пристосованості, самозбереження, попередження безвихідних політичних процесів.

Природа політичного процесу складна і суперечлива. Політичний процес може бути творчим і руйнівним. Якщо творчий процес потребує необхідних політичних сил і значного відрізка часу, то руйнівний відбувається значно швидше. Творчі і руйнівні процеси одночасно відбуваються в усіх суспільствах. Який з них переважає в той чи інший період, залежить від здатності і вміння суб'єкта політики впливати на політичні процеси. За відсутності такого впливу руйнівний політичний процес призводить до політичної кризи, а згодом і до політичного краху. В цілому це призводить до регресу.

Отже, політичний процес зумовлений об'єктивними законами розвитку суспільства. У разі порушення об'єктивних законів соціального розвитку, послідовності стадій протікання самого процесу, динаміки можливих змін він може перетворюватись на свою протилежність. Це призводить до відкидання суспільства у своєму поступальному розвитку на десятиліття і навіть на століття.

Незважаючи на те що політичний процес протікає на різних рівнях організації суспільства: глобальному (у світовому співтоваристві), регіональному (в організаціях регіонів), місцевому (у трудових колективах), можна говорити про цілісність політичного процесу, його специфіку на різних рівнях, про взаємозв'язок усіх рівнів. Рівневий аналіз політичного процесу відіграє дедалі активнішу роль. Йдеться насамперед про модифікацію політичних відносин на різних структурних рівнях суспільства і держави. Так, політичний аналіз стану України на регіональному рівні полягає у необхідності підвищення політичної, економічної і соціальної самостійності регіонів у забезпеченні саморегулювання ними своєї життєдіяльності і життєзабезпечення.

У політичному аспекті ключового значення для будь-якої адміністративної системи набувають раціональні співвідносини між центральною і місцевою владами, централізмом і децентралізмом у прийнятті політичних рішень у сфері економіки, соціальній сфері, з питань геополітики, конфліктних ситуацій. За умови посилення активності внутрішньорегіонального ринку об'єктивним процесом стає регіональне саморегулювання.

Політичні процеси поділяються також на внутрішньополітичні і зовнішньополітичні. Вони взаємозалежні і залежність ця різноманітна: 1) внутрішньополітичне життя та його розвиток визначаються зовнішньополітичним середовищем, активністю і розвиненістю зовнішньополітичних сил; 2) внутрішньополітичне життя визначальне щодо зовнішньополітичного; 3) внутрішньо- і зовнішньополітичне життя і процеси, що з ними пов'язані, взаємозалежні, рівновпливові та рівновагомі. Кожен з підходів у вирішенні проблеми взаємодії зовнішньо- і внутрішньополітичних процесів відображає реальне життя. Визначальна роль того чи іншого з них залежить від конкретного історичного періоду і політичної ситуації, що склалася.

За умов раціоналізації упорядкованості суспільства широкі маси населення, які раніше були об'єктом політики, стають її суб'єктом. Вони мають можливість безпосередньо (через систему виборів) впливати на політичний процес, у тому числі на прийняття політичних рішень. Проблема полягає у суперечності між досить значним впливом мас на політичний процес — з одного боку, і низьким рівнем їх загальної, особливо політичної, культури, з іншого. Наслідком цього є загроза руйнування самої демократичної політичної системи і становлення тиранії. Це дає унікальні можливості для маніпулювання свідомістю мас, для пропаганди популістських лозунгів масового дійства, рішучих насильницьких змін, сліпої покори владарям або анархічного бунту. У цьому разі виникає загроза тиранії більшості.

Політична реальність розвивається у просторі й часі. Це означає, що одна і та сама реальність політики, розвиваючись, може постати або в масштабі реального часу, що вимірюється добовими, тижневими, річними та іншими циклами (процес), або в масштабі історичного часу, що вимірюється циклами повного оновлення політичних систем, що самовідтворюються. Суспільство у своєму розвитку проходить кілька етапів, періодів. Тривалість кожного з них різна. Це залежить насамперед від якісного стану політичної і в цілому соціальної системи. Етапи і періоди можуть вимірюватися століттями, десятиліттями, роками, місяцями і навіть днями. Наведемо приклад: ми часто радянську історію поділяємо на лєнінський, сталінський, хрущовський, брєжнєвський, андроповський та горбачовський етапи, пов'язуючи її з особами, які стояли на чолі держави і партії. Проте сутність не в цих особах, а в тому, що в ці відрізки часу відбувалися такі процеси, що саме характерні для них, і що ці процеси мали значення для змін у практично-політичній діяльності. Довгочасовими політичними тенденціями визначається весь радянський період як період тоталітаризму.

Стан політичного життя, політичної системи суспільства безперервно

відтворюється у її структурних та функціональних зв'язках між елементами. Політична система в усій повноті постає лише після завершення всього циклу свого самовідтворення. Такі цикли природно пов'язані з деякими змінами. Про них свідчить поява нового, тобто наступний стан політичної системи не є ідентичним її попередньому етапу. Відбувається безперервне нагромадження нового, що і приводить до якісно нового стану, а отже, до виникнення нової політичної системи. Нова політична система постає як новий тип політичної системи, а виникнення нової політичної системи і є "політичні зміни".

Політичні зміни — це наростання нового у структурних і функціональних особливостях політичних явищ, що забезпечує як самовідтворення, так і оновлення суспільно-політичного організму.

Глибинні політичні зміни стають фактом тільки після кількох або навіть багатьох циклів самовідтворення політичної системи. Системно циклічний розвиток свідчить про перехід до якісно нового стану, до оновлення суспільно-політичного організму. У цьому зв'язку не можна змішувати такі політичні явища, як "зміна уряду" і "зміна політичного ладу".

Соціально-політичні зміни, динаміка політичного життя не зводяться до лінійних процесів. Будь-який суспільний процес несе в собі приховані нелінійні параметри. Людська історія як цілісний процес саморозвитку має нелінійний характер. Приклад тому — історія України з її несподіваними поворотами, падіннями та злетами. Або інший приклад: сучасні соціальні процеси і явища не можна пояснити формаційною теорією. Так, прогрес світового співтовариства не вкладається у схему розвитку і зміни суспільно-економічних формацій, оскільки останні не можуть відобразити всю складність реального світу. Не випадково наука звернулася до таких понять, як епоха і цивілізація.

Однак це не виключає і того, що лінійні зв'язки сповна виправдані. Наприклад, найбільш виразно це видно при короткочасних періодах зростання. Та навіть процес, який може здаватися еволюційним при слабкому рівні інновації, насправді є результатом складного взаємопроникнення явищ.

Поняття "політичні зміни" не означає заперечення абсолютно всього того, що було набуто у попередньому розвитку політичного життя, політичної системи, і визнання лише нових елементів і зв'язків, що не існували раніше. Навпаки, "політичні зміни" включають відтворення з максимальним усвідомленням всього ґрунтового, кореневого, глибинного. Вони передбачають також творення по-новому нетрадиційних сторін або властивостей життєдіяльності політичних систем та їхніх структур.

Нова, змінена політична система у стані функціонування витісняє традиційне. Поряд з цим відбувається творення нового на більш високому рівні. Змінюється режим політичного процесу. Такі зміни потребують нового змісту і форм політичної упорядкованості національної політичної системи і світового політичного порядку.

Зміна порядків — це зміна епох у розвитку людства. Сучасне суспільство вступило у всесвітню епоху зміни порядків. У цьому її новизна і зміст як епохи.

Така зміна відбувається нерівномірно, по різних осях багатомірного розвитку. За умов "політичних змін" рівень неупорядкованості соціально-політичного життя може досягти критичної точки. Щоб "політичні зміни" мали доцільний результат, рівень неупорядкованості не повинен перетворитися на хаос, інакше "зміни" втрачають смисл і трансформуються у руйнівний і загрозливий процес. Найбільш типовими ознаками такого стану суспільства є: різноманітність політичних орієнтацій за відсутності очевидного домінування хоча б однієї з них; швидка зміна політичних пріоритетів; спалахи екстремізму; схильність до використання крайніх засобів політичного впливу (голодовок, страйків) та інших форм силового тиску на владу, а з боку влади — звернення до кримінальних та адміністративних заходів там, де можна використати політичні заходи; відсутність чітко визначених прав; невміння регулювати політичні конфлікти; ставлення до політики як до жорсткої системи ієрархічних зв'язків, що не допускає жодного відхилення від накресленої лінії поведінки або, навпаки, як до необмеженої сфери реалізації егоїстичних, вузькогрупових інтересів; орієнтація більшості учасників політичного процесу на політичний радикалізм з його стійкою схильністю до рішучих дій у політиці; звернення до швидких і простих рішень у розв'язанні складних проблем; почуття власної правоти та ін.

Отже, "політичний процес" і "політичні зміни" пов'язані між собою. Процес і зміни у своїй взаємозалежності забезпечують "політичний розвиток". "Політичний процес" уособлює безперервність розвитку, а "політичні зміни" — дискретність його.

Політичний розвиток — це перехід з одного політичного стану до іншого, якісно більш досконалого, від простого до більш складного на основі зростання і зміни політичної культури оволодіння досконалими формами політичної діяльності.

Отже, політичний розвиток здійснюється у двох взаємопов'язаних, але різних планах — процесу і змін. Поступовість їх перетворень на основі просування вперед є еволюція політичного розвитку.

Закони становлення багатомірного світу визначають ритм і поступовість сучасного світового розвитку. В них відбивається певна конфігурація нових політичних відносин, що складаються між різними сторонами світового суспільно-політичного організму. Так, грандіозною спробою було прагнення за допомогою політики взяти під контроль об'єктивні процеси історії. Йдеться про спеціальний експеримент побудови соціалізму як суспільства, альтернативного капіталізму і традиційному суспільству. Цей експеримент суперечив не тільки життєвим інтересам людини, а й об'єктивній логіці історії, а тому не дивно, що закінчився він поразкою.

Разом з тим соціалістичний експеримент започаткував велику реформацію ХХ ст., пов'язану з перетвореннями капіталістичної системи, розпочатими у 30-ті роки, і формуванням нового типу суспільства, яке характеризується динамічним поєднанням висхідних альтернативних тенденцій капіталізації і соціалізації. Кризу 30-х років багато в чому було подолано зверненням до соціалізації. Діалектика соціалізації і капіталізації якісно змінила соціально-економічний лад суспільства.

Ці зміни уособлюються у розмиванні класичного змісту таких категорій капіталізму, як приватна власність, експлуатація, додаткова вартість, володіння та ін. Розмивається база протилежності капіталізації і соціалізації, зменшується амплітуда їхнього відособлення. Можливо, що суспільство майбутнього — це не суміш того й іншого, а якісно новий стан, де такі тенденції будуть лише моментами інших багатовимірних формувань.

Логіка історичного розвитку така, що він пронизує всю світопросторову площину суспільства в цілому. Він вимагає відповідного ставлення до сукупного світового розвитку, а тому підхід до політичних явищ з позиції того, що всі рішення знаходяться в чийось руках, невиправданий. Можливості атомізованого розвитку у світовому співтоваристві є не що інше, як ілюзорна логіка. Твердження про можливість розвитку національного суспільства як суспільства закритого — відхід від світового розвитку.

Нині домінує поліцентричний тип відносин, коли дії законів не можуть бути подані у класичному вигляді, а набувають багаточинникового характеру.

Урахування такого розвитку — першочергове завдання політики.

Політологія - Дзюбка:2.6. Політичне прогнозуванняОскільки люди самі творять історію, вони завжди прагнуть знати результати своєї діяльності та передбачити майбутнє. На різних етапах історії політичні та державні діячі намагалися з'ясувати, що чекає країни, держави, які перспективи їх розвитку.

Нині проблема прогнозування явищ і подій, передбачення соціальних наслідків прийнятих рішень набуває характеру глобальної проблеми, сутність якої — діалектика непередбачуваного і непередбаченого.

Передбачення майбутнього — результат пізнавальної діяльності людини. Інакше кажучи, передбачення — це розумова діяльність, яка свідомо досліджує у формі ідеальної моделі предмети, явища (умови їх існування), яких немає або вони чомусь недосяжні для досліджень і перевірки. Основою наукового передбачення є пізнання об'єктивних внутрішніх зв'язків предметів і явищ, законів, що розкривають цей внутрішній, істотний і сталий зв'язок явищ і конкретних умов їх існування.

Майбутнє можна зрозуміти, тільки проаналізувавши минуле і сучасне, оскільки воно з'являється на основі їх діалектичної зміни.

Прогнозування є окремим видом передбачення. Однак соціальне прогнозування, поширюючись на всі сфери суспільного розвитку, має відносну самостійність і автономність щодо інших видів, типів наукового передбачення.

Особливе значення соціального прогнозування полягає у тому, що передбачуються ті зміни суспільного життя, які розкривають взаємозв'язок історичних закономірностей і предметної діяльності людей. Воно враховує співвідношення якісних і кількісних характеристик у соціальному явищі, що дає змогу встановити певну спрямованість розвитку самого явища, з достатньою точністю визначити характер соціальних подій, форму і напрям їхнього руху. Точність, вірогідність і ймовірність прогнозування залежить від того, про яке майбутнє йде мова — безпосереднє, оглядне чи безумовно віддалене.

Окремі футурологи і соціологи віщують швидку загибель людської цивілізації, "крах світу", "крах життя взагалі", оскільки "земля, на якій заблукала людина ХХ ст., — пише Р. Дарен-дорф, — огорнута густою темрявою, і людина не знає, куди їй іти". На цій підставі вони заперечують можливість і необхідність передбачення. "Майбутнє, — стверджують вони, — є справою віри, а не наукового дослідження". Будь-яке соціологічне передбачення проголошується ними різновидом соціального знахарства. Творча діяльність людини вважається підсвідомою, ірраціональною, заснованою на "логіці абсурду" і "законах випадковостей". Наприклад, представники теорії "творчої" або "емерджентної еволюції" заперечують у творчості елемент передбачення, розцінюючи творчу еволюцію як щось ірраціональне, а нову якість як непередбачене і раптове. Фаталісти і волюнтаристи недооцінюють роль випадковостей у формуванні результатів передбачення і спотворюють роль суб'єктів у процесі творчості.

Інші науковці допускають можливість передбачення, але обмежують його різними умовностями, неправильно трактуючи роль особи і колективу в науковому передбаченні. Дж. Том-сон, який визнає можливість передбачення природних явищ, все ж таки вважає, що передбачення в галузі політології не виходить за рамки здогадок. Подібних поглядів дотримуються К. Ясперс та О. Тоффлер.

Уявлення про неможливість передбачати майбутній розвиток політичних подій, своєрідний агностицизм у ставленні до майбутнього поширені і серед західних політичних діячів. Навіть У. Черчилль заявляв, що "було б помилкою дивитись далеко вперед". На його думку, "можна в один і той самий момент тримати лише одну ланку у ланцюзі долі".

Майбутнє людства — це не аморфне і невизначене прийдешнє, без будь-яких часових рамок і просторових меж, в якому може відбутися все, на що здатна фантазія. Наукове передбачення і соціальне прогнозування мають дати відповідь на питання не тільки про те, що може реально здійснитися в майбутньому, а також і про те, коли цього слід чекати, яких форм набуде майбутнє і наскільки ймовірний цей прогноз.

Виділяючи стосовно перспектив людства етапи його поступального розвитку, доцільно говорити про безпосереднє, оглядне і віддалене майбутнє. Така періодизація не безпідставна, вона продиктована характером наших знань про майбутнє, що, в свою чергу, визначаються об'єктивними обставинами. Знання про майбутнє в міру віддалення від сьогодення стають все менш конкретними і точними, все більш загальними і приблизними, як і знання про далеке минуле людства. Ця зростаюча невизначеність передбачення майбутнього пов'язана з природою соціального розвитку, з багатоваріантністю й альтернативністю реального історичного процесу, з непередбаченістю конкретного ходу і результату окремих подій у суспільному житті.

Щодо безпосереднього майбутнього наука вже сьогодні використовує багато конкретних даних, які дають змогу складати обґрунтовані прогнози, тобто зробити цілком вірогідні судження (наприклад, упевнено можна прогнозувати розвиток

політичної системи, поведінку електорату тощо).

Щодо найближчого майбутнього більшої частини наступного століття, то наші знання про нього мають, так би мовити, лише правдоподібний характер, ґрунтуються на дуже неповній індукції, і до них слід ставитися обережно.

Передбачення має комплексний характер, у його основі лежить такий принцип діалектики, як всебічне охоплення і виявлення предметів. Воно пов'язане з мислимим "випередженням" розвитку самого предмета й умов його існування. Передбачити — це означає відповісти, яким чином і чому розвиватиметься даний предмет, які особливості й умови цього процесу розвитку і який можливий результат.

Наукове передбачення дає принципово нове знання про об'єкт, що здобувається внаслідок всебічного дослідження і відображає нові аспекти прийдешнього явища чи предмета. Тому це знання виступає новим у всій системі знань.

У процесі пізнання людина поглиблює свої знання, розкриває майбутнє, прийдешнє, перевіряючи їх на практиці. Суспільно-історична практика є не тільки джерелом пізнання, а й єдиним критерієм істинності його результатів. Нові висновки, одержані в процесі пізнання, визначаються як вірогідні лише тоді, коли конкретні дії людей, побудовані на цих висновках, дають передбачені результати. Збіг передбаченого результату, сформульованого на основі нових знань з практичним результатом, досягнутим з урахуванням цих же нових знань, є підставою для впевненості у правильності відображення людьми властивостей і певних законів об'єктів.

Отже, тільки в процесі практичної діяльності відбувається перевірка вірогідності передбаченого, відмежування від вигаданого, надуманого, ілюзорного пророцтва. Практика дає можливість гіпотезі перейти у наукову теорію, а можливий передбачений факт робить фактом дійсності.

Прогнозування у політиці — відносно самостійна сфера соціального прогнозування. Це спеціальне наукове дослідження перспектив розвитку політичного життя, його процесів, подій і явищ. Політичне прогнозування — обов'язкова умова успішної політичної діяльності. Воно передбачає вироблення політичного прогнозу, суджень про майбутнє в політичному процесі.

Значення політичного прогнозування полягає не тільки в тому, що від нього залежить ефективність політичної діяльності, рішень та акцій, які приймаються, а й у тому, що за самою суттю воно є започаткованою політичною оцінкою, яка ґрунтується на усвідомленні політичних інтересів певних соціальних груп.

Передбачуваність розвитку політичних систем і процесів визначається тим, що майбутня політична дійсність закономірно впливає з минулого і сучасного спрямування розвитку політичних подій.

Теорія політичного прогнозування ґрунтується на фундаментальних наукових дослідженнях. Наприкінці ХХ ст. виник і дістав визнання новий концептуальний напрям соціального пізнання у забезпеченні передумов виживання суспільства — теорія синергетики (автори — бельгійський учений російського походження, лауреат Нобелівської премії І. Пригожий, а також І. Стенгерс, Г. Ніколіс, Н. Ханке

та ін.). Наведемо деякі синергетичні ідеї, що змушують переосмислити традиційні уявлення про соціально-політичні процеси.

По-перше, суспільство — це відкритий, динамічний, са-мокерований організм із асиметричними структурами, через що зв'язки між ними можуть бути нестабільними, а функції кожної з них — нерегулярними.

По-друге, розвитку суспільства властива не лінійність, а певна стрибкоподібність, що, однак, не заперечує його стабільності; усталеність виростає з неусталеності як її результат; неусталеність соціального середовища активує роль у ньому окремої людини.

По-третє, у зв'язку з неможливістю нав'язати суспільству шляхи його подальшого розвитку, управління ним набуває форми самокерованості, здатності підтримувати відповідні параметри у бажаному діапазоні.

Що із синергетичних ідей можна використати для прогнозування політики? Передусім сам підхід до політики як послідовної зміни стабільних станів, стадій усталеності та неусталеності, випадковості, навіть певною мірою хаосу.

Синергетичний підхід до політики визначає тактику, яка має бути гнучкою, відповідати не тільки конкретним умовам, а й їх швидким змінам, передбачати різні альтернативи і відповідні методи.

Складний характер політичного розвитку актуалізує необхідність прогнозних розробок з метою виявлення перспективних політичних проблем і оптимальних шляхів їх розв'язання в інтересах оптимізації процесів управління і планування політичної діяльності.

Прогнози в галузі політики мають, як відомо, специфічний характер. Розрізняють внутрішньополітичне і зовнішньополітичне прогнозування.

Внутрішньополітичне прогнозування— це спеціальні дослідження, метою яких є виявлення перспективних тенденцій, шляхів, строків, етапів політичного розвитку суспільства, вдосконалення політичної системи, політичних відносин.

Розрізняють два аспекти внутрішньополітичного прогнозування. Перший аспект пов'язаний з прогнозними оцінками конкретних політичних явищ. Цей аспект має прикладний характер і на практиці здійснюється в процесі політичної діяльності. Суб'єктом прогнозу при цьому виступає, як правило, держава чи політична партія у формі відповідних органів. Другий аспект прогнозу охоплює діяльність політичних інституцій суспільства і політичні процеси, що відбуваються в ньому. Прогнозистом тут виступає певний науковий колектив, який спеціалізується на вивченні політичної системи країни.

Існують такі об'єкти політичного прогнозування:

- > розвиток політичної системи, її структури, активності, взаємозв'язку елементів;
- > розвиток, спеціалізація і розширення політико-управлінських функцій у суспільстві, зростання колективних засад у прийнятті політичних рішень;
- > політичний і правовий статус особистості, її відповідальність перед суспільством, механізм вдосконалення соціального контролю і дисципліни;
- > форми і методи діяльності політичних партій і організацій;

- > розвиток держави, зміна її форм, функцій, напрямів діяльності;
- > зміна соціальної структури суспільства, політичної свідомості і політичних настанов, орієнтацій різних груп населення;
- > функціонування і розвиток громадської думки.

Внутрішньополітичне прогнозування виконує такі функції:

- > виявлення тенденцій розвитку суспільства, визначення і зміцнення найбільш оптимальних форм політичної організації й управління суспільством;
- > виявлення віджилих, застарілих форм суспільного розвитку, сприяння формуванню концепції соціально-політичного розвитку суспільства.

Свої особливості має і зовнішньополітичне прогнозування (прогнози в галузі міжнародних відносин і зовнішньої політики).

Основним суб'єктом міжнародних відносин у сучасному світі є держава, яка завдяки цим відносинам реалізує свою зовнішньополітичну функцію. Важливою сферою прогнозування стали питання зовнішньої політики окремих держав.

На основі загальнотеоретичної методології оцінюється загальна ситуація в світі, регіоні, країні, вивчаються тенденції, напрями розвитку і чинники, що визначають розвиток, робляться спроби оцінити нові можливі чинники розвитку тощо. На цій основі виникає можливість створювати більш-менш детальні багатоваріантні прогнози.

Враховуючи максимальну (порівняно з іншими об'єктами соціального прогнозування) невизначеність багатьох складників у міжнародних справах, важливо підкреслити, що у прогнозуванні міжнародних відносин і зовнішньополітичних явищ необхідна підвищена увага до чинників, що зумовлюють зовнішньополітичну стратегію (умови матеріального життя суспільства — природне середовище і демографічний чинник, спосіб виробництва і особливо виробничі відносини, розстановка політичних сил у країні тощо). На базі дослідження цих чинників і особливо міжнародних зовнішньополітичних дій прогнозування має виявити загальні тенденції розвитку з побудовою шкали ймовірності найбільш можливих чи бажаних відхилень від них. На цій основі можна виділити найбільш вірогідні, найменш вірогідні й оптимальні варіанти перспективного розвитку. Залежно від специфіки завдань прогнози міжнародних відносин можуть включати в себе: знаходження довгострокових загальних тенденцій зовнішньополітичної діяльності окремих держав, груп держав; створення довгострокових прогнозів (побудови загальної, не деталізованої картини можливого розвитку міжнародних відносин приблизно на десятиріччя вперед); створення середньострокових прогнозів (побудова більш деталізованої ймовірної картини розвитку міжнародних подій з визначенням різних варіантів і орієнтовних підрахунків за низкою шкал на рік чи кілька років наперед); розроблення короткострокових прогнозів (детальніший розгляд порівняно багатьох варіантів розвитку подій, визначення максимально ймовірних і оптимальних зовнішньополітичних рішень на найближчі дні, тижні, місяці в межах поточного року).

Соціально-політичне прогнозування ґрунтується на аналізі інформаційного

масиву — сукупності даних, які зведені до певної системи наукових фактів і характеризують об'єкт прогнозування. До інформаційного масиву входять найрізноманітніші джерела: періодична преса, політичні огляди і звіти, статистичні дані, звіти про зарубіжні відрядження спеціалістів, дані анкетних опитувань експертів, радіопрограм, політичні заяви, ноти урядів, особисті характеристики політичних лідерів, оцінки їхніх світоглядно-політичних переконань, монографії, дисертації тощо.

Політик, який прагне досягти успіху, в політичному прогнозуванні повинен урахувати такі чинники, як рівень достовірності інформації, на якій воно ґрунтується; співвідношення політичних сил у суспільстві; економічні показники в контексті поставленої мети; престиж і організованість політичних сил (їхніх прихильників і супротивників), що його підтримують; настрої у суспільстві (динаміку громадської думки) тощо. Він повинен передбачати можливі наслідки своїх політичних дій: прогнозування політичної перемоги має включати і передбачення змін у суспільстві — не тільки виграшу для себе, а й те, як це вплине на інтереси інших учасників політичного процесу і якою буде їхня адекватна реакція. Прогнозування наслідків стосується і можливої поразки: щоб поразка в окремих питаннях не стала приводом втрати довіри "своїх" прихильників і активізації політичних супротивників.

Сучасна західна політологія широко застосовує біхевіорис-тичний метод аналізу політичних процесів, сутність якого пов'язана з визначенням поведінки окремих груп або індивідів у політиці.

Спостереження за поведінкою людини в політиці дає змогу одержувати емпіричну інформацію за допомогою безпосереднього вивчення її поведінки, використовуючи при цьому анкетування, інтерв'ю, аналіз документів та ін. Додаткову інформацію отримують також за допомогою статистичних методів дослідження політичних процесів.

Аналіз статистичних матеріалів відкриває перед дослідником нові можливості. Володіючи відповідною технікою аналізу він "добуває" з отриманої інформації необхідні відомості, прослідковує закономірності, відкриває тенденції.

Перевага цього методу прогнозування полягає в тому, що він дає змогу абстрагуватись від обмежень часу і простору.

Інформацію про об'єктивні й суб'єктивні аспекти політичного життя суспільства не можна дістати тільки методами прямої статистики; тут потрібні конкретно-соціологічні, політологічні, соціально-психологічні та інші дослідження. Важливим у прогнозуванні є врахування того соціального, економічного, організаційного, науково-технічного фону, на якому розвивається об'єкт прогнозування. Саме цей фон як сукупність умов (зовнішніх чинників) обмежує розвиток об'єкта прогнозу і в майбутньому активно взаємодіє з ним.

Наслідком прогнозування перспектив розвитку суспільно-політичних явищ, процесів є пошукові, нормативні та інші прогнози.

Пошуковий прогноз — це прогноз, який, виходячи з тенденцій розвитку і сучасного стану об'єкта прогнозування, визначає майбутній стан цього об'єкта на

заданий проміжок часу, при заданих початкових умовах. Такий прогноз відповідає на запитання, в якому напрямі відбувається розвиток, який найвірогідніший стан об'єкта прогнозування у визначений період майбутнього. Характерним прикладом прогнозів такого типу можуть бути прогнози чисельності народонаселення планети, розвитку комунікацій на період до 2005 р., виконані під егідою ООН.

Нормативний прогноз — це досягнення наперед заданих завдань і цілей суспільства. Метою такого прогнозу є виявлення оптимальних шляхів вирішення поставлених проблем, визначення можливих організаційно-технічних заходів, орієнтовної вартості програм тощо. Нормативне прогнозування можливе тільки при прогнозуванні соціально-економічних, політичних процесів, оскільки процеси, що їх вивчають природничі науки, не піддаються соціальному управлінню. Нормативний прогноз, на відміну від пошукового, будується у зворотному напрямі, тобто від наперед заданого стану об'єкта прогнозування до вивчення сучасних тенденцій та їх можливих змін, що забезпечують досягнення цього стану. Нормативне прогнозування є, таким чином, попереднім етапом і необхідною передумовою науково обґрунтованого планування, прогнозування та проектування.

Прогнози розробляються з допомогою певних методів прогнозування, які являють собою сукупність способів і процедур відбору й аналізу емпіричної інформації з метою складання прогнозу.

Методологія політичного прогнозування використовує два види закономірностей — закономірності функціонування політичних систем і закономірності їхнього розвитку. Перші характеризують самі процеси життєдіяльності політичних інституцій суспільства, а другі визначають напрями змін різних явищ і форм політичної організації суспільства.

У політичному прогнозуванні використовується весь арсенал методів розроблення прогнозів, проте усі вони досить умовно можуть бути поділені на п'ять груп: екстраполяція, експертні оцінки, моделювання, історична аналогія, сценарії майбутнього. Кожний із цих методів прогнозування майбутнього має свої переваги і недоліки.

Метод екстраполяції тенденцій ґрунтується на припущенні про безперервність розвитку більшості процесів реального політичного життя. Якщо для якоїсь системи — технічної, біологічної, соціальної — у минулому був характерним розвиток (зростання чи спад) з певною сталою швидкістю або з певним прискоренням, то є підстави вважати, що швидкість чи прискорення залишаються незмінними і на певний проміжок часу в майбутньому.

Експертні оцінки — науковий метод аналізу, суть якого полягає у проведенні експертами (провідними спеціалістами в різних галузях науки і техніки) аналізу проблем з наступним формалізованим опрацюванням результатів. Узагальнена думка експертів приймається як найбільш вірогідне вирішення проблеми.

Найперспективнішим методом наукового прогнозування в соціально-політичній сфері є метод моделювання, тобто імітації структури, процесу прогнозування і розвитку політичної системи в різноманітних структурних і функціональних

моделях і розрахунків можливих тенденцій їх руху. Метод моделювання побудований на вивченні не власне об'єктів пізнання, а їх моделей. Результати дослідження переносяться з моделей на об'єкт.

Моделі соціально-політичних систем можна поділити на такі основні типи:

- > статистичні моделі, які відображають стани соціально-політичних систем у певний момент часу;
- > прості динамічні моделі, які відображають не тільки структуру, а й процес функціонування цих систем;
- > складні динамічні моделі, які відображають не тільки структуру і процес функціонування, а й процес розвитку соціально-політичних систем, тобто процес якісної зміни їхніх структур.

У політології, соціології та інших суспільних науках використовують ідеальні моделі, які в свою чергу поділяють на знакові та моделі-образи.

Знакові моделі називають математичними, їх створення вимагає застосування електронно-обчислювальної техніки. Останнім часом почали створювати власні моделі спеціально для прогнозування суспільства, його структур, у тому числі й політичних. Це, наприклад, модель соціальної мобільності (С. Прайс), модель м'яких систем (П. Чекленд), модель гонки озброєнь (Дж. Річардсон), модель "довгих хвиль" (М. Кондратьєв, С. Маслов), модель "вісім коліс" (В. Тихомиров) та ін.

Моделі-образи стають дедалі вагомішими у виробленні політичних прогнозів. Широко відомі моделі глобального розвитку, створені під егідою Римського клубу. Ці моделі стосуються таких тем, як пошук стратегії виживання сучасного людства, аксео-логічний аналіз форм політичного управління та систем економік, пошуки альтернативних шляхів розвитку цивілізації тощо.

Наочною ілюстрацією політологічного моделювання є моделі функціонування політичних систем (Г. Спіро, Г. Олмонд, Т. Парсонс).

Імітаційне комп'ютерне моделювання. Останнім часом широко використовується імітаційне, комп'ютерне моделювання. Це — експериментальний метод дослідження і прогнозування динаміки складних систем за допомогою ЕОМ. Його можна визначити як процес конструювання моделі реальної системи з наступним дослідженням та проведенням експериментів на цій моделі. В результаті вивчення поведінки в різних умовах і при різних значеннях вихідних параметрів з'являється можливість прогнозувати поведінку реальної системи, передбачити результати тих або інших керованих дій чи змін.

Ігрове моделювання. Експеримент у політичному прогнозуванні практикується в специфічній формі ігрового моделювання, коли досліджуваний процес чи явище відтворюються в певних параметрах, які цікавлять політолога-дослідника, шляхом створення ситуації гри. Імітуючи розвиток того чи іншого політичного явища (конфлікту, переговорів, засідання парламенту та ін.), дослідник має можливість передбачити розвиток реального процесу чи розкрити його внутрішні механізми.

Образи і сценарії майбутнього являють собою описове відтворення гіпотетичної картини майбутнього світу в цілому або різних сфер соціально-політичного життя

певної країни. Підготовка сценарію включає опис логічної послідовності подій і процесів з метою визначення альтернатив розвитку, перспектив і можливих варіантів зміни великих і складних соціально-політичних систем, наприклад, окремих країн, груп країн, системи міжнародних відносин в цілому. Сценарій, таким чином, являє собою багатоваріантний прогноз, що поєднує системний та історичний підходи до вивчення складних систем; у більшості випадків має описовий характер і широко використовується при побудові комплексних прогнозів.

Метод аналогії. Аналогія передбачає порівняння в думках двох або більше політичних явищ, процесів з метою вивчення суттєвих рис одного з них на прикладах інших. У практиці політичної діяльності цей метод є досить ефективним тоді, коли прогноз будується на основі пізнання законів функціонування соціально-політичних систем у звичайних для них умовах.

Необхідно зазначити, що жоден з розглянутих методів не може забезпечити високої надійності прогнозу. Тому на практиці звичайно звертаються до комбінованих, комплексних методів. У політичному прогнозуванні (як і у будь-якому науковому пізнанні) велику роль відіграє інтуїція, під якою розуміють спроможність вгадувати ціле до того, як будуть отримані всі частини цього цілого; здатність охоплювати в уяві найтипівіше, що є істотним ще до одержання результатів дослідження його.

При розробленні політичного прогнозу і пов'язаного з ним планування політичної діяльності держави, партії, соціальної групи велике значення має безперервне коригування раніше розроблених прогнозів, постійне внесення в них змін і доповнень відповідно до розвитку і зміни об'єктивної політичної ситуації, відкидання старих, невинуватених варіантів, виявлення нових тенденцій розвитку.

Процес розроблення політичного прогнозу можна поділити на такі основні стадії:

1. Структурний аналіз відповідної політичної системи.
2. Вибір основних чинників і елементів даної системи, а також визначення їх ролі і значущості в кількісному значенні.
3. На основі дослідження статистичних даних, що характеризують дію цих чинників у різні періоди в минулому і сьогодні, виявлення основних тенденцій ("траєкторій") розвитку досліджуваних політичних процесів.
4. Екстраполяція цих тенденцій на майбутнє.
5. Синтез цих майбутніх "траєкторій" у їх взаємодії в рамках моделі даної політичної системи.
6. Інтеграція прогнозів основних напрямів процесів у різних сферах суспільних відносин — економічних, політичних, правових, ідеологічних тощо.
7. Розроблення на цій основі комплексного прогнозу розвитку різних рівнів, а також прогнозів, що характеризують розвиток окремих частин цих систем і процесів.
8. Безперервне коригування політичного прогнозу у зв'язку з появою і дією нових, не врахованих раніше чинників на всіх рівнях політичних систем.

Політичне прогнозування не допускає директивного вирішення проблем сучасного і майбутнього. Прогностичний підхід ставить завдання: виявити можливі або бажані варіанти розвитку об'єкта для наступної оптимізації планів, програм, проектів; виявити всі можливі варіанти розвитку і вирішення різних проблем майбутнього, його взаємовиключні варіанти, стихійні і свідомі процеси, визначити їхні часові та просторові параметри.

Найважливішою функцією політичного прогнозування є те, що воно дає розуміння історичної перспективи, допомагає визначити напрям соціально-економічного та політичного розвитку на тривалий час, правильно орієнтуватись у міжнародних подіях і тим самим служить для вироблення обґрунтованої стратегії і тактики.

Верифікація прогнозу — це визначення ступеня відповідності прогнозу вимогам сучасної науки, тенденціям розвитку суспільної практики; ступеня достовірності прогнозу (тобто ймовірності здійснення передбачуваного у заданий часовий інтервал); обґрунтованості (тобто відповідності теорії практиці). Досвід свідчить, що верифіковані таким чином прогнози виправдовуються з високим ступенем імовірності і, крім того, вони є надійною орієнтовною інформацією для управління.

У відносно простих випадках роль верифікації відіграють експертні опитування (оцінки). У складніших випадках потрібні спеціальні процедури (наприклад, спростування критичних зауважень опонентів, виявлення та врахування джерел можливих помилок).

Соціально-політичне прогнозування здійснюється на трьох рівнях. Найвищий рівень — це суспільство взагалі, середній — певна територіальна спільність чи регіон і нижчий — окремий колектив. Найвищим часовим рівнем вважається довгострокове прогнозування, яке розглядає соціальні процеси на тривалий період — 15 — 20 років — і вирішує питання на рівні державної політики. Середній часовий рівень — 10 — 15 років, протягом якого аналізується можливість розв'язання стратегічних завдань, які дають орієнтовну відповідь на запитання, що можна зробити. На найнижчому рівні прогнозування вирішуються оперативні завдання, які належить здійснити в найближчий період.

Теоретичним опрацюванням і обґрунтуванням різних варіантів розвитку людини в майбутньому суспільстві займається в західному світі футурологія (від лат. *futurum* — майбутнє і від гр. *logos* — мова, вчення). Термін цей уперше почав вживати в 1943 р. О. Флейхтхайм з метою відмежуватись від одіозних ідеологічних доктрин минулою і насамперед від "марксистського утопічного мислення". Вченими-футурологами розроблений технічний інструментарій прогнозування і моделювання.

О. Тоффлер у праці "Зміцнення влади" (1990 р.) проаналізував світові тенденції становлення нового соціального порядку, зокрема, негативні та позитивні аспекти якісно нового постіндустріального етапу розвитку соціуму. Цей етап він описує за допомогою принципово нової теорії, позначеної в його ранніх працях як "суперіндустріалізм", а в пізніших — як "третя хвиля".

Фрагменти панорами розвитку суспільства на найближчі десятиріччя, згідно з О. Тоффлером, такі:

- > по-перше, пріоритет у цьому соціальному устрої мають знання, які стають символічною формою капіталу; головною формою власності є інформація, отримана в результаті знань;
- > по-друге, кардинальної зміни зазнає сама природа влади, яка може бути лише вищої якості — це влада знання;
- > по-третє, політичне життя набуває нових параметрів, оскільки принцип меншості змінюється на принцип більшості, відбувається відмова від представницької демократії.

О. Тоффлер далекий від думки, що "третя хвиля" обов'язково настане, гальмом для цього можуть бути війна, економічний крах, екологічна катастрофа, надактивність протидіючих політичних сил. До таких сил він відносить:

- 1) профашистські політичні об'єднання, головна ідея яких зосереджена в гаслі "закон і порядок";
- 2) політизовані релігійні течії, які вороже настроєні щодо секуляризму й поєднують у своїй ідеології та діяльності тоталітаризм, універсалізм, фанатизм;
- 3) "патологічні форми" екологічного руху, наприклад, "ековандалізм", "екотероризм";
- 4) націоналістичні сили;
- 5) об'єднання людей, які проповідують екстремістські погляди, масонські ложі, противників абортів, переслідувачів сексуальних меншин.

О. Тоффлер стверджує, що вони, а не комуністичний тоталітаризм, увійдуть у протиборство з демократією XXI ст.

Подібних поглядів щодо суспільних пріоритетів дотримується відомий американський футуролог Дж. Нейсбіт. Ще в 1982 р. було видано його першу книгу "Мегатенденції", в якій визначались найкардинальніші напрями розвитку суспільства, зокрема, знання та інформація. Учений стверджує, що найважливішим стратегічним ресурсом дедалі відчутніше

стає не капітал, як це було в індустріальному суспільстві, а інформація. Нове джерело сили, за Дж. Нейсбітом, — це не гроші в руках небагатих, а інформація в руках багатих.

Відомий американський геополітик С. Гантінгтон виступив з концепцією неминучого зіткнення цивілізацій. Він визначає цивілізацію як культурну спільноту найвищого рангу і прогнозує значні конфлікти впродовж лінії розподілу між цивілізаціями: західною (європейською та північноамериканською), ісламською, конфуціанською, православно-слов'янською.

Песимістично виглядають у багатьох футурологічних розбудовах влада та здійснювана нею політика. Пропонований в літературі з цього приводу спектр ідей не відрізняється принципово від висловленого представником культурологічної думки Заходу XX ст. голландцем Й. Хейзінгою. Вчений переконаний у тому, що політика діє на "зоологічних засадах". Про це свідчать гіпернаціоналізм;

заперечення значущості знань, занепад моральних форм, ідеалізація минулої історії й культури; згубна для людини масова культура. Й. Хейзінга вважав, що для врятування цивілізації малоефективними є політичні партії та держави, різні громадські організації та церква, а необхідним є досягнення панування людини над собою.

Яке ж майбутнє України? Більшість учених сходяться на тому, що Україна входить у реалії суперечливого ХХІ ст. складно, у пошуках стабільних форм власної державності, економіки і духовної культури. Тепер існують і здійснюються різні проекти цих форм. Неоднаковий інтерес до них проявляють різні політичні лідери і партії, соціальні верстви і професійні групи, релігійні конфесії та мистецькі об'єднання. Різне філософське бачення України і світу проявляється у програмах партій і громадських організацій, у вченнях релігійних діячів, у концепціях вчених і на рівні масової свідомості.

Саме національна філософська культура є тим стрижнем, навколо якого спроможні успішно розгортатись і державна політика, й економіка, і соціальні відносини, а також вироблятися відповідне ставлення до досвіду, культури й історії усіх народів світу.

Українська філософська думка сьогодні не пропонує "технічних" рецептів виходу з кризи, однак вона може запропонувати стратегію Г методологію, котрі спираються на національну традицію і ментальність, що полегшуватиме поступ України, застереже її від необгрунтованих проектів і руху в "глухий кут" історії.

Незалежна Україна за роки свого існування довела, що вона, попри всі труднощі, має майбутнє. Це мирна нейтральна держава, яка поступово здобуватиме імідж рівноправного суб'єкта міжнародної політики. Внутрішньо-економічні і політичні труднощі з часом будуть подолані. Однак зробити це буде нелегко і непросто. Доведеться зазнати неабиякого відвертого і прихованого тиску тих сил у світі, які найменше зацікавлені у відродженні могутності нашої країни, її успішному розвитку. Доведеться подолати й опір тих, хто, галасуючи про демократію і національне відродження, збанкрутів у своїх антинародних діях, загруз у корупції і зраді власного народу. Буде потрібно, переборюючи прорахунки минулого та сьогоднішні помилки, починати реставрувати поруйноване, створювати справжню незалежність для народу України. Незалежність від свавілля і зарозумілості політиканів та їхніх спільників, від горя, злиднів, безправ'я; незалежність в ім'я утвердження людяності, добра, справедливості.

Політологія - Дзюбка:3.1. Суб'єкти і об'єкти політики Будь-яка політика стає зрозумілою, коли ясно, хто здійснює її і на що вона спрямована, тобто визначені суб'єкти й об'єкти політики у суспільстві на тому чи іншому етапі історичного розвитку. Таке визначення дасть можливість підійти до з'ясування сутності політичних відносин між суб'єктами, суб'єктами і об'єктами політики, розкрити форми їхньої політичної поведінки, способи політичної діяльності, засоби перетворення політичного середовища.

Суб'єкт і об'єкт політики — обов'язкові елементи політичних відносин, тому вони повинні розглядатися в єдності, взаємозв'язку і взаємозалежності, однак кожен з

цих елементів має свої властиві йому ознаки.

Суб'єкти політики — це соціуми, а також створені ними установи, організації, чия активна практична діяльність спрямована на перетворення політичної та інших сфер життєдіяльності людини як відповідних об'єктів політики.

Суб'єкт політики, таким чином, передбачає: наявність самих соціумів та їх організацій, здатних до політичної діяльності і створених з цією метою; певні цілі їхньої діяльності; цілеспрямовану активність; виявлений інтерес; взаємозв'язок, взаємодію з об'єктом політики.

Об'єкти політики — явища політичної сфери в їх різноманітних проявах і зв'язках з усім громадянським суспільством. На них спрямована діяльність суб'єктів політики. Об'єкт політики дає уявлення всього того, на що суб'єкт політики спрямовує свою перетворюючу або руйнівну політичну діяльність.

Об'єкти політики — це реальна політична дійсність, характерні для неї суспільні відносини, насамперед політичні, політична система суспільства в цілому, її елементи, форми політичного життя, сфера політичних інтересів, суперечності політичного процесу як у вітчизняних межах, так і в регіональному або світовому просторі.

У суспільстві суб'єктом і об'єктом політики можуть бути людина, соціальні верстви, групи, організації, рухи, колективи, держави, суспільство в цілому.

Відповідно до визначення поняття суб'єкта й об'єкта політики розглянемо їх основні характеристики.

Суб'єктом політики є кожний соціум, здатний творити політику. Це означає відтворення набутого, усталеного в політиці, виробленого попередніми поколіннями в процесі історичного розвитку, підтримання реального політичного стану в усій системі його залежностей, закладення в реалії політики імпульсів її майбутнього розвитку, внутрішніх пружин політичного руху. Отже, суб'єкт політики є активним за своєю природою. Рушійною силою такої активності, цілеспрямованої політичної діяльності є наявність політичного інтересу. Обсяг активності зумовлений здатністю суб'єкта впливати на поведінку людей (взаємодіяти з іншими суб'єктами політики), підпорядковувати політичні дії виробленим цілям, викликати зміни у політичному стані, впливати на політичний процес. Ця здатність визначається як "політична суб'єктність".

Суб'єкти політики також визначають, хто є головною дійовою особою, хто другорядною, а хто й масою, натовпом, пасивним об'єктом маніпулювання.

Суб'єкт політики, впливаючи на інших людей, які стають для нього об'єктами політики, здатний також до самотворення, самоорганізації, самовдосконалення.

Здатність суб'єкта політики до творення, організації, управління та іншої діяльності значною мірою зумовлена такими обставинами.

1. Суб'єктивні здібності, що визначають здатність впливати на політичний процес, а саме: знання, вміння діяти, послідовність діяльності, мотивація, емоційний стан, воля та ін.

2. Об'єктивні можливості для політичних дій (досягнутий рівень зрілості суб'єкта політики, наявність політичних сил, з якими об'єднується або бореться

суб'єкт, їх розгалуженість, зріле політичне середовище та ін.).

Розвиток політичного життя світового співтовариства збагачується різноманітністю суб'єктів політики, їх можна певним чином класифікувати як первинні і вторинні.

До первинних суб'єктів політики належать індивіди та соціально-історичні спільноти: світове співтовариство, громадянське суспільство, народи, етнічні й соціальні групи. Ці спільноти формують певні об'єднання, які відображають їхній інтерес і дають змогу втілити його у життя.

До вторинних суб'єктів політики належать політичні інституції і політичні організації — держава, партії, громадськополітичні об'єднання. Отже, вторинні суб'єкти політики є похідними від первинних.

Між суб'єктами політики існує динамічна система взаємовідносин — залежності, підпорядкування, супідрядності, відносної автономності. Місце і роль того чи іншого суб'єкта політики у цій системі визначаються його готовністю впливати на політичні процеси, тобто наявністю необхідних політичних якостей, політичної культури. Охарактеризуємо первинні і вторинні суб'єкти політики.

Первинні суб'єкти є вихідними у формуванні політики. Вони є носіями політичних інтересів, потреб, на яких ґрунтується свідомі і несвідомі політична діяльність. Саме інтереси і потреби спонукають до політичних дій різні соціально-політичні спільноти.

Головним суб'єктом політики є людина. Саме завдяки активній діяльності її діють соціально-політичні спільноти і створені ними організації.

Ідеї щодо ролі особи як суб'єкта політики посідають в історії політичної думки чільне місце. Ще Платон і Арісто-тель підкреслювали значення людини та її політичної діяльності у житті суспільства. Платон прагнув визначити типи людей і відповідно політичні позиції. Арістотель виходив з того, що людина за своєю природою є істотою політичною. Період Відродження і наступні століття показали, що політична особа посідає дедалі вагомніше місце у політичному житті та в системі поглядів на нього. У XX ст. активізація політичного життя у світі загострила увагу до місця, ролі, значення особи як суб'єкта політики, утвердила принцип людського виміру політики.

Підвищення ролі політики у суспільному житті зумовлене активізацією діяльності особи як її суб'єкта, прискоренням процесу соціалізації, зростанням рівня її політичної культури. Саме особа є носієм політичних уявлень, орієнтирів, настанов, мотивів і навичок політичної діяльності. Вона виступає як громадянин — носій політичних прав і обов'язків.

Стабільний розвиток політичної сфери може бути лише в такому суспільстві, де існує механізм політичної соціалізації людини як процес набуття і реалізації її політичної культури. Саме за такої умови особа поступово оволодіває реаліями політичного життя, формами і методами впливу на нього, певними організаційними структурами, ідентифікує себе з іншими суб'єктами політики, входить до різних соціально-політичних спільнот.

Людина включається і реалізує себе у політичному житті як громадянин,

політичний діяч, політичний лідер. Політичний вплив кожного з них безперечний, проте за обсягом і за силою він неоднаковий.

Так, політична влада може використовуватись особами і в егоїстичних цілях, як втілення індивідуального політичного інтересу.

До таких політичних діячів ХХ ст., які керувались устремліннями до влади в ім'я самої влади, приховували справжній їх зміст й антинародну спрямованість, можна віднести Сталіна й Гітлера, Чаушеску і Пол Пота, Хомейні й Мао Цзедуна, Енвера Ходжу та ін.

Суттєвою передумовою політичної суб'єктності особи є реалізація певних чинників — матеріальних, соціально-культурних, політико-правових. Матеріальні означають: чим багатше суспільство, тим більше шансів для демократичних форм політичної діяльності особи. Соціально-культурні чинники забезпечують включення особи у певні спільноти, ідентифікацію її із соціально-класовими, етнічними структурами і через них виявлення, осмислення, здійснення політичних інтересів і політичних потреб. Політико-правові — це існуючий політичний режим, політична система суспільства, особливості їхнього функціонування. Зазначені чинники дають змогу розкрити потенційні характеристики особи як політично свідомого громадянина, активного політичного діяча або людини, відчуженої від політики, індиферентного споглядача політичних подій.

Особа бере участь у політиці безпосередньо або опосередковано. Безпосередня участь здійснюється через форми прямої демократії: референдуми, вибори, збори тощо. Представницькі форми демократії — парламент, місцеві органи влади, представницькі органи партійних та інших громадських організацій — забезпечують опосередковану діяльність особи у політичній сфері. У цих органах власне політичну діяльність здійснюють особи як політичні діячі, політичні лідери, політичні керівники. Світовий політичний процес свідчить про розширення й урізноманітнення форм політичної діяльності особи. А це, в свою чергу, означає, що роль людини як суб'єкта політики в світовому співтоваристві безперервно зростатиме, набуватиме нового змісту.

Соціально-політичні спільноти як суб'єкти політики — це цілісні соціальні утворення, що формуються на основі певних соціально-політичних і культурно-економічних зв'язків, тенденцій і перспектив розвитку.

Основні характерні ознаки соціально-політичних спільнот як суб'єктів політики:

- > соціально-політичні спільноти є рушієм суспільно-політичного прогресу;
- > без активної діяльності соціально-політичних спільнот, розвинених відносин між ними, їхньої свідомої поведінки, політичної волі прогресивні соціальні зміни не можливі;
- > від характеру соціально-політичних спільнот, а також якості функціонування створених ними політичних інституцій залежить стан об'єкта політики — політичної сфери суспільства;
- > від характеру політичної діяльності суб'єктів політики залежать тип

суспільства, його суспільно-політичний та державний устрій.

Наприклад, відповісти на запитання, чи були СРСР та інші країни Східної Європи суспільствами соціалістичними, можна, якщо визначити характер суб'єкта політики.

Кожна соціально-політична спільнота як суб'єкт політики діє лише її властивим чином.

Дедалі більшої упорядкованості політичних, економічних та інших відносин набуває особлива спільнота — світове співтовариство. Світове співтовариство має через відомі і новостворені організаційні структури утвердити універсальні, загальноцивілізаційні засади ідеї демократії в міжнародній системі, що створюється, відкрити демократичну перспективу розвитку для світової популяції в цілому, для громадянського суспільства кожної з країн світу, творити, за висловом І. Канта, "загальний всесвітньо-громадський стан як лоно, в якому набудуть розвою усі первинні задатки людського роду"¹.

Світове співтовариство, яке у повоєнний час звикло до певної стандартності, зрозумілості ситуацій, штучної упорядкованості, жорсткого силового дуалізму, сьогодні набуло якостей політичного плюралізму і багатокритеріальності. Зникла субординація, що трималась на глобальних ідеологіях та силі, а з нею й уніфікованість, детермінованість позицій та дій держав. У колишнього світоустрою було фактично кілька співавторів — великих держав. Саме їхні інтереси тоді визначали політичні правила на міжнародній арені. Решта членів світового співтовариства узгоджувала свої інтереси з інтересами великих держав.

З крахом комуністичної системи світове співтовариство дедалі більше гармонізує сучасне політичне життя, забезпечує волевиявлення національних інтересів усіх держав, що раніше підпорядковували свою політику "системній дисципліні".

Внутрішня плюралізація світового співтовариства характеризується виникненням нових держав на терені колишніх СРСР та СФРЮ, зміною політичних обрисів і формуванням нових субрегіонів (країни Балтії, субрегіон Північної Європи та ін.).

А це, у свою чергу, розкриває можливості внутрішнього політичного самотворення, саморозвитку світового співтовариства. Суттєвою закономірністю його є багатоманітність, творення загальнолюдської політичної філософії, розбудова світового правоустрою, світоустрою в цілому, творення нової динамічної рівноваги, утвердження світових політичних цінностей та інтересів.

Все це, однак, не звільняє світове співтовариство від незбалансованості світових стратегічних інтересів, рівневих розбіжностей у потенціалі регіонів та ін.

Розвиненою спільнотою є громадянське суспільство кожної країни. Воно не тільки є носієм предметно-практичної діяльності та пізнання у царині політики, а й самозалучається до політичної діяльності або відчужується від неї.

Громадянське суспільство суверенної країни як суб'єкт політики може бути "відкритим" і "закритим".

"Відкрите суспільство" — це такий стан і форма суспільної організації життя людей, за яких соціальні структури історично і реально спроможні до самоактивності, інституційного і правового самозабезпечення, самовдосконалення

і модернізації на ґрунті толерантності й критичного мислення, добровільного прагнення до втілення в життя всього нового, перевіреного світовою практикою, коли створено умови для самовираження і самореалізації особистості, захисту її прав.

"Відкрите" громадянське суспільство має зрілі демократичні інституції, механізми впровадження демократичних процедур, оприлюднення всіх владних дій, вольових актів, утвердження прав і свобод особистостей, їх об'єднань і асоціацій, не є комунікативно обмеженим, передбачає повагу до державного, національного і народного суверенітету. І. Кант такий стан відкритості громадянського суспільства назвав "резонуючою публічністю".

Поняття "відкрите суспільство" введено у науковий обіг англійським філософом К. Поппером.

"Закрите суспільство" — це стан і форма суспільної організації, за яких соціальні інституції ізольовані від зовнішнього світу, жорстко зафіксовані і опираються будь-яким змінам, засновані на пануванні мовчазної політичної стратегії, міфологемах, які не потребують доведення, не відображають реальних потреб, інтересів, об'єктивних законів розвитку суспільства.

На відміну від "відкритого суспільства" "закрите суспільство" примітивне й безперспективне у своєму політичному розвитку. Вичерпавши ресурси, воно об'єктивно має стати на шлях переходу до "суспільства відкритого". Такий перехід означає еволюційний поступ від спрощеної форми організації суспільного життя до складної. Цей рух не є прямим. Він проходить через кризові ситуації, політичні сплески протягом тривалого політичного часу.

Розвиток політичного життя значною мірою зумовлений тим, наскільки активний такий суб'єкт політики, як народ. Політичне життя тим активніше, організованіше, цілеспрямованіше, чим глибше народ усвідомлює себе як спільнота, чим сильніші соціально-політичні зв'язки, які конституують його як цілісну систему.

Поняття "народ" як певна соціальна спільнота, що історично склалася, є найбільш прийнятним з точки зору розгляду народу як суб'єкта політики. Так, у Декларації про державний суверенітет України, яка прийнята 16 липня 1990 р., підкреслюється, що Верховна Рада виражає волю народу України, має за мету утвердити суверенітет і самоврядування народу України, що народ України — єдине джерело влади в Республіці, а повновладдя народу реалізується на основі Конституції. Від того, наскільки народ склався як спільнота, а не просто населення країни, залежить характер політичних зв'язків, організаційних структур, а отже, і діяльність його як суб'єкта політики.

Суб'єктами політики виступають нації як соціально-етнічні спільноти. У ХХ ст. розпалася колоніальна система, фундаторами якої були класичні колоніальні імперії: Британська, Французька, Російська, Оттоманська, Австро-Угорська, Німецька, Португальська. У колоніях і напівколоніях проживала переважна більшість населення — 1367 млн чоловік (79 %), площа загарбаних територій становила 106 млн кв. км (станом на 1914 р.). Незалежні демократичні держави, такі як Швейцарія, Швеція, Норвегія, деякі латиноамериканські країни були

острівцями незалежності в колоніальному світі. Перша світова війна, немов глобальний землетрус, розхитала світову колоніальну систему. У ХХ ст. людство викинуло на смітник історії як непотріб імперсько-колоніальний принцип державотворення. Голос національних спільнот заявляє про національний принцип державотворення, про те, що нація є найдосконалішою формою суспільно-політичної організації людства.

За тоталітарних режимів нації фактично усунуті від політичної діяльності. У сталінській системі політичного гноблення соціально-класова єдність абсолютизувалася, а національна спільнота нівелювалася.

Сучасний стан посткомуністичних суспільств на величезному просторі від Дубровника до Курил дає матеріал для етносоціологічних і політико-етнологічних досліджень. "Союз непорушний", Югославія, режим якої був декорованою зовнішнім лібералізмом мікромоделлю радянської імперії, з ліквідацією тоталітарного режиму розпалися. Відчуття етнічної єдності вирвалося із столітнього, а в окремих випадках і тривалішого ув'язнення, спонукаючи національний організм до дій. Історія засвідчує: чим сильніші примусове з'єднання і його утримування, тим страшнішою буде майбутня розплата за роз'єднання.

У міру демократизації суспільства, розпаду імперій нові соціальні сили прагнуть заявити про себе як суб'єкти політики. Якщо найбільш пригнобленими були нації, то у процесі демократизації активну політичну позицію займають національні рухи як виразники свідомості етносу, його потреби у докорінних політичних змінах. За словами колишнього Генерального секретаря ООН Бутроса Бутроса Галі, близько 500 націй ведуть боротьбу за своє самовизначення і побудову власних держав. За прогнозами багатьох політологів, через 30 — 40 років на планеті утвориться ще близько 100—110 нових національних держав.

Розвиток національних рухів і дедалі виразніше становлення націй як суб'єктів політики — природна реакція на розклад тоталітарного суспільства. Нація як суб'єкт політики прагне до власної державності, створення інфраструктури національної влади, розвитку контактів з іншими націями. Політична суб'єктивність націй виявляє себе у різних видах.

Однак за умов, коли країну населяє значна кількість представників різних націй, етнонаціональна спільність сьогодні не може слугувати за єдину основу демократичного розвитку. Ідея демократичної побудови суспільства невід'ємно пов'язана з перспективою подолання національних обмежень і міжнаціональних суперечностей. Громадянське суспільство становить необхідну демократичну умову для досягнення міжнаціонального, міжнародного миру, для творення і розвитку демократичної держави. Державно-громадянська модель ґрунтується на засадах соціально і політично стратифікованого суспільства з розвиненими демократичними інституціями. На демократичному ґрунті етнонаціональних традицій — життя мови, звичаєвого життя — створюються сучасні державно-громадянські спільноти — політичні нації.

Важливе місце належить політичній суб'єктності таких великих соціальних груп, як класи. Останні особливу активність виявляють під час завоювання та

утримання влади в суспільстві, створення політичних організацій, формування політичних сил. У економічно розвиненому суспільстві основними соціальними групами є такі, які за чисельністю і впливом найбільші. Вони не належать ні до найбагатших, ні до найбідніших. У такому суспільстві немає матеріальних полюсів, а найбільш впливовим виявляється середній клас. У політиці він є опорою демократичного режиму.

Давні мислителі стверджували, що соціальним фундаментом країни є середні класи. Афінське суспільство являло собою єдність, зумовлену існуванням середнього класу. Тут досягалася внутрішня стабільність, рівновага, конфлікти тривалий час не доходили до соціальних потрясінь. Лише тоді, коли середній клас становить більшість населення і здатний виявити себе як суб'єкт політики, республіка має тверду основу для існування. Влада багатих — це олігархія, влада бідних — охлократія. Опорою парламентаризму в країнах Заходу став середній клас. У нашому суспільстві з розвитком ринкової економіки він теж формує новий тип політики.

Крім класів, суб'єктність яких найвпливовіша у політиці, її суб'єктами прагнуть стати й інші соціальні групи.

У ХХ ст. у політичній науці гостро постала проблема груп, які керують. У межах їх вивчення з'явилися такі теорії: теорія еліт, біля витоків якої стояли видатні політологи В. Парето й Г. Моска, а також теорія бюрократії, яку вперше всебічно проаналізував М. Вебер. Еліта і бюрократія — дві основні соціальні групи, які концентрують у своїх руках владу і виступають суб'єктами політики. Джерело їхньої сили і впливу полягає в тому, що вони певною мірою є стійкими і стабільними групами.

Виділяють різні типи еліт. За змістом діяльності й функцій виокремлюють такі види еліт: адміністративна (об'єднує вищих державних чиновників), партійна, військова, ідеологічна та ін.

Правляча еліта як суб'єкт політики — це та частина еліти, яка прийшла до державного владарювання шляхом виборів. Співвідношення між правлячою елітою і адміністративною в різних країнах різне.

Крім того, є еліти закриті і відкриті. Еліта закритого типу неохоче допускає у свої ряди нових членів, утверджує жорсткі критерії відбору. І хоча вона може проіснувати досить значний час, згодом все ж втрачає політичну підтримку і вироджується. Еліта відкритого типу інтенсивно оновлюється, вміло пристосовується до політичної системи.

При всій згуртованості й цілісності еліти всередині неї точиться постійна боротьба за розподіл влади між окремими групами. Для еліти характерні конкуренція тенденцій, що персоніфікуються в окремих керівниках та їхньому оточенні, наприклад, між "радикалами" і "консерваторами", "шуліками" і "голубами", "хрестоносцями" і "прагматиками", між представниками різних поколінь, кланів і корпоративних груп. Як суб'єкт політики еліта виконує такі функції: приймає рішення з найважливіших питань, визначає цілі, орієнтири і пріоритети в політиці, виробляє стратегію і тактику, створює ідеологічні

концепції, що обслуговують її політичний курс, консолідує навколо себе політичні сили, керує політичними структурами й організаціями.

Посередником між елітою і суспільством виступає така соціальна група, як бюрократія. Бюрократія має подвійну природу, що яскраво виражено у двох найбільш відомих концепціях бюрократії. Так, згідно з теорією М. Вебера, бюрократія втілює найбільш ефективні і раціональні способи управління. Вона компетентна, кваліфікована, побудована на принципі ієрархії, має чітко визначені права й обов'язки, а отже, найбільш дисциплінована і законослухняна, одержує фіксовану платню і не володіє тими ресурсами, якими розпоряджається, що сприяє зменшенню корупції.

У 40-ві роки ХХ ст. американський соціолог Р. Мертон піддав різкій критиці веберівську теорію бюрократії. Він показав, що ті риси бюрократії, які описував М. Вебер, розмиті і дисфункціональні, що бюрократія служить не суспільству, а собі, що орієнтацію на загальні інтереси бюрократія підмінює орієнтацією на власні корпоративні інтереси, що для неї є характерними антиінтелектуалізм, вороже ставлення до науки, відсутність об'єктивного аналізу, догматизм, секретність, що доцільна ієрархія підміняється культом начальства, корпоративізмом, неформальними зв'язками.

У сучасній політології ці концепції розглядаються як крайні. Проте обидві вони вбачають у бюрократії самостійну соціальну групу, що має великий вплив на політику. І у вітчизняній, і у західній політології досить поширена точка зору, згідно з якою бюрократія є самостійним класом. Саме так розглядали бюрократію російський філософ М. Бердяєв, сучасний російський соціолог С. Андреев, югославський політолог М. Джилас та ін.

Бюрократія є необхідною у демократичному суспільстві як сила, що забезпечує і сприяє його самозбереженню. У такому суспільстві бюрократія як суб'єкт політики, виражаючи інтереси народу, свою політичну діяльність спрямовує на самозбереження і розвиток суспільства, його політичної системи. Бюрократія як суб'єкт політики забезпечує додержання демократичних принципів функціонування суспільства, надає владу своєму представникові, який обирається й наділяється необхідними повноваженнями, створює можливість переобрання його або звільнення обраного керівництва на основі реального, а не декларованого волевиявлення знизу або за рішенням вищої державної влади, суворо дотримується законодавства. У разі порушення цих норм з боку бюрократії вона перетворюється на панівну силу незалежно від конкретної форми влади. Такий суб'єкт влади відчужується від решти суспільства, створює бар'єр між народом і владою, свою субкультуру, спосіб життя і політичну поведінку. З бюрократії рекрутується нова еліта.

Клас бюрократії як самостійний суб'єкт політики — породження авторитарно-централістського стилю керівництва суспільством. Він будує політику, спрямовану на згортання всіх демократичних форм функціонування і поступове утвердження себе як єдиного суб'єкта влади. Так, характерною рисою радянської бюрократії було те, що вона являла собою суб'єкт самодержавної політики.

Бюрократичний режим сталінського самодержавства не передбачав незалежного законодавства. Бюрократія виступала і законодавцем, і виконавцем, і власником апарату державної влади. Вона була єдиним роботодавцем у країні, правителем, контролером, повелителем культури, промисловості, сільського господарства, єдиним банкіром, торговцем. У такій ситуації практично все в країні залежало від цього суб'єкта внутрішньої і зовнішньої політики. Якщо в умовах екстенсивного розвитку економіки існування політичної суб'єктності бюрократії було цілком можливим, то за умов інтенсивного розвитку попередня політична суб'єктність виявилась неприйнятною. Сучасне політичне життя вимагає усунення бюрократії як монополіста на владу і функції управління й створення апарату, вихованого на основі нового мислення.

Політичне життя суспільства зазнає впливу і таких соціальних груп, як люмпенство, маргінали, які прагнуть виявити себе як суб'єкти політики.

Люмпенство — це лінива, пасивно-заздрісна частина населення, яка ладна жити будь-як, нездатна добре працювати ні за яких умов чи стимулів. Прагнення реалізувати свою політичну суб'єктність у люмпена виявляється в тому, що він успішно експлуатує соціально-політичні "завоювання" (ліквідацію приватної власності на робочу силу і талант, "безплатність" соціальних благ і ресурсів, несправедливість зарплати, поширення спекуляції та корупції тощо). Люмпени незадоволені державними структурами, бо розуміють свою непотрібність і нездатність до такої роботи. Проте вони більше, ніж інші групи, прагнуть до бунтів, мітингів, легко піддаються провокаціям, створюють ідолів для поклоніння, жадають тиранів. Натовп як об'єкт чиеїсь політики зосереджує увагу винятково на негативному, створює образ ворога. Люмпени — захисники "люмпенського соціалізму". Вони проголошують боротьбу за справедливість, ототожнюючи її із загальною злиденністю й зрівнялівкою.

Люмпенство — база демократії в її незрілих, первісних формах, що має популістське забарвлення і тяжіє до охлократії. Така демократія веде до дестабілізації та розвалу політичного організму.

Не сприяє політичній упорядкованості суспільства і така група, як маргінали. Вони не здатні до самостійної політичної суб'єктності, проте своєю деструктивною поведінкою впливають на політичні процеси і як такі є об'єктом політики.

Маргінали — це особи або групи, які або самі нехтують суспільством, або суспільство зневажає їх, внаслідок чого вони перебувають на "узбіччі" або за рамками характерних для даного суспільства структурних підрозділів, норм і традицій. Маргінальність є виразом специфічних відносин з існуючим суспільним ладом. До маргіналів належать жебраки, нероби, повії, божевільні, особи без житла та ін. Це психологічно слабкі типи. Активним стимулятором маргіналізації є страх. Маргіналам притаманна охлократична свідомість, вони є руйнівниками правового і морального клімату, носіями тоталітаристської і людиноненависницької ідеології.

Первинні суб'єкти політики є соціальною базою творення вторинних суб'єктів,

тобто різноманітних політико-організаційних структур. Це політична система суспільства та її елементи — держава, політичні партії, організації. Всі вони забезпечують тісні зв'язки між суб'єктами, а також між суб'єктами й об'єктами політики. Вторинні суб'єкти є інструментом формування інтересів, виявлення волі суб'єктів політики, досягнення компромісів, підтримки політичного і правового порядку. Саме через них формулюються політичні цілі, визначаються орієнтації, напрями політичної діяльності.

Усі вказані суб'єкти політики історично зумовлені. Впливаючи на об'єкти політичної діяльності, вони повинні відповідати вимогам часу. Доки суб'єкт здатний впливати на об'єкти політики, а його вплив забезпечує прогресивний суспільний розвиток, доти його політичний час не є вичерпаним, в іншому ж разі він має зійти з політичної арени, і тоді настає час іншого суб'єкта політики.

Суб'єкт політики характеризується певним рівнем політичної культури. Це передбачає вміння володіти об'єктивними законами розвитку, знання сутності політики як специфічного суспільного явища, здатність вести політичну боротьбу, виявляти політичну волю, здійснювати політичний вплив. Такий вплив може бути прямим або непрямим, відкритим чи прихованим, з використанням засобів насильства (включаючи й воєнно-політичні) або ненасильницьким, короточасним або тривалим. Рівень політичної культури суб'єкта політики визначає прогресивність програмних цілей і настанов, правильність політичної стратегії і тактики, а отже, в цілому здатність сприяти соціально-політичному прогресу.

Суб'єкти політики значною мірою впливають на хід і результати політичного процесу, однак останній має об'єктивну природу. Політичне життя залежить також від інших сфер суспільного розвитку, від світового політичного, інформаційного, економічного порядку. Якщо суб'єкт політики не розуміє такої об'єктивної залежності й стверджує, що всі політичні процеси та їхні наслідки залежать від волі, прагнень, інтересів, настроїв окремих осіб та соціальних спільнот, то такий підхід є суб'єктивістським. Крайнім виявом суб'єктивізму в політиці є волюнтаризм.

Волюнтаризм (від лат. *voluntarius* — залежний від волі) — це позиція суб'єкта політики, згідно з якою головним чинником досягнення поставленої мети є воля і особисті устремління, наміри суб'єкта.

І суб'єктивізм, і волюнтаризм у політиці абсолютизують активну роль суб'єкта у політичному житті, свідчать про невисоку політичну культуру суб'єкта політики, часто пов'язані з лицемірством, маніпулюванням, політичними махінаціями, тобто всім тим, що деформує політичний процес.

Суб'єкти політики в процесі здійснення впливу на об'єкти політики вступають у певні відносини: суб'єктно-суб'єктні і суб'єктно-об'єктні. Суб'єктно-суб'єктні виступають як відносини між соціальними спільнотами та особами. Суб'єктно-об'єктні відносини мають свої характерні риси, що визначаються особливостями як суб'єкта, так і об'єкта політики.

Діяльність суб'єктів політики різноманітна, що зумовлено багатогранністю самого

політичного життя. Проте така діяльність не безмежна. У сферу впливу суб'єкта політики включаються такі явища і процеси, що роблять об'єкти політики осмисленими, практично значущими. А тому об'єкт політики є передумовою діяльності суб'єкта, визначає час, простір, обсяг, методи дії останнього. Отже, взаємозалежність, взаємозумовленість суб'єкта і об'єкта політики у суспільному житті, а також специфіка кожного з них є об'єктивно реальними.

На відміну від суб'єкта об'єкт політики є підвладною ланкою єдності "суб'єкт — об'єкт політики", однак це не робить об'єкт пасивним, не впливовим. Його активність виявляється вже в тому, що він обмежує, вимальовує потенційний простір політики, у рамках якого діє суб'єкт. Реалії політичного життя свідчать, що суб'єкт і об'єкт політики часто міняються місцями. Це доводить рухомість політичних відносин "суб'єкт — об'єкт політики". Зміни в них впливають на розв'язання суперечностей між суб'єктом і об'єктом, сприяють виникненню нових якостей, розширенню цілей. Зміни у функціонуванні суб'єкта й об'єкта політики забезпечують перехід суб'єктно-об'єктної взаємодії у нову систему зв'язків і залежностей.

Об'єктом політики є різні феномени суспільно-політичного буття. Серед них чільне місце посідає громадянське суспільство. Воно є сферою спонтанного самовиявлення вільних громадян та добровільно створених ними об'єднань, яка захищена відповідними законами від прямого втручання і сваволі державної влади. Це не означає, що суб'єкти політики не впливають на громадянське суспільство: цей вплив полягає у створенні таких політичних умов, які забезпечили б вільний розвиток громадянського суспільства.

Політичне життя суспільства в цілому також є об'єктом політики. Суб'єкт політики прагне внести в нього цілеспрямованість, організованість, забезпечити консолідацію навколо себе, мирне функціонування. Це досягається шляхом урегулювання питань влади, визначення ролі та місця її суб'єктів і механізму владарювання, гармонізації та оптимізації відносин між масами і політичними лідерами, організаційними структурами і силами, що беруть участь у політиці. Об'єктом регулювання стає внутрішнє і зовнішнє політичне життя, державне і партійне, формальне і неформальне, урегулювання їхніх зв'язків, принципів функціонування. Організуючи політичне життя, спрямовуючи його відповідно до певних цілей і наряду розвитку, суб'єкт політики формує об'єкт власної політики — політичну систему, її структури — владу, політичні відносини, політичну організацію суспільства, політичну культуру.

Окрім діяльності в політичному просторі своєї держави суб'єкт політики будує політичні відносини з іншими народами, їх політичними системами. Отже, об'єктом політики стають світова політична система, світовий політичний порядок, відносини між політичними системами різних країн світу, а також між їхніми політичними об'єднаннями.

Зміни у розвитку об'єктів політики зумовлюють певні зрушення у функціонуванні суб'єктів політики. Оновлені риси суб'єктів і об'єктів змінюють і зміст зв'язків між ними. Такі зв'язки можуть набирати вигляду координативних, субординаційних,

управлінських тощо. Розвиненість їх визначається рівнем розвитку як суб'єкта, так і об'єкта політики.

Зміст, структура і характерні особливості політичних відносин, які виникають при цьому, розкривають політичну атмосферу, в якій здійснюється політичний процес.

Політологія - Дзюбка:3.3. Громадянське суспільство і державаШарль Луї Монтеск'є розрізняв державу: 1) як союз громадян і 2) як сукупність посадових осіб. "Суспільство не може існувати без уряду"¹, — зазначав він. Герберт Спенсер відповідно до органічної теорії суспільства порівнював державу з біологічним організмом, вважав її агрегатом органів управління, владарювання. Спенсерівська "апаратна" ідея дістала пізніше продовження й абсолютизацію в марксизмі.

У первісному, додержавному, родовому суспільстві органами владарювання були збори дорослих родичів. Історики й етнографи називають суспільство із додержавними формами влади, коли ще не відокремилися функції управління й громада є одночасно і джерелом, і носієм влади, — потестарним (від лат. *potestas* — влада). Із плином часу відбувалася ієрархізація (від грец. *hieros* — священний і *archia* — влада: поділ на вищі та нижчі посади, чини; суворий порядок підлеглих нижчих за посадою або чином осіб вищим) громадського управління, внаслідок чого рядові общинники виявилися відстороненими від цього процесу. Народні збори змінюються зібраннями військової дружини. Ради старійшин дедалі перетворюються на поважні й самостійні центри прийняття владних рішень, з яких лише частина згодом виноситься на формальне затвердження зборами членів общини.

Так поступово сталося відчуження суспільного управління від громади, здійснення його через відокремлені інституції та установи, які згодом стають єдиним і виключним джерелом імперативних настанов. Громада ж виявилася цілком їм підпорядкованою.

"Всемогутня держава античного світу не могла знести поруч ні вільної моральної особистості, ні вільної віри, — зазначав професор М. Рейснер. — Язичницька давність не знає якоїсь юридичної межі, перед якою могла б зупинитися влада держави, людина сама по собі не має ніякої ціни, ніякого значення: не заради самої себе, а заради держави існує вона... Тому неможливо уявити, щоб навіть одна якась галузь життя могла в принципі претендувати на самостійність щодо держави".

Завдяки християнському віровченню (згадаймо хоча б протиставлення Царства небесного й царства земного, Божого й кесаревого начал життя) в європейській свідомості відрізняються державна і приватна сфери. Формується уявлення про громадянське суспільство як про межу державної влади, стримуючий чинник у її безупинному прагненні до абсолюту, авторитарності, формується й саме громадянське суспільство.

В історії поняття "громадянське суспільство" виділяють два етапи, коли воно наповнювалося дещо відмінним змістом. Поява його пов'язана з ідеєю "природних прав" людини. У XVII ст. в Європі ця ідея набула нового тлумачення і стала основоположною у формуванні й поширенні юридичної свідомості, створенні

низки політико-правових концепцій, і насамперед теорії "суспільного договору". Гуго Гроцій і Ба-рух Спіноза "природними правами" називали такі людські якості, як свобода переконань і думок, свобода володіння й використання власності, рівність людей між собою, їхня захищеність від чиеїсь сваволі тощо.

Початок розрізненню громадянського суспільства і держави поклав Жан Жак Руссо (1712—1778) своєю працею "Міркування про походження і засади нерівності поміж людей". Громадянське суспільство, на його думку, виникло внаслідок приватної власності. Держава ж витворена з нього на підставі суспільної угоди. Джон Локк вважав, що люди домовилися утворити політичну спільноту, заснувати державу саме з метою надійного забезпечення природних прав, рівності й свободи, захисту особи та власності — чеснот громадянського суспільства.

Сукупність індивідів, які необмежено користуються своїми природними правами, становила, на думку прихильників договірної теорії походження держави, суспільство у його "природному стані" (*status naturalis*). Це стан цілковитої сваволі, який призводить до "війни всіх проти всіх". Але за таких умов мати "право на все", зазначав Томас Гоббс, фактично означає не мати права ні на що. Щоб уникнути незручностей та загроз, які неодмінно виникають у природному стані суспільства, люди змушені замінити його на стан громадянський (*status civilis*). Такий перехід дає змогу піддати невпорядко-вані відносини регулюванню законами та іншими нормами.

Відповідно до теорії "суспільного договору" люди укладають угоду й створюють державу, котра стає над суспільством, відчужує та зосереджує частину природних прав індивідів. Так виникає громадянське суспільство, яке на відміну від природного, додержавного є станом людності, в якому існує держава. В конвенційних теоріях держави (Локк, Вольтер, Руссо) громадянський стан суспільства тлумачиться як антипод природного стану, а влада — як похідна відносин, що панують у громадянському суспільстві.

Концепція громадянського суспільства, розуміння його як сфери людської свободи поза межами державної регламентації є породженням ліберального світогляду. Дж. Локк, "батько лібералізму", вчив, що держава покликана насамперед захищати особисту свободу і власність, здобуту власною ж працею; вона діє тільки у чітко окреслених межах, вихід за які може призвести до громадянської непокори; люди повинні мати право протистояти сваволі з боку уряду, чинити йому опір і навіть вдаватися до сили для його скинення, коли він використовує владу на завойовництво, узурпацію, тиранію або в разі його розвалу.

Виходячи з визнання пріоритету людського життя щодо управлінського впливу на нього, просвітителі XVIII ст. (насамперед Локк, Монтеск'є) проголошували, що громадянська ідея є вищою і більш значущою, ніж ідея державна. Події Французької революції були спробою практичного втілення таких поглядів.

Громадянське суспільство і політичну державу розрізняв відомий німецький філософ Гегель. Він називав громадянське суспільство опосередкованою через працю системою потреб, яка ґрунтується на принципі панування приватної власності й на загальній формальній рівності людей.

Взагалі у традиції Нового часу (Макіавеллі, Монтеस्क'є, Гегель) на противагу лібералізму було прийнято вважати, що суспільство має бути предметом впливу держави, що остання може діяти цілком самостійно, а ті, хто має владу, керують відносинами між людьми в суспільстві. Політична ж мудрість полягає в урахуванні існуючих у суспільстві відносин, думок та обставин.

Питання про міру втручання держави в життя громадянського суспільства, і насамперед економіку та господарювання, ще й досі залишається предметом численних ідейно-політичних концепцій і партійних суперечок.

Формування громадянського суспільства, якого не було в античності й середньовіччі, пов'язане з утвердженням буржуазних відносин. Воно передбачає існування правової держави як підґрунтя. Водночас лише розвинуте, стабільне громадянське суспільство уможливило створення правової держави, є основою стабільного демократичного політичного режиму.

У Росії спроби розрізнити суспільство й державу сягають часів правління Катерини II, яка у 1785 р. видала указ про "Жаловану грамоту дворянам". Тут уперше в Російській імперії визнано громадянський стан бодай однієї верстви населення — дворянства. Адже досі, відповідно до указу Івана IV, дворяни так само, як і кріпаки (навіть жалюгідні рештки свободи в селян забрав Борис Годунов, згадаймо про "Юріїв день"), вважалися власністю царя. Катерина мала намір видати ще закон, за яким усі росіяни від народження, незалежно від соціального походження, вважалися б вільними громадянами. Напевно, здійсненню цього задуму завадив переляк імператриці перед постатями М. Робесп'єра та О. Пугачова.

Відображенням процесів формування громадянського суспільства можна вважати Галицький сейм та Державну думу, які формувалися на куріальній основі, тобто структуровано репрезентували різні верстви населення.

Визнання принципу плюралізму в пострадянському суспільстві сприяло відновленню в правах поняття "громадянське суспільство". Це результат демократичного реформування суспільства, формування в ньому сфери вільного, спонтанного, приватного життя громадян, без чого неможливі демократичні державно-правові засади.

Неліберальне, тоталітарне чи авторитарне суспільство характеризується тим, що ця сфера цілком або переважно підпорядкована державі, котра активно втручається в її процеси, піддає формалізації та бюрократизації. Такий спосіб взаємодії держави й суспільства називається етатизмом (від фр. *etat* — держава). Етатизм як політика — це поширення повноважень держави на усі без винятку сфери життя. Як тип політичної свідомості людей він полягає у схильності вважати державу найважливішим і єдиним чинником інтеграції суспільства.

У тоталітарних країнах сфера громадянського суспільства скорочується до мінімуму, але ніколи не зникає зовсім. Розвинуте ж громадянське суспільство передбачає існування демократичної правової держави, яка покликана захищати і здійснювати інтереси та права громадян. Передумовами цього є ринкова економіка з властивою їй багатоманітністю форм власності, плюралізм

незалежних політичних сил і партій, не-директивно формована громадська думка і, що найголовніше, вільна особа з розвиненим почуттям власної гідності.

Визначаючи сутність громадянського суспільства, насам-перед слід відзначити, що воно ґрунтується на приватній власності й стихійному поділі праці, приватних інтересах, конкуренції і законах ринку. Це не лише відокремлена від держави автономна сфера суспільного буття, яка не підлягає прямому контролю й регламентації з боку влади, а ще й структуроване суспільство. Тут передбачається свобода асоціацій індивідів за інтересами й уподобаннями. Окремі верстви населення утворюють свої угруповання, до яких входять як інституції вираження їх інтересів. Союзи підприємців, найманих робітників, органи виробничого самоврядування, спілки споживачів та багато інших структур покликані забезпечувати цивілізовані відносини між усіма учасниками виробництва й обміну, пом'якшувати неминучі зіткнення численних приватних устремлінь. Громадянське суспільство — це певний механізм неформального соціального партнерства, який уможливорює здійснення й баланс існуючих інтересів.

Поняття громадянського суспільства застосовується для пізнання усієї сукупності існуючих у суспільстві відносин, які не є державно-політичними, перебувають поза сферою державного директивного регулювання. У такому суспільстві царина спонтанного самовияву вільних індивідів і добровільно сформованих організацій громадян захищена законом від прямого втручання і довільної регламентації з боку органів державної влади. Це сприяє розвитку вільного ринку, безперешкодному поширенню духовних, моральних, національних цінностей тощо.

Підґрунтям громадянського суспільства є життя індивідів як приватних осіб, сукупність вільно встановлених міжособистісних зв'язків (сімейних, общинних, економічних, культурних, релігійних тощо), розмаїття властивих їм інтересів та можливостей виявлення останніх. Це сфера свободи людини на відміну від необхідності, вимушеності дотримання встановленого владою порядку.

Отже, головними ознаками громадянського суспільства є:

- > відокремлена від держави структура суспільства, яка утворена різноманітними асоціаціями, добровільними об'єднаннями людей;
- > відповідна вільним ринковим відносинам політична система, де держава є похідною від громадянського суспільства та процесів, що відбуваються у ньому;
- > сфера вільної реалізації безпосередніх і різноманітних інтересів громадян; сфера приватного, реального життя та безпосереднього спілкування людей на відміну від держави як умовного, формального життя;
- > відносини вільного обміну продуктами діяльності між незалежними власниками;
- > свобода особи;
- > форма безпосереднього спілкування людей;
- > пріоритет громадянських прав порівняно з державними законами;
- > плюралізм ідей, вартостей, соціальних ініціатив.

З факту існування різних і суперечливих інтересів у громадянському суспільстві виникає ідея держави як втілення загального інтересу, як інституція гарантування і захисту прав людини:

Громадянське суспільство природні права; економіка;
приватне життя; — сфера свободи волі;

Держава встановлені закони; політика, держава; публічне життя; сфера обов'язку.

Альтернативність ознак та цінностей держави й громадянського суспільства не означає взаємовиключної антагоністичності цих сфер суспільного життя, а, навпаки, взаємозумовлює їх. Без держави нема громадянського суспільства, без останнього неможлива повноцінна правова держава. Вони є сторонами одного цілісного життя людини і сучасного цивілізованого суспільного буття. Саме як необхідність підкорятися державі, шанувати її, зокрема сплачувати податок, але й цінувати вартості, що існують поза межами державності, прийнято тлумачити євангельське повчання віддавати Богове Богу, а кесареве кесарю. "Тож віддавайте належне усім: кому податок — податок, кому мито — мито, кому страх — страх, кому честь — честь" (Рим. 13:7).

Стан демократії у сучасному суспільстві значною мірою визначається існуванням системи незалежних від держави самоврядних об'єднань суверенних індивідів і вільно встановлених зв'язків між ними — громадянського суспільства.

Сформоване на засадах плюралізму, толерантності, лібералізму, воно спроможне протистояти як етатистським тенденціям з боку держави, так і ентропії анархізму, домагатися якомога оптимальнішого здійснення громадського самоврядування.

Відкрите суперництво суспільних інтересів ініціює політичний процес, сприяє втіленню загальносоціального інтересу. Звідси очевидний висновок: щоб демократизувати суспільство, реформувати державу, необхідно займатися не лише законотворчою, політико-юридичною діяльністю, а й плекати громадянське суспільство — сприяти структурованості спільноти, усвідомленню й поважанню людьми власних і чужих прав, гідності й свободи, шануванню норм суспільно-політичної взаємодії.

Політологія - Дзюбка:3.5. Політичне лідерство Найвизначніші мислителі всіх часів і народів з давніх-давен замислювались над явищем, яке у сучасній політології прийнято позначати терміном "політичне лідерство" (від англ. leader — вести, керувати). Прагнучи збагнути закономірності суспільного життя, античні мислителі підмітили, що там, де формується етнос чи соціум, неодмінно знаходяться й свої лідери. Це найдосвідченіші, найсильніші й найсміливіші люди, яких підтримують і визнають одноплемінники, громадяни. Геродот, Плутарх, Тіт Лівій та інші історики у своїх працях чільне місце відводили діяльності тих, кого ми називаємо сьогодні політичними лідерами, адже бачили в героях, монархах і полководцях справжніх творців історії.

Великого значення проблемі політичного лідерства надавали також мислителі наступних часів, такі, як Н. Макіавеллі, Т. Карлейль, Р. Емерсон, Ф. Ніцше, Г.

Тард та ін. Хоча вони вкладали неоднаковий зміст у це поняття. Так, Н.

Макіавеллі вважав політичним лідером володаря, котрий заради збереження свого

панування і підтримки суспільного порядку не гребує ніякими засобами, навіть аморальними. Т. Карлейль і Р. Емерсон були певні, що у видатних особистостях найповніше виявляється божественне провидіння й творче начало в історії. Оригінальну теорію, суть якої полягала в необхідності цілеспрямованого створення найвищого біологічного типу людини-лідера ("надлюдини"), висунув Ф. Ніцше. Значний вплив на сучасне розуміння політичного лідерства справили погляди Г. Тарда. Він намагався довести, що основним законом соціального життя є дотримання масами стереотипів поведінки політичного лідера. Єдиним джерелом прогресу суспільства є, на його думку, відкриття, зроблені ініціативними й непересічними особистостями.

Подібна увага політичних мислителів різних часів до проблеми політичного лідерства не є випадковою. Лідерство має надто широкі об'єктивні засади. Явища, що вкладаються у поняття лідерства, можна спостерігати не лише в суспільстві, а й у природі, зокрема у світі тварин, які ведуть колективний, зграйний спосіб життя (оленів, мавп, вовків та ін.) і серед яких завжди виділяється досить сильний і рішучий вождь, здатний повести за собою всю зграю. Що ж до людських спільнот, то й тут історія переконливо свідчить, що роль політичних лідерів є досить значною і не вкладається у марксистсько-ленінські догматичні схеми, що зводили їхню діяльність до функції вираження й реалізації класових інтересів. Подібне тлумачення повністю нівелювало сутність політичного лідерства, спотворювало його значення для розвитку суспільства, що й виявилось не лише в теоретичних схемах, а й у практиці соціалістичних революцій і соціалістичного будівництва.

Кожна історична епоха потребує й народжує свого лідера. Випадкового провідника, на думку російського політолога С. Андреева, не буває, оскільки він завжди "дітище свого часу", своєрідний "відгук на його запит". Випадковими можуть бути окремі політики, які не заслуговують на звання політичного лідера, хоча нерідко досягають найвищих державних і партійних посад. Серед численних претендентів на цю роль історія найчастіше вибирає того, хто найбільше відповідає потребам часу. С. Андреев наводить приклад відомого політичного лідера Олександра Македонського, який з'являється тоді, коли продуктивні сили рабовласницького суспільства вже не могли розвиватися в межах місцевих, замкнених ринків. Грецькі й македонські рабовласники прагнули захопити багатства східних країн, завоювати широкі простори для колонізації, одержати нові джерела надходження рабів, а декласовані елементи грецького суспільства — знайти можливість прогодуватися, перебуваючи у найманому війську, очолюваному авторитетним полководцем.

Отже, лідерство — це своєрідна соціально-історична потреба людей в організації своєї діяльності. У сучасній політології воно не має однозначного тлумачення. Існує кілька різних підходів до визначення лідерства: "вплив, авторитет, влада і контроль над іншими" (Едінгер); своєрідне підприємництво, що здійснюється на політичному ринку, де "підприємці" у конкурентній боротьбі обмінюють свої соціальні програми і способи розв'язання суспільних завдань на керівні посади (Опенгеймер, Фроліх та ін.); символ спільності й зразок політичної поведінки

групи, здатний реалізувати її інтереси з допомогою влади (Амелін, Баталов); набір особистісних соціально-психологічних якостей лідера (Херманн, Дженнінгс); "функція певної ситуації" (Рісмен, Фромм). Попри всі розбіжності, наведені визначення єднає спільний предмет науково-теоретичних пошуків (політичний лідер) і однозначне його розуміння як людини, котра завдяки своїм особистим якостям має переважний вплив на членів соціальної групи. Це дає підстави сформулювати загальне поняття. Політичне лідерство — процес міжособистісної взаємодії, в ході якого авторитетні особи, наділені реальною владою або можливостями політичного впливу на людей, здійснюють легітимний вплив на суспільство чи певну його частину, які добровільно віддають їм частину своїх політико-владних повноважень і прав.

Кожному етапу суспільного розвитку, кожній соціальній групі, політичній системі й політичному режиму властиві свої методи формування, виховання й рекрутування політичних лідерів. За умов тоталітаризму й авторитаризму лідерів у сучасному загальнодемократичному розумінні не існує, а є диктатори, номенклатура і бюрократія, які прориваються до влади не за законами політичного лідерства, а за своїми власними правилами "захоплюючого права", використовуючи монополію на знання, організацію й засоби виробництва.

В Україні теоретичного дослідження політичного лідерства як проблеми політології не існувало протягом усього сімдесятилітнього радянсько-тоталітарного періоду її історії. І лише з досягненням незалежності й можливостей для самостійного державотворення політичне лідерство опинилося в центрі уваги політичної науки і практики.

В умовах демократизації та децентралізації політичних сил, на думку українського політолога Д. Видріна, значно розширилося тлумачення самого лідерства. До політичних лідерів останнім часом відносять не лише тих, хто обіймає офіційні керівні посади у державі, а й популярних і впливових учасників політичного життя або регіональних політичних керівників, які діють сміливо, новаторському й незалежно. Тому політичним лідером можна вважати будь-якого учасника політичного процесу, "який прагне і здатен консолідувати зусилля оточуючих і активно впливати (в межах території, міста, регіону, країни) на цей процес задля досягнення означених і поставлених ним цілей".

Внутрішній потенціал політичного лідерства відображається в його типології. Однак як не існує у політології однозначного тлумачення проблеми політичного лідерства, так і немає єдиної його класифікації. Однією з найпоширеніших типологій лідерства є запропонована Максом Вебером, в основу якої покладено типи суспільного правління. Відповідно розрізняються три основні типи.

Традиційне лідерство (перший тип) засноване на звичаї, традиції (вожді племен, монархи) і передбачає віру підлеглих у те, що влада законна, оскільки існувала завжди. Влада правителя здійснюється за традиційними нормами, які є основними в управлінні суспільством, державою. Правитель же, котрий ігнорує традиції, може легко позбутися своєї влади.

Другим типом М. Вебер називає раціонально-легальне лідерство. До нього

належать лідери, яких обрано демократичним шляхом і які у випадку зловживання владою несуть відповідальність перед своїми виборцями. Учений називає цей тип ще бюрократичним, але не в негативному, а в позитивному розумінні цього питання, заснованому на вірі в законність і розумність існуючого порядку, де лідер-чиновник виступає як носій певної раціонально-державницької позитивної функції.

Третій тип — харизматичне лідерство (від грец. *cha-rista* — винятковий дар, властивий людині) — заснований на вірі має особливий "дар благодаті", видатні якості й здібності до правління окремих лідерів. Такий правитель в очах його прихильників чи підданих наділений надлюдською магичною силою, підноситься над повсякденністю, відрізняється від простих смертних. За М. Вебером, харизматичне лідерство виникає в критичні періоди розвитку суспільства.

Якщо в основі першого типу лежить звичка, другого — розум, то третій спирається на віру й емоції, що саме по собі здатне створювати ситуацію сліпого поклоніння має, продукувати умови, коли індивідуальні якості лідера відіграють другорядну роль у формуванні його харизми. Як свідчить історія ХХ ст., практично всі тоталітарні режими спиралися саме на харизматичний тип політичного лідера (Ленін, Сталін, Гітлер, Тіто, Кім Ір Сен та ін.). До того ж цей тип спричиняє культ особи — крайню, максимально завищену оцінку функцій і ролі політичного лідера в історії, яка виникає внаслідок непомірної концентрації політичної, економічної і соціальної влади в руках певної людини, а також жорсткої залежності підлеглих не від результатів своєї праці, а від прихильності начальства. У поєднанні з постійною тотальною ідеологічною обробкою населення така ситуація, відображаючись у масовій свідомості, породжує в людей віру в надзвичайні здібності правителя, страх і рабську покірність. Однак, на думку основоположника даної класифікації, харизматичний лідер у кризові періоди розвитку суспільства здатен стати генератором його революційного оновлення.

Крім названої класичної типології, у сучасній політичній науці існує чимало інших класифікацій, згідно з якими політичні лідери поділяються: на правлячих і опозиційних: революціонерів, реформаторів і консерваторів (Хагемен, Такер); формальних і неформальних: "суперменів" (тих, хто ламає усталені порядки), "героїв" (тих, хто присвячує своє життя великим і благородним цілям) і "принців" (тих, хто прагне панувати над іншими) (Дженнінгс); кризових і рутинних: "лідерів мимоволі", "лідерів зверху", "лідерів на підставі відбору й довіри", "політичних кар'єристів", "лідерів на віру", "лже-лідерів" (Тихомиров); великих і малих; пролетарських, буржуазних, дрібнобуржуазних (марксизм); "бюрократ-політиків", "флюгер-політиків", "інфанти-політиків", "авантюри-політиків" (Курашвілі); загальнонаціональних та регіональних.

Однією з найпоширеніших у сучасній політичній науці є типологія, запропонована професором Університету штату Огайо (США) М. Херманном. Учений виділяє чотири типи політичних лідерів: прапороносців, служителів, торговців і пожежників. Прапороносців вирізняє власне бачення дійсності, ідеал,

зادля здійснення якого вони здатні змінити політичну систему, повести за собою маси. Служителі прагнуть бути виразниками інтересів своїх послідовників і виборців, орієнтуються на їхню думку і діють від їхнього імені. Торговцям властиве уміння подати свої ідеї і плани, змусити маси їх "купити" і включитися у процес їхнього практичного втілення. Лідери-пожежники займаються переважно ліквідацією "пожеж", тобто здатні швидко реагувати на найгостріші проблеми, що повсякчас виникають у суспільстві. Однак у реальному житті, в політичній практиці всі названі типи не зустрічаються в чистому вигляді, а поєднуються в різних варіантах, надаючи особистості політичного лідера неповторності.

Аналізуючи існуючі в різних теоріях типи політичного лідерства, відмінності в їх характеристичі, слід поставити питання про критерії оцінки провідника: як вирізнити його із строкатої юрби політичних діячів різних рівнів і рангів? Більшість сучасних дослідників зосереджується на трьох критеріях: наявність власної, зрозумілої для всіх політичної програми, яка відповідає інтересам більшості суспільства; осо-бистісні якості (воля, цілеспрямованість, наполегливість), глибокі знання, що дають змогу реалізувати свою програму; популярність, здатність завоювати настрої мас, уміння створити ефективну систему політичного керівництва.

Названі критерії є водночас функціями політичного лідера у найзагальнішому їх вираженні. Найважливішими з них є такі:

1. Інтеграція суспільства, громадян, об'єднання мас довкола спільних завдань і цінностей. Прикладом практичного втілення цієї функції може бути політична біографія Віллі Брандта. Йому в усі періоди діяльності на різних постах вдавалось об'єднати маси у боротьбі з неонацизмом, навколо соціал-демократичних ідей. Завдяки прагматизму, вродженій доброзичливості, стійкості своїх переконань, наполегливій праці він зміг підняти на небачений рівень авторитет європейської соціал-демократії і досягти найвищих посад як у партійній, так і в державній діяльності.

2. Пошук і прийняття оптимальних політичних рішень. Скажімо, Маргарет Тетчер свою третю перемогу на виборах забезпечила, блискуче розпочавши передвиборну кампанію (всупереч усім уявленням про те, як мусить діяти британський прем'єр-міністр) у Кремлі, де, зустрівшись віч-на-віч з Михайлом Горбачовим, вийшла переможцем у протиборстві двох інтелектів.

3. Захист мас від беззаконня, самовправства бюрократи, підтримка громадського порядку. Як засвідчує історія, віра в "доброго царя", "батька народу", який прийде і наведе в

країні "порядок", є досить стійким стереотипом масової свідомості не лише країн з низькою політичною культурою, а й держав з віковими демократичними традиціями. Цим пояснюється поява в політиці таких феноменів, як "вождь" і "вожак", які дещо відрізняються від поняття "лідер" у його демократичному розумінні. Вождями називають авторитетних політиків, які вміють повести за собою широкі партійні й народні маси. Причини появи таких вождів, як Птлер, Муссоліні, пов'язані з недостатнім рівнем політичної свободи в суспільстві,

відсутністю багатопартійності, можливостей для політичної та інтелектуальної конкуренції. Вожаком вважають того, хто вміє враховувати й адекватно виражати миттєві

запити та інтереси певного соціального прошарку, а най частіше натовпу. Однак "соціальний арбітраж і патронаж", як іще називають у політології цю функцію, властивий не лише на званім категоріям лідерів. В умовах демократичного правління поряд з дійсним захистом народу і підтримкою законності, що сприймається масами найчастіше як належне і не завжди приносить успіх політичним лідерам, останні змушені актив но використовувати, особливо під час виборних кампаній, елементи попудлізму.

4. Налагодження системи постійного зв'язку з масами, запобігання відчуженню громадян від політичного керівництва. У зв'язку з цією функцією наведемо характерний історичний факт. У середині XVIII ст. вперше в історії політичного життя Великої Британії (та й Європи в цілому) місцеві газети насмілилися надрукувати репортажі про парламентські

сесії, розкривши деякі подробиці політичної "кухні". За порушення існуючих політичних традицій та режиму секретності державної інформації журналістів примусили прийти до парла менту, стати на коліна й вибачитися за розголошення урядових таємниць. Нині ж ситуація кардинально змінилася. Засоби масової інформації, яких недаремно вважають четвертою владою, самі можуть поставити на коліна політичного діяча найвищого рангу. В демократичному суспільстві вони створюють лідерам широкі можливості для безпосереднього спілкування з народом, налагодження зворотного зв'язку з масами.

5. Ініціювання оновлення, генерування оптимізму й соціальної енергії, мобілізація мас на реалізацію політичних цілей. Характерним щодо реалізації названої функції у політичній діяльності Маргарет Тетчер є вислів американського журналіста Кріса Огдена: "Вона влаштувала славній бабусі Англії грандіозний струс, якого та потребувала. Вона відкрила англійцям нові альтернативи. У тому числі й психологічно дискомфортне розуміння, що найсерйозніші перешкоди до успіху — в них самих. Вона відродила національну гордість і вказала шлях до процвітання — чимале досягнення в краї ні, яка довго вважала створення багатства чимось не в міру матеріалістичним, надто несмачним, надто американським".

6. Легітимація суспільно-політичного устрою. На думку політолога Івана Ільїна, названа функція є однією з аксіом у здійсненні державної влади. Вона означає, що державна влада поза правовим повноваженням не може належати нікому.

Діяльність політичних лідерів підтверджує одну з неминущих істин: політика не може бути загальнодоступною справою, її найстрашніший ворог — некомпетентність, особливо войовнича. Адже саме вона панує у царині політики тоді, коли від політичного успіху окремої особи залежить доля народу України, за плечима якого суцільна трагедія політичних невдач у історичній ретроспективі. Звідси випливають такі найважливіші уроки для політичних лідерів.

Урок перший. Лідерство у політиці виступає лише як засіб, метою ж може і повинно бути лише суспільне благо. Політичний лідер будь-якого рангу завжди мусить пам'ятати, заради чого і кого він прийшов у політику. Тільки за цієї умови він залишиться на висоті свого покликання.

Урок другий. Популізм — не завжди панацея, непопулярність — не завжди глухий кут. Відчуваючи свою правоту, політик навіть перед загрозою поразки на виборах не має права відступатися від власних попередньо проголошених програмних положень.

Урок третій. Слід завжди зберігати у своїх діях і помислах презумпцію доброї волі опонентів. Останніх, як відомо, не можна полюбити. Та політичному лідерові не пристало дошукуватися їхніх "таємних задумів", слід хоча б подумки примусити себе зберігати презумпцію невинності щодо політичних противників. Інакше можна скотитися до лайливої фразеології ("зрадник", "іуда", "агент", "капітулянт", "ренегат" і т. ін.), якою був перенасичений політичний лексикон В. Леніна.

Урок четвертий. Компроміс — явище позитивне, але не завжди. За всієї необхідності компромісів у політиці та їхньої користі для політичного діяча вони можуть стати згубними, якщо політик заради миттєвого успіху легко поступається принципами демократії, громадянською позицією, своїми переконаннями. Типовим "майстром" компромісів у політиці був Михайло Горбачов. Але ми знаємо ціну цього: Нагірний Карабах, танки на вулицях мирних міст, одіозні постаті деяких політичних лідерів у республіках колишнього СРСР.

Урок п'ятий. Лідер зобов'язаний адекватно відображати інтереси широких мас. Політика завжди чигає небезпека абсолютної і часто невиправданої ідентифікації своїх уявлень та потреб з інтересами мас.

Урок шостий. Інноваційність і конструктивність у діяльності — запорука успіху політика. Постійне продукування нових ідей, новаторське осмислення настроїв і запитів населення сприяє авторитету лідера. Не менш важлива конструктивність його політичних ідей та програм. Усі відомі політичні діячі увійшли в історію саме завдяки цілісності й позитивному характеру своїх програм. Отже, їхня діяльність на відміну від "професійних" опозиціонерів має позначатися лише знаком "плюс".

Урок сьомий. Мова політика — показник його інтелектуального рівня і спроможності у політиці. Відомий іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет писав: "Коли людям неясно, що саме вони збираються сказати, вони не змовкають, а, навпаки, висловлюють свої почуття в найвищому ступені, тобто — кричать. А крик — звукова преамбула агресії, війни, кровопролиття"⁴. Отже, однією із складових успіху політичного лідера є мистецтво говорити й особливо вміння вести публічні диспути, дискусії, зберігаючи при цьому спокій і рівновагу. До того ж "людина просто зобов'язана говорити правильно". Ці слова належать Маргарет Тетчер, чия мова завжди відповідала загальноприйнятим правилам і граматичним канонам. Та й не лише це мала на увазі англійська "королева політики". Мова, якщо це стосується діяльності політичного лідера, має повністю відповідати тій,

якою говорять головні учасники політичного життя.

Урок восьмий. "Меч" політичного лідера має бути гостріший за лихослів'я. На шляху будь-якого політичного лідера неодмінно зустрічаються не лише доброзичливі люди, а й ті, хто весь час намагається чутками, наклепами, розповсюдженням анекдотів тощо дискредитувати його особу і практичну діяльність. Наведемо тут розповідь давньогрецького історика Плутарха: якось у спартанця Феаріда, що гострив свій меч, запитали, чи достатньо він гострий. "Гостріший за лихослів'я", — відповів мудрий спартанець. Отже, ніколи не слід ображатися на критику, а конкретними справами розвінчувати всілякі спроби дискредитації діяльності лідера. Підсумком аналізу діяльності політичного лідера можуть бути слова І. Ільїна: "Політика вимагає відбору кращих людей — далекоглядних, відповідальних, здатних до служіння, талановитих організаторів, досвідчених консолідаторів. Кожна держава покликана до відбору кращих людей. Народ, якому такий відбір не вдається, йде назустріч розбрату й лиху. Тому все те, що ускладнює, фальсифікує або підриває політично-предметний відбір кращих людей, шкодить державі й губить її: будь-яка владолюбна конспірація, всілякі честолюбно-партійні інтриги, продажність, політичне кумівство, будь-яка сімейна протекція, заохочення державно нездатних елементів до голосування, усяке приховування, партійне, племінне й ідейне висунення непридатних елементів... Хто бажає істинного політичного успіху, той мусить проводити усіма силами предметний відбір кращих людей"³

Політологія - Дзюбка:Розділ IV. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВАРозділ IV. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

Політологія - Дзюбка:4.2. Політична владаІсторія політичного владарювання — одна з найцікавіших. І скільки суспільствознавці не прагнули розкрити таємницю її, політична влада й досі залишається загальною проблемою наукового дослідження, людської думки, індивідуальної зацікавленості. У політології влада, її сутність, характер мають важливе значення для розуміння природи політики, політичної системи суспільства, політичного процесу, політичного прогресу. Напрямок світової політичної науки, що досліджує владу, називається кратологією, а вчені, які займаються дослідженнями у цій галузі, — кратологами.

Влада, владовідносини являють собою необхідний механізм регулювання життя суспільства, забезпечення його єдності. Влада є головним елементом, який пов'язує все політичне в суспільстві в єдину політичну систему і який визначає зміст поняття "політика". Оскільки політика знаходить свій вияв у керівництві, управлінні, організації, примусі та в інших явищах, спрямованих на упорядкування життя суспільства, то влада як змістовний складовий елемент усім їм іманентно властива. Немає політики без влади і влади без політики. Саме навколо влади, політичної влади, виражених у ній політичних інтересів, потреб і розгортається політична життєдіяльність. Вона структуралізується, організовується у певну систему, а саме — у політичну систему суспільства. Влада є одним із стрижнів, навколо якого формується цілісність політичної системи. Від сутності, змісту, механізму функціонування влади залежать характер і

спрямованість політичної системи.

Влада (політична, державна) є формою волевиявлення суб'єкта влади. У світовій кротології існує багато визначень влади. Гцє не випадково, бо навряд чи знайдеться ще проблема, значення якої важко переоцінити, оскільки вона зачіпає інтереси кожного. Надзвичайно влучно з цього приводу висловився ще в середині XVII ст. Томас Гоббс: "Я не сумніваюсь, що якби істина, що три кути трикутника дорівнюють двом кутам квадрата, суперечила праву будь-кого на владу або інтересам тих, хто вже володіє владою, то оскільки це було б під владою тих, чії інтереси ця істина зачепила, вчення геометрії якщо не заперечувалося б, то було б витіснене спалюванням книг з геометрії". Існують різні філософські й політологічні концепції влади, серед них — біхевіористська, реляціоністська, інструменталіст-ська, структурно-функціональна, конфліктна, марксистська та ін. Оскільки категорія влади є багатозначною й різновимір-ною, а також вихідною й визначальною у державно-політичній сфері, розглянемо зміст існуючих концепцій влади. Послідовність викладу їх свідчить певною мірою про історичну послідовність дослідження влади у світовій політології.

Біхевіористська концепція влади. Політичний біхевіоризм (від англ. behaviour — поведінка) зводиться до намагання маніпулювати поведінкою на рівні окремої людини заради стабільності політичної системи). Влада розглядається як вихідне начало, яким детермінуються всі політичні дії особи. Виходячи з цього, окреслюються такі підходи до визначення влади? "

ТГВлада як "воля до влади". На цьому побудована "силова модель" політичного процесу.

2. Політичні відносини розглядаються як ринок влади. Відповідно до цього розробляється "ринкова модель" політичного процесу, за якою влада продається і купується за правилами ринку, де діють попит і пропозиція, прагнення до вигоди, конкуренція продавців і покупців.

3. Зв'язок ринку влади і влади держави. При такому під ході держава розглядається як структура, що упорядковує владу, визначає правила політичної гри, приборкує ринкову стихію влади.

4. Політичний ринок як змагання суб'єктів влади. На цій основі будується "ігрова модель" політичного процесу. В її тлумаченні політичний світ розглядається як театр, поле гри, де успіх влади залежить від здібностей, сили, гнучкості суб'єкта, здатності його перевтілюватися, наполягати та ін.

Найбільш видатними представниками біхевіоризму є Ч. Мегріам, Г. Лассуел, Дж. Кетлін, Ж. Бурдо, А. Лаксело, Ф. Гегель та ін.

Реляціоністська концепція влади. Латинське слово *relatio* означає "донесення". Влада постає як відносини між особами, які дають змогу одному індивіду або групі їх змінювати поведінку іншого індивіда або групи. Тут основна увага фокусується на рольових відносинах, /підкреслюється асиметричність владних відносин між суб'єктом і об'єктом влади.

Реляціоністські трактування влади розглядаються у трьох основних варіантах теорій: "опору" (психологічний акцент у системі владовідносин), "обміну

ресурсами" (соціологічний акцент), "розподілу зон впливу" (політичний акцент).

Теорія "опору" (Д. Картрайт, Дж. Френч, Б. Рейвен та ін.) основну увагу приділяє класифікації різних форм і ступенів опору в системі владних відносин, опору, підвладного тискові з боку суб'єкта влади.

Теорія "обміну ресурсами" (П. Блау, Д. Хіксон, К. Хайнінгс та ін.) за основу аналізу владних відносин бере нерівний розподіл ресурсів між володарем і підвладним. Прагнення підвладного до отримання певних благ зумовлює наявність влади у того, хто такі блага має. Отже, влада є функцією залежності індивіда від розподілу ресурсів.

Д. Ронг, автор теорії "розподілу зон впливу", вважає, що в системі владних відносин особи постійно обмінюються ролями — володар влади і її об'єкт.

Системна концепція влади. Основним поняттям системної концепції влади є політична система. Існує три підходи до визначення поняття:

макропідхід — влада як властивість або атрибут макросоціальних систем (Т. Парсонс, Д. Істон). Вона є способом організації, посередником у політичній системі, умовою її виживання, засобом прийняття рішень і розподілу цінностей;

мезопідхід — влада на рівні конкретних систем — сім'ї, виробничих груп, організацій (М. Кроз'є, К. Дойч, Н. Луман). Влада аналізується у співвідношенні з підсистемами суспільства, з його організаційними структурами;

мікропідхід — влада як взаємодія індивідів у рамках специфічної соціальної системи (Т. Кларк, М. Роджерс). Суб'єктом влади є передусім особа, дії якої є визначальними у рамках певної соціальної системи. Зверненням до аналізу вертикального і горизонтального зрізів влади стверджується, що роль індивіда в суспільстві, в мікросистемі визначає його владу.

Телеологічна концепція влади. Влада — це досягнення певних цілей, одержання запланованих результатів.

Інструменталістська концепція влади. Представники цього підходу розглядають владу як можливість використання певних засобів, зокрема насильства і примусу.

Структурно-функціональна концепція. Влада постає як особливий вид відносин між підлеглими і керівниками. Саме суспільство влаштоване ієрархічно. Воно диференціює управлінські та виконавські соціальні ролі. А роль особи у політичній системі чітко визначена — підтримання існуючої системи.

Конфліктна концепція влади. Представники її розглядають владу як можливість прийняття рішень, що регулюють розподіл благ у конфліктних ситуаціях.

Психологічна концепція влади. Витоки влади трактуються як такі, що кореняться у свідомості і підсвідомості людей, а прагнення до влади розглядається як вияв, сублімація пригніченого лібідо, що являє собою трансформоване відчуття переважно сексуального характеру (Зігмунд Фрейд) або психічну енергію взагалі (Карл Густав Юнг). Прагнення до влади і особливо оволодіння нею виконують функції суб'єктивної компенсації фізичної або духовної неповноцінності. Психологіки акцентують увагу на таких механізмах, як командування і підкорення.

Марксистська концепція влади. У роботі "Німецька ідеологія" К. Маркс і Ф. Енгельс навели поняття "соціальна влада" і визначили основні риси її: класовий

характер у класовому суспільстві; відносини панування і підкорення; зумовленість соціального панування майновими відносинами. У наступних працях К. Маркс і Ф. Енгельс указували, що головне місце в системі соціальної влади посідає державна, політична влада.

Отже, зазначені підходи до вивчення влади свідчать про великий інтерес у світі до проблеми влади, про надзвичайну складність її.

Феномен влади лише недавно став об'єктом дослідження вітчизняної політології. До останніх часів ті, хто був при владі, всіляко блокували й припиняли будь-які намагання представників політичних наук зібрати дані про об'єктивне уявлення щодо носіїв політичної влади. Відсутність емпіричної бази поєднувалась з догматизованою теорією влади, що зводилася до кількох максим типу "владу не дають, владу беруть". Побудова правової держави вимагає глибоких наукових знань сутності політичної влади. Інтерес до теоретичних набутоків світової політології і вивчення реального стану владарювання у країні пов'язані з потребою політичних змін у владній структурі життя України.

Розуміння політичної влади ґрунтується на загальносоціо-логічному визначенні влади.

Влада — це реальна здатність суб'єкта соціального життя (соціуму) здійснювати свою волю, впливати на діяльність, поведінку людей за допомогою певних засобів — авторитету, права, насильства тощо.

Соціальна система влади створює цілісність, до якої входять її підсистеми — політична, економічна, правова та ін. У суспільному житті всі вони взаємопов'язані і втілюють волю певної спільноти — класу чи соціальної групи. Зауважимо, що волевиявлення соціального суб'єкта влади тим активніше, чим міцнішу він має матеріальну основу. Бідна людина не здатна розумно ставитися до влади, так само як бідне суспільство не здатне розумно розпорядитися нею. Оптимальний політичний устрій, політична організація влади потребують сильного "середнього класу" як прошарку матеріально забезпечених людей. У соціальній системі влади особливе місце посідає політична влада.

Політична влада — реальна здатність соціальної спільноти, індивіда до виявлення своєї волі у політиці на основі осмисленого політичного інтересу і сформованих політичних потреб.

Особливості політичної влади:

1. Здатність, готовність суб'єкта влади виявити політичну волю.

Підкреслюючи значення волевиявлення суб'єкта влади, слід зазначити, що його не можна абсолютизувати, оскільки це призводить до волюнтаризму в політиці.

Волюнтаризм у політиці означає позицію суб'єкта політики, який розглядає волю як головний чинник політики і спрямовує її на довільне вирішення політичних проблем. Волюнтаризм пов'язаний з перебільшенням ролі й значення політичної влади у суспільному житті, наділенням її безмежними властивостями при регулюванні та змінах соціальних умов.

2. Охоплення всього політичного простору взаємодією різних політичних суб'єктів. Територія, населення у поєднанні їх із владою становлять складові

ознаки держави. Територія — просторова межа дії політичної влади. У цьому розумінні територія — не тільки географічне або етнографічне поняття, а й політична категорія, якій властивий публічно-правовий характер. Він полягає у тому, що територія, в межах якої державна влада здійснює свою волю, є складовим елементом держави, одним з основних виявів її сутності. У "Декларації про державний суверенітет України" (16 липня 1990 р.) вказувалось на державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. В "Акті проголошення незалежності України" (24 серпня 1991 р.) підкреслюється: "Територія України є неподільною і недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України".

Територія входить у державу через людей, які на ній живуть і підкоряються цій владі. Сукупність індивідів і становить населення. Корінне населення держави іменують народом, на основі якого і формуються суб'єкти політики.

Політичний простір як територіальний характеризується тим, що в межах території влада повинна мати певні "кордони", які визначаються межами компетенції в досягненні цілей. У правовій державі політична влада ні в якому разі не повинна поширюватися на неполітичні "приватні" міжособистісні відносини. В цьому сутність справжніх громадянських свобод як свобод особистості від політичного нагляду і контролю. Саме тоталітарна влада характеризується порушенням межі власної компетенції. Введення влади у необхідні кордони, а це властиве саме правовій державі, можливе, якщо суб'єкти влади володіють необхідною компетенцією і культурою.

3. Наявність політичних організацій, через які суб'єкт політичного волевиявлення здійснює політичну діяльність.

Влада — засіб, за допомогою якого суб'єкти влади здійснюють політичний вплив на суспільство в цілому. Він може бути прямим або непрямим, відкритим або прихованим, з використанням засобів насильства (включаючи військово-політичні) або ненасильницьким, коротко- або довгостроковим. Використання політичною системою такого засобу, як влада, залежить від рівня зрілості її елементів — держави, політичних партій, рухів, інших громадських об'єднань, правильності їхньої політичної стратегії і тактики у внутрішній і зовнішній політиці, здатності сприяти суспільному прогресу.

4. Осмислення політичного інтересу і політичних потреб.

5. Забезпечення соціального панування в суспільстві суб'єкта політичної влади.

Поняття "політична влада" пов'язане з такими явищами, як політичне панування, експлуатація, пригноблення та ін.

Для здійснення політичної влади її слід упорядкувати, тобто насамперед закріпити у вигляді політичного панування.

Політичне панування — це встановлення структурованих у суспільстві відносин командування — підкорення, що забезпечують політичний порядок.

Встановлення організованої системи управлінської праці і виконавської

діяльності має бути оформлене на законодавчій основі, що дає владі змогу інституціоналізуватися, набути діяль-нісно-правового характеру, робить її стійкою. Суспільство в такому разі функціонує як демократичне. При порушенні права, на якому ґрунтуються діяльнісні взаємовідносини політичних інституцій, в суспільстві виникає антидемократизм, який може призвести до тоталітаризму.

Політичне панування у науковому розумінні має позитивне навантаження, оскільки нерозривно пов'язане з наведенням порядку, з упорядкуванням відносин, з правопорядком. Його слід відрізняти від таких понять, як експлуатація, політичне гноблення, придушення.

Експлуатація — досягнення вигоди, прибутку шляхом присвоєння результатів чужої праці.

Надзвичайно важливим для розуміння особливого політичного становища народів є поняття "пригноблення".

Пригноблення — це жорсткий і жорстокий примус, обмеження свобод і дій, привласнення чужої волі й оволодіння нею.

Політичне придушення — оволодіння панівним становищем на основі повного підкорення, приведення в повну залежність.

Як приклад пригноблення особистості, населення в цілому, а в окремі періоди й придушення є радянська владна система, яка протягом десятиліть існувала за рахунок привласнення волі за умови обмеження політичних свобод і трималася на обмані.

6. Різноманітність ресурсів — політичних, економічних, соціальних, культурних, силових, суб'єктних та ін.

До ресурсів влади належать суб'єктні (персоналізовані), політичні, матеріальні, соціальні, культурні, інформаційні, силові, демографічні та ін. Кожен з них становить певну силу. Співвідношення цих сил у різні періоди може змінюватися.

Суб'єктні ресурси влади — наявність необхідних соціальних якостей: особисті характеристики суб'єкта влади — політична освіченість, компетентність, організованість, наявність політичної волі, здібності до аналізу політичної ситуації і прогнозування, вміння приймати рішення і брати на себе відповідальність за вчинені дії, далекоглядність, рішучість, визнаний авторитет та ін.

Політичні ресурси влади — наявність розвинених політичних партій, відпрацьованість державних механізмів, підготовлений апарат управління, політичні традиції і звичаї, наявність політичних цінностей у суспільстві, наявність політичних лідерів і відпрацьованого механізму формування їх, розвинена політична теорія і механізми оволодіння нею, розвинена політична культура мас і політична культура функціонування політичних структур та ін.

Економічні ресурси влади — розвинена матеріальна і технічна база суспільства, упорядкованість грошової системи, вигідне географічне положення, багатство корисних копалин, розвинена технологічна основа виробництва, кваліфікована робоча сила, широкі зовнішньоекономічні зв'язки та ін.

Соціальні ресурси влади — соціально структуроване суспільство з високими показниками освіти, посадової упорядкованості, утвердження престижності

професій, соціального забезпечення, медичного обслуговування та ін.

Культурні ресурси влади — освіченість населення, темпи поширення знань, доступність освіти і культури для широких мас, наявність і освоєння сучасних політичних знань, вплив засобів масової інформації та ін.

Інформаційні ресурси влади — володіння світовою, регіональною та місцевою інформацією, розвиток електронної технології, засобів масової інформації та ін.

Демографічні ресурси влади — фізично і розумово здорове населення, відсутність різкої вікової дисгармонії, усталеність демографічних відносин та ін.

Правові ресурси влади — наявність правових цінностей, розвинена система права, що відображає реальний стан у суспільстві, правова наука, розвинені механізми правотворчості, правозахисту і правозастосування, висока правова культура населення та ін.

Силові ресурси влади — інституції силового впливу: армія, міліція (поліція), служба безпеки, суд, прокуратура, техніка, пенітенціарна система та ін.

Політична влада має різноманітні форми виявлення, серед них — державна і партійна влади, влада громадських організацій та інформаційна влада.

Головним знаряддям політичної влади є державна влада. Найсуттєвіше у політиці — це устрій державної влади.

Державна влада — це така форма суспільної влади, яка виражає волю економічно і політично панівної спільноти і спирається на спеціальний апарат примусу, має монополієне право видавати закони й інші розпорядження, обов'язкові для всього населення.

Особливостями державної влади є:

- > публічний характер;
- > монополія на наявність спеціального апарату примусу, засобів організованого і законодавчо інституційованого насильства;
- > наявність певного територіального простору, на який поширюється державний суверенітет, що визначає межі державної влади;
- > монополія на правове, юридичне закріплення влади;
- > обов'язковість владних розпоряджень для всього населення.

Державна влада реалізується у різних функціях, а саме: встановлення законів, застосування різних заходів управління, здійснення правосуддя.

Учення про поділ влади пов'язане з ім'ям видатного французького класика політичної думки Ш. Монтеск'є. У своїй праці "Дух законів", аналізуючи історію розвитку держав, він пише, що кожна з них має три влади: законодавчу, виконавчу, судову. Практика розбудови сучасної української держави потребує осмислення вчення про поділ влади у його розвитку аж до сучасності, а також вивчення світової практики втілення його в життя.

Державна влада не є незмінною. Вона розвивається, наповнюється новою державною культурою функціонування, втілює рівень правової культури суспільства.

Державна влада взаємодіє з різними формами партійної влади, а також владними відносинами, що виникають при функціонуванні громадських організацій. Все це

пов'язано з тим, яким чином влада встановлена. Суб'єкт влади повинен здобути її. Шляхи досягнення влади багато в чому визначають її функціонування, діяльність структурних елементів влади.

Історично відомі такі шляхи завоювання, досягнення політичної влади: політична реформа; політична революція; контрреволюція; мілітаристський спосіб; різного роду політичні перевороти. Спосіб здобуття влади зумовлює всю подальшу діяльність політичних сил, що прийшли до влади. Розкриємо зміст кожного способу.

Політична реформа (від лат. *reformo* — перетворювати) — перетворення, зміна, переустрій політичного життя (порядків, інститутів, установ), що здійснюються в основному без змін основ існуючого ладу.

Політична реформа передбачає еволюційний розвиток суспільства і його інститутів влади. Вона являє собою певний крок, етап прогресивного перетворення. Такі політичні реформи владарювання можуть відбуватися різними шляхами.

Перший спосіб: реформа зверху. Зміст такої реформи полягає в тому, що автократичні правителі розуміють необхідність зміни системи влади за своєю волею і саме на цих засадах здійснюють програму перетворень. Прикладом таких владних змін може бути Туреччина, де реформа зміни влади зверху була здійснена М. Кемалем (Ататюрком), який зорієнтував державу на освічений Захід. У Бразилії зміни у владі почалися з реформ 1964 р. і, забезпечивши значний розвиток, зробили країну відкритим суспільством.

Однак слід мати на увазі, що реформи зверху не завжди приносять жаданий успіх. Значно частіше вони закінчуються поразкою. Прикладом цього можуть бути реформи 60-х років у СРСР. М. Хрущов прагнув змінити владні відносини, ліквідувати тоталітарний режим, демократизувати процес владарювання, реформувати механізм влади. Однак він не зміг позбутися рис минулого і сам вдався до попередніх методів здійснення влади. Віддаючи належне М. Хрущову, який залишився у пам'яті народу як реформатор, важко забути, що його політичний арсенал влади пов'язаний з розстрілом робітників у Новочеркаську, різким погіршенням матеріального становища людей тощо. Як лідер-реформатор, будучи непослідовним у своїх діях, опинився у пастці певних політичних сил М. Горбачов.

Другий спосіб: зречення влади, відмова від влади. Це відбувається при загибелі, капітуляції авторитарних режимів владарювання. Прикладом можуть бути відмова від влади восени 1989 р. Е. Хонеккера в НДР, Г. Гусака в ЧССР. Вони опинилися без підтримки власного народу і політичних сил, без підтримки радянських військ. Такий спосіб зміни влади зустрічається досить рідко.

Третій спосіб: поступове реформування влади погодженими зусиллями політичних сил, які перебувають при владі та в опозиції. Прикладом цього може бути розвиток подій в Угорщині, Польщі, Болгарії, Південній Кореї, Іспанії та в інших країнах. Це процес поступових і погоджених реформ владних структур, змін у владних відносинах, наповнення їх новими зразками політичної культури,

взаємних поступок, переговорів, звернення до компромісів та ін. Спільна робота шляхом переговорів, проведення "круглих столів", обговорень, конференцій, діалогів забезпечує процес реформування влади, оволодіння нею новими методами, утвердження демократичного режиму. Такому режиму не сприяють політичні революції.

Політична революція (від лат. *revolutio* — переворот, розгортання) — це суспільний рух і переворот, що ставлять за мету повалення старого ладу, встановлення нового режиму шляхом насильницького завоювання політичної влади, здійснення докорінних змін політичного життя суспільства.

Центральним питанням революції є питання про політичну державну владу, яким соціальним спільнотам людей вона належатиме. Залежно від суб'єкта революційного руху, його спрямованості розрізняють буржуазну, буржуазно-демократичну, національно-визвольну, пролетарську (соціалістичну) революції та ін. Усі політичні революції в процесі підготовки до них і в процесі здійснення їх ставлять за мету утвердження демократичної влади. Проте, як свідчить історія, революції майже завжди, за рідкісним винятком, відкривають шлях недемократичному режиму. Малоімовірно, щоб насильницька революція породила демократію.

Як свідчить розвиток ХХ ст., революції не дали демократичних режимів владарювання. Російська революція, яка поклала край монархії, не привела до встановлення влади демократичного типу. Лише у наш час ми є свідками прагнень до процесу здійснення демократичної влади, демократичної трансформації. Після перемоги політичних революцій виникли недемократичні режими у країнах Центральної і Східної Європи, в Китаї, Ірані та в інших країнах.

Проте встановлення тоталітарних, авторитарних, теократичних режимів не означає, що революції не несуть у собі рис соціально-економічного прогресу. Деякі з них зробили значний внесок в історичний розвиток, активізували політичний процес. Однак політичним уроком є те, що перехід до демократії владарювання відбувається саме в мирних умовах, тобто шляхом реформ. Контрреволюція (від франц. *contre* — проти й *revolution* — революція) — це боротьба поваленого класу, соціальної групи або прошарку, які сходять з історичної арени, як їхнє реагування на революційну практику.

Контрреволюцію не слід ототожнювати з реакцією і консерватизмом. Політична реакція являє собою соціальну позицію класів або прошарків, що сходять з політичної арени. Консерватизм у буденному розумінні — це зберігання владою попередніх форм політичної життєдіяльності, що призводить до уповільнення темпів розвитку суспільства в цілому.

Контрреволюція ставить за мету реставрацію старих суспільних порядків, збереження влади тими чи іншими політичними силами, відновлення попередніх форм владарювання, припинення глибинних процесів соціально-політичного оновлення, створення нового ладу і відповідної йому форми влади. Методами контрреволюції є саботаж, ідеологічна диверсія, підливна агітація, насильство, терор та ін.

Мілітаристська форма досягнення влади являє собою захоплення політичної державної влади за допомогою воєнної сили. Це можливо як шляхом завоювання країни ззовні, так і за допомогою застосування воєнної сили всередині країни.

Формою захоплення влади за участю військових є різні політичні перевороти. Ця участь може бути активною, а в разі вдалого перевороту — пасивною.

Політичні перевороти — форма насильницької або ненасильницької зміни політичної влади, в результаті якої політичне управління країни переходить до рук нових політичних сил.

Політичні перевороти є формою досягнення політичної влади, їх не слід ототожнювати з реформами і революціями. Вони не ведуть до докорінних соціально-економічних змін. Роль їх полягає в персональних змінах у центрі влади. Здійснюються вони по-різному — від прийняття рішення до прямого насильства над владою. Характер і політична спрямованість перевороту залежать від того, які сили¹ (прогресивні чи реакційні) і з якою метою здійснюють його, чії інтереси відображають.

Серед політичних переворотів відомі державний переворот, двірський переворот, путч, воєнна змова.

Державний переворот — форма насильницької або ненасильницької зміни глави держави або уряду, приведення до влади нових політичних сил з боку представників апарату влади або певних кіл правлячих класів.

Двірський переворот — форма зміни влади певною групою осіб, яка знаходиться при дворі.

Путч є формою боротьби за владу за умови широкого використання репресивних заходів і опори на військових, частину армії. Останні виступають безпосереднім інструментом захоплення влади або засобом психологічного тиску на уряд з метою його повної відставки. Військова змова — форма встановлення влади військовими, яка не обмежена законами, спирається на воєнну силу і виражає насамперед інтереси військовослужбовців, усього військово-промислового комплексу.

Набута влада потребує відпрацювання механізму її реалізації. Механізм влади має таку структуру:

- 1) наявність партнерів (не менше двох), які беруть участь у владних відносинах;
- 2) волевиявлення владаря стосовно підвладного у формі правового акта, де вказуються санкції на випадок його не підкорення;
- 3) обов'язкове підкорення тому, хто здійснює владу;
- 4) соціальні норми, що закріплюють право одних видавати акти, а інших — підкорятися їм.

Ці елементи становлять основу владних відносин. Саме вони можуть показати розвиненість або слабкість влади, стабільність її або нестабільність.

Нерозвиненість або відсутність того чи іншого елемента призводить до розхитаності влади, а згодом — і до розпаду її.

Оптимальність дії механізму влади залежить від оволодіння способами її

здійснення. До таких способів влади належать: 1) авторитет; 2) право; 3) насильство. Крім цих, основних, є також організаційні, ідеологічні та інші засоби впливу.

Авторитет є необхідним атрибутом політичної влади.

Авторитет — одна з основних форм здійснення влади особи (лідера), групи людей або політичної інституції, їх загальноновизнаного впливу на переконання й поведінку людей за допомогою суб'єктивних особливостей і заслуг.

Відповідно до форми виявлення в різних сферах суспільства розрізняють авторитет політичний, економічний, правовий, науковий та ін. Політичний авторитет не тотожний політичному впливові або примусу. Від політичного впливу політичний авторитет відрізняється прямим характером дії на політичну діяльність людей у формі директив, наказів та розпоряджень. Від примусу авторитет відрізняється впевненістю виконавця у легітимності даного йому розпорядження і відсутністю усвідомлення того, що за виконання наказу його можуть нагородити, а за невиконання — застосувати репресивні заходи.

Гарантіями авторитету є традиції, моральні норми, законність або харизма самого політичного лідера. Авторитет може бути підсилений винагородою, підкоренням, примусом, системою санкцій, тобто правом.

Право — основний спосіб здійснення політичної влади, регулювання суспільних відносин за допомогою системи встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил поведінки (норм), що уособлюють волю, інтереси і потреби соціального суб'єкта і є регулятором суспільних відносин.

Право має такі властивості:

- 1) нормативність, тобто право складається із загально обов'язкових норм;
- 2) системність. Право являє собою систему взаємопов'язаних норм і становить нормативний механізм правового регулювання;
- 3) формальна визначеність. Зміст правових норм закріплений у формальних актах (джерелах права);
- 4) примус. Право — це система норм, що гарантується державою.

Політика знаходить безпосереднє вираження у праві. Проте в праві опосередковується тільки державна політика. Політичні вимоги є правовими лише тією мірою, якою вони закріплені у системі загальнообов'язкових, формально визначених норм, що охороняються примусовою силою держави. Отже, у праві втілена лише частина державної політики, яка для свого існування потребує загальнообов'язкової форми і державної охорони, тобто піднесення до рівня закону.

На верховенстві права, поважанні особи і непорушності її прав, свобод і законних інтересів заснована правова держава, суверенна політико-територіальна організація влади народу. У разі порушення або невиконання правових норм державно організована влада звертається до примусу.

Творення такої правової, соціальної держави, яка є організацією і волевиявленням інтересів усіх соціальних груп, потребує подолання багатьох проблем політичного буття, що історично сформувалося. Наприклад, відомо, що положення Конституції

СРСР і Української РСР не були нормами прямої дії до видання відповідного закону. Та й закон, у свою чергу, починав діяти лише після оприлюднення роз'яснень, коментарів і службових інструкцій щодо застосування його. Інколи лише пряма вказівка політичного органу запускала процес по застосуванню права, тобто закон ставав знаряддям політики, а право втрачало моральну основу.

Історія Російської імперії склалась так, що соціальне і політичне буття концентрувалось навколо влади. Індивідуальна особистість повністю розчинялася в ній. Права дарувались, урізувались, видозмінювались або скасовувались. У будь-якому разі це відбувалося з вершини піраміди влади. Вітчизняна історія майже не знає масових рухів за ті чи інші конкретні права, оскільки це була безнадійна справа. Сучасність має подолати багатостолітнє розуміння права владою й особистістю і творити нові відносини на ґрунті демократії і гуманізму, на основі дії закону в інтересах людини.

Проте право — це не вся і не всяка державна воля. Політична влада може здійснюватися і поза правом, неправовими способами політичного панування — безпосереднім примусом, фактичними організаційними діями, ідеологічним впливом тощо. Таким способом є, зокрема, насильство.

Насильство — спосіб примусу, який обов'язково спирається на силу, її матеріальне втілення в армії, каральних органах держави з метою забезпечення або збереження політичного й економічного панування, завоювання прав або привілеїв.

Насильство — суть фізичний примус. Є. Дюрінг вбачав у насильстві причину нерівності та злиденності, абсолютне зло. Для К. Маркса і Ф. Енгельса насильство історично відігравало революційну роль. У насильстві вони вбачали знаряддя, за допомогою якого суспільний рух прокладає собі дорогу і ламає скам'янілі й змертвілі політичні форми. У "Маніфесті Комуністичної партії" сказано, що політична влада у власному розумінні слова — це організоване насильство одного класу для придушення іншого. На думку одного з провідних теоретиків неоконсерватизму США С. Ліпсета, влада має бути готова використати також і нелегальні заходи, а якщо потрібно, то і насильницькі, коли йдеться про усунення зла.

Драматизм сучасної ситуації посткомуністичного суспільства новостворених держав полягає в тому, що рівень правосвідомості населення ще і досі не відповідає нормам, зафіксованим у Загальній декларації прав людини, прийнятій ООН 10 грудня 1948 р. У ній увага акцентується на мирному змісті національних і міжнародних форм вирішення проблем, на охороні прав людини силою закону. Більше того, інколи такий підхід сприймають вороже. Традиційне уявлення про права влади і обов'язки особи протистоїть гуманістичній концепції прав людини і обов'язків держави. Виховане десятиліттями легітимізованого насильства "репресивне мислення" саме у насильстві вбачає вихід у вирішенні таких проблем, як злочинність, корупція та ін. Звідси й неприйняття частиною населення ідеї скасування смертної кари, гуманізації карного законодавства тощо.

Творення демократичної влади в умовах українського державотворення

передбачає звернення до утвердження ненасильницької політики.

Ненасильство — це використання в політиці миротворчих заходів, відмова від застосування владними структурами сили при розв'язанні будь-яких суперечних питань, при урегулюванні конфліктних ситуацій. Усі вони мають розв'язуватися на ґрунті принципів високої моралі і гуманізму, верховенства особи, утвердження людського виміру політики.

Історія набула широкого досвіду вжиття ненасильницьких методів і форм політики. До них належать превентивна дипломатія, заяви, страйки, пікетування, звернення, листи протесту або підтримки, критика офіційних осіб, висловлення їм недовіри, консенсус, перевибори, публічні виступи та багато інших. Політична влада як суспільне явище має багатовимірну структуру. Простір політичної влади задається насамперед трьома вимірами.

Перший вимір — це "вісь представництва". Зміст її становить належність політичного суб'єкта до тієї соціальної спільноти, інтереси якої він виражає. З'ясування змісту політичного інтересу і пов'язаних з ним політичних потреб дає можливість зрозуміти, в чийх інтересах здійснюється влада і який механізм такого здійснення.

Політичні інтереси, коли їх усвідомлюють суб'єкти політики, реалізуються в їхніх політичних відносинах у всій системі політичного, економічного, соціального і культурного життя. Множинність суб'єктів політики визначає і різноманітність політичних інтересів, а саме: загальнонародні, регіональні, відомчі, колективні, народні, національні, класові, соціально-групові, особисті та ін. Стабільність політичної влади у суспільстві, а також функціонування політичної системи залежать від створення такого механізму, який би адекватно відображав комплекс інтересів суспільства — колективів, особистостей.

Другим виміром влади є "інституційна вісь". Вона поєднує в собі різноманітність відносин політичного суб'єкта із соціальними інституціями суспільства й елітою, яка перебуває при владі. Щоб зміцнити своє становище, політичний суб'єкт змушений налагоджувати стосунки з іншими політичними суб'єктами незалежно від того, хоче він цього чи ні, оскільки за кожним з них стоять певні організації й установи. Становище політичного суб'єкта може бути стійким лише тоді, коли він певною мірою узгоджує свої дії з елітою (відкритою чи закритою), яка перебуває при владі. Так еліта диференціює мету, виконуючи функції соціального управління і легітимізації основних цінностей суспільства.

Третій вимір влади становить "вісь політичної діяльності". Це — політична практика, техніка прийняття і виконання рішень, тобто способи вирішення суб'єктом політичних проблем, що постають перед суспільством.

Ці три виміри простору політичної влади дають змогу визначити координати суб'єкта, його активність, здатність до стратегії політичного маневрування.

Встановлення влади у будь-якій формі впливає на формування і функціонування елементів усієї політичної системи суспільства, діяльність її як цілісності. Вплив влади на стабільність життєдіяльності політичної системи здійснюється у процесі владарювання. У структурі політичної системи як елемент її влада виконує свої

соціальні функції щодо всієї системи. До них належать:

Інтегративна функція. Влада прагне інтегрувати всі соціально-політичні сили, прогресивні політичні, ідеологічні, інтелектуальні ресурси суспільства, підкоряючи їх політичним, суспільно значущим, історично визначеним цілям. На основі прогресивної політичної культури вона намагається перемогти конфронтації, уникати конфліктів, спрямовувати політичний хід подій як цілісний.

Регулятивна функція. Влада виявляє і спрямовує політичну волю мас на створення політичних механізмів регулювання життєдіяльності суспільства, підтримує вольовими методами функціонування цих механізмів. Вона володіє таким інструментом, як право, а також системою політичних норм. Право-творча, політико-нормотворча діяльність — важливий чинник регулятивного впливу влади.

Функція мотивації політичної життєдіяльності суспільства. Влада формує мотиви політичної діяльності, підпорядковує їм як загальнозначущим інші мотиви відповідно до політичних інтересів суб'єктів владарювання, їхніх політико-організаційних структур. Мотивацію політичної поведінки, політичної дії влада здійснює, виходячи з політичних цілей і політичних можливостей досягнення їх.

Об'єднувальна функція. Влада об'єднує все політичне в єдину систему — політичну систему суспільства. Вона юридично забезпечує всім політичним і громадським об'єднанням участь у формуванні і функціонуванні органів влади, правовим чином підтримує політичні відносини між ними, формує певний тип політичної культури, усуваючи можливу конфронтаційність. Таким чином вона консолідує навколо усталеної системи влади всі соціальні спільноти, втілюючи в собі їхні інтереси і потреби. Нездатність влади об'єднати соціальні структури та їхні організації призводить до її деформації, поразки.

Стабілізаційна функція. Влада спрямована на стійкий розвиток політичної системи, всіх її структур, усього громадянського суспільства. Стабільність політичної системи забезпечується стійкістю самої влади, її здатністю до саморозвитку, самовдосконалення, демократичного перетворення. Стабільність влади означає: зміцнення і розвиток правової основи функціонування політичної системи суспільства як гаранта її демократичного розвитку; постійне демократичне оновлення політичного життя суспільства, розвиток демократичних політичних структур; вільний розвиток усіх елементів політичної системи на основі стабільної визначеності влади і еволюції її розвитку; захист політичних прав і свобод громадян.

Влада може відігравати роль дестабілізатора функціонування політичної системи суспільства, його політичного життя. Це відбувається за умови, коли стара влада втрачає можливість управління країною і її накази не діють на тих, ким раніше вона керувала, або коли нова влада ще не повністю склалась, не має підтримки з боку більшості населення, їхніх організаційних структур, а її накази не мають сили закону. В ситуації нестабільності у суспільстві і нестабільності у функціонуванні політичної його системи добре організована політична сила може захопити владу. Отже, функціонування влади у політичній системі є чинником і

умовою її саморозвитку і розвитку всіх інших елементів політичної системи. Влада пов'язує в єдину систему всі політичні структури. Виступаючи в демократично організованому суспільстві як законодавча, виконавча, судова, влада є гарантом політичного розвитку, ефективності політики в життєдіяльності всього суспільства.

Політологія - Дзюбка:4.4. Політична організація суспільства. держава — центральна інституція Суспільство на будь-якому етапі свого розвитку виступає як сукупність взаємозалежних організацій. Воно організовується в усіх сферах життя. Політична система, що охоплює політичну сферу й надає їй певної логічної завершеності зв'язків, характеризується також системою організацій. Всі політичні організації функціонують автономно. Зростає їхня диференціація. Однак це не означає, що вони існують самі по собі. Еволюція сучасного розвитку становить двоєдиний процес: диференціацію і взаємозалежність політичних інституцій і організацій. Усі вони у своїй сукупності взаємозв'язків створюють політичну організацію суспільства.

Політична організація суспільства — це сукупність взаємозалежних і взаємовпливових державних, партійних організацій, громадських об'єднань, що створені та діють з метою формування і функціонування системи владарювання й упорядкованості політики або мають вплив на неї.

Визначальне місце в політичній організації суспільства посідає держава як форма організації суспільного життя. Без держави немає політичної організації і політичної системи суспільства в цілому. Держава і влада її — та вісь, на якій виникає, тримається і функціонує політична система. Навколо держави формуються інші організаційні структури. Поза зв'язком з державою вони не мають політичних властивостей. А тому держава є фундаментальною, базовою організаційною структурою в політичній організації суспільства й у всій його політичній системі.

Місце держави як визначального елемента політичної організації суспільства визначається призначенням її в суспільстві. Вона виступає як:

- > політична організація громадянського суспільства;
- > носій влади в суспільстві;
- > представник усього населення на даній географічній території;
- > форма політичного панування, що виражається у прийнятті владних рішень, які стосуються всього суспільства й обов'язкові для виконання всім населенням;
- > джерело всього політичного в суспільстві, його стрижневий елемент;
- > виразник загального інтересу;
- > інструмент реалізації загальної волі в суспільстві;
- > творець загальних цілей у суспільстві;
- > основний стабілізатор суспільного життя;
- > головний суб'єкт політичного суверенітету.

Отже, держава має складний механізм, а функціонування її багатогранне.

Усі ми живемо в державі, відчуваємо на собі її вплив, підкоряємося її владі, користуємося послугами державних органів, тому, здавалося б, визначення

держави для кожного має бути простою справою. Однак політична література ще зі стародавніх часів наводить безліч визначень держави. І це не випадково, оскільки держава — надзвичайно складне політичне явище і вмістити в поняття таку багатоскладність надто важко. Багатоваріантність визначення держави зумовлена також і тим, що, розвиваючись, вона набуває нових рис і поглиблює зміст свого функціонування.

Так, ще за Арістотеля суспільне життя слугувало державі, а сама держава розглядалася як об'єднання для управління суспільством. Благо держави було первісним стосовно блага індивіда, людини, яка «за своєю природою є істота політична» (Арістотель).

Ідеї Арістотеля про державу приваблювали Н. Макіавеллі і Ж. Бодена. Н. Макіавеллі розглядав державу як втілення сильної світської централізованої влади. Ж. Боден визначав державу як правове управління багатьма сторонами життєдіяльності суспільства. Визначення правового принципу держави і найважливішої ідеї — ідеї державного суверенітету — було прогресивним явищем того часу.

Марксистсько-ленінська концепція держави спиралася на класове насильство, яке розглядалося як сутність політичних і правових явищ. Політична ідеологія класового насильства не була витвором марксової уяви. Відомо, що ще з давніх часів політична думка розрізняє дві сторони держави — організоване насильство і загальне благо (те, що нині називають суспільним, або загальним, благом). Абсолютизація однієї із сторін підводила того чи іншого мислителя до теорії, згідно з якою сутність держави є або насильство, або такий спосіб організації соціуму, який забезпечує загальне благо. На основі цього формувалися або теорія насильства, або вчення про блага життя.

Марксистська теорія держави як органу насильства історично зрозуміла, оскільки вчення про класову боротьбу як метатеорія уявлень про державу формувалося в період становлення індустріального суспільства. В той час соціальна структура мала яскраво виражений класовий характер. Класові антагонізми породжували революційні виступи пролетаріату, а держава уособлювала й обстоювала інтереси переважно економічно панівного класу.

Однак за умов індустріального суспільства марксистська «теорія насильства» непридатна для аналізу державності. Це пояснюється тим, що сучасне суспільство є складною соціальною структурою, де насильство дедалі більше відходить на задній план у результаті звуження соціальних суперечностей, а на передній виступає загальносоціальна діяльність держави.

Навколо проблеми держави і суспільства й сьогодні у світовій політології точаться гострі дискусії. За аналізом американських політологів Р. Бенжаміната Р. Дюваля, склалося п'ять авторитетних концепцій держави:

1. Держава — це «діюча» або «владна» сила. Відповідно до цього вона приймає рішення і робить політику в суспільстві.
2. Держава — це втілення певних «організаційних принципів», що надають структурної узгодженості й цілісності різним інституціям управління. Це

концепція держави як організованого цілого, структурно оформленого державного апарату.

3. Держава — втілення реально існуючих соціальних відносин, участі у здійсненні влади в суспільстві з боку різних соціальних сил. Держава розглядається як втілення волі правлячого класу.

4. Держава — це система управління в суспільстві. Вона є втіленням законів як *de jure*, так і *de facto*. Держава — це машина, яка усуває конфлікти, регулює соціальні відносини, управляє суспільством.

5. Держава є втіленням домінантної системи ідей і нормативного порядку в суспільстві. Держава і суспільство по суті нерозривні.

Якби дискусії щодо громадянського суспільства і держави не велися, зрозуміло одне: навіть найбільш розвинене і вільне громадянське суспільство не має таких механізмів саморегуляції, які звели б нанівець роль держави. Держава — це та інституція, що вносить, упорядковує і регулює суспільні процеси, координує і погоджує інтереси різних соціальних груп і політичних сил, створює правове підґрунтя складної системи зв'язків у суспільстві. Обмеженість можливостей саморегуляції громадянського суспільства викликає необхідність держави, яка, не втручаючись у всі його сфери, має стати потужним важелем виконання владних функцій. Нічого досконалішого людство ще не створило. Саме тому цей важіль має бути гуманним (пріоритет прав людини щодо прав держави), демократичним (подолання відчуження особи від держави, створення масової соціальної бази), моральним (ідеї рівності та справедливості); мати обмежений характер (розподіл влад, створення стримань і противаг).

Сучасна загальна теорія держави, що склалася після Другої світової війни у Західній Європі, розглядає засади державності в правах народів. Вона пов'язує поняття державної влади з категорією прав людини, тобто основних дозаконотворчих і позазаконотворчих вимог певного ступеня свободи, первинних відносно влади. Ці вимоги і права народів визнано і зафіксовано в принципах і нормах міжнародного права.

З позицій міжнародного права держава є правовою формою організації і функціонування політичної влади. Цей підхід змінює зміст усталеної теорії, згідно з якою держава характеризувалася наявністю таких основних ознак: 1) народу (населення); 2) території; 3) публічної державної влади, що спирається на матеріальні умови здійснення її.

Зміна змісту характеристик держави полягає насамперед у новому підході до розуміння їх. Так, сучасна теорія ознак держави:

1. Субстанціональний елемент держави: наявність народу як етнічної спільноти, що політично визначається. Будь-який етнос, що усвідомлює себе як історична на цій території нація, має право створити свою суверенну або автономну організацію публічної влади. Це право визнається міжнародним правом.

2. Територіальний елемент держави: наявність країни, географічного середовища, з яким історично пов'язана нація як суб'єкт права на політичне

самовизначення. Ця територія є для нації батьківщиною. Право на батьківщину є первинним щодо інших чинників, що визначають кордони території, на якій відбувається політичне самовизначення нації.

3. Інституційний елемент: держава є головним суб'єктом політичної влади і політичних відносин. Вона є головний інституціональний, організаційний елемент політичних взаємовідносин, найбільш організована політична форма суспільства. Держава — організація публічної політичної влади, обмежена правами людини. Інакше кажучи, держава є інституція, що покликана забезпечити вільне спільне політичне, економічне й духовне буття людей. Якщо держава не тоталітарна, вона має уособлювати загальну волю, а не інтереси і потреби окремої соціальної групи, запобігати конфліктам, а якщо вони виникли, розв'язувати їх на основі консенсусу.

Зауважимо, що згідно із загальною теорією держави організація політичної влади, яка відкрито зневажає, нехтує правами людини (наприклад, не визнає права на життя, свободу, недоторканність особи, здійснює терор проти народу своєї країни), не є державою в сучасному розумінні цього поняття. Більше того, загальна теорія держави визнає право на громадянську непокору, аж до насильницького опору нелегітимному режимові політичної влади. Отже, здійснення державної влади пов'язане з її легальністю і легітимністю, тобто її юридичною обґрунтованістю, з одного боку, і справедливістю, визнанням, підтримкою з боку населення — з іншого. Гострота цієї проблеми в сучасній Україні пояснюється ще й умовами формування в деяких сферах номенклатурно-мафіозного капіталізму, неподільністю у ряді випадків комерційних, адміністративних, а то і кримінальних структур, протидією з боку місцевої номенклатури або центральної влади, її некомпетентністю та іншими чинниками.

Політична легалізація (від лат. *legalis* — законний) — це встановлення, визнання і підтримка влади законом, насамперед конституцією, нормами, які залежно від типу влади можуть суттєво змінюватися.

Легалізація державної влади може бути також ілюзорною. Це відбувається у разі порушення демократичних процедур прийняття конституції, інших актів конституційного значення, а також за невідповідності цих процедур можливостям народу здійснити установчу владу при прийнятті основного закону. Якщо закон суперечить загальногуманним цінностям, він не відповідає праву.

Так, конституції, закони можуть прийматися, змінюватися, відмінятися у будь-який спосіб. Наприклад, у багатьох країнах Азії, Африки, Латинської Америки створені в результаті військових переворотів військові та революційні ради декретували відміну конституцій (інколи призупиняли їх дію), а часто без будь-яких процедур проголошували нові тимчасові конституції. В Іраку з 1970 р., в ОАЕ — з 1971 р. зберігають силу закону тимчасові конституції. У Саудівській Аравії, Непалі монархи власноруч "дарували конституції своєму вірному народові". У Бразилії конституція замінювалася інституціональними актами, в Ефіопії — прокламаціями. Конституція СРСР 1936 р. містила демократичні положення про права громадян, що не виконувалися, а Конституція СРСР 1977 р.,

яка формально приймалася демократичним способом, не відбивала потреб реальної практики.

Отже, легалізація як проголошення встановлення державної влади потребує приведення її у реальний стан. Це відображає таке поняття, як легітимація державної влади.

Феномен політичної легітимності влади є уособленням культурного і людського виміру її. Зміст цього феномену полягає у прийнятті влади населенням, у визнанні її права на управління й у згоді підкорятися їй. Процес політичної легітимації влади передбачає її "вбудованість" у культуру, що може як приймати, так і відкидати ту чи іншу систему влади. Культурну, творчу, соціальну функції може виконувати лише легальна влада, що спирається на закон і діє у його межах.

Політична легітимація (від лат. *legitimus* — законний) — поняття не юридичне, а більше фактичне: це стан, що виражає виправданість, доцільність та інші виміри відповідності конкретної державної влади установкам, сподіванням громадян, соціальних спільнот, суспільства в цілому.

Визнання державної влади пов'язане не з виданням закону і прийняттям конституції (хоча й це може входити в процес легітимації), а з комплексом переживань і установок на ґрунті раціональної оцінки, політичного досвіду та внутрішніх стимулів, з політичними уявленнями різних верств населення про дотримання державною владою норм соціальної справедливості, прав людини. Нелегітимна влада — це влада, що спирається на насильство, інші форми примусу, у тому числі психічний вплив.

Політична легітимація державної влади надає їй відповідного авторитету в суспільстві. Більшість населення добровільно та цілком свідомо підкоряється їй. Це робить владу стабільною і стійкою. Однак проста арифметична більшість не може слугувати основою справжньої легітимації, адже за гітлерівського режиму більшість німців прийняли політику територіальних зазіхань і "очищення раси".

Вирішальним критерієм політичної легітимації влади є відповідність її загальнолюдським цінностям.

Політична легітимація державної влади може передбачати і передбачає її легалізацію. Однак слід пам'ятати, що легітимація інколи суперечить формальній легалізації. Це відбувається тоді, коли прийняті закони не відповідають нормам справедливості, загальнодемократичним цінностям більшості населення. У цьому разі легітимації або немає (наприклад, населення негативно ставиться до встановлених владою тоталітарних порядків), або в ході революційних подій, національно-визвольних рухів відбувається легітимація іншої, антидержавної, повстанської, переддержавної влади, що склалася у звільнених районах і згодом перетворюється на державну владу.

Можлива також псевдолегітимація, коли під впливом пропаганди, розпалювання ворожнечі, використання лідером особистої харизми при забороні опозиції й вільної преси, приховуванні правдивої інформації та інших діях більшість населення підтримує державну владу, що задовольняє деякі поточні інтереси його на шкоду корінним сподіванням.

Політична легалізація і легітимація влади тісно взаємопов'язані. Починаючи від М. Вебера, розрізняють три "чисті" типи легітимації влади. Це традиційна, харизматична і раціональна легітимації.

1. Традиційна легітимація — це панування, засноване на традиційному авторитеті, що ґрунтується на повазі до звичаїв, вірі у їх наступність і спирається на стереотипи свідомості та поведінки.

Так, традиції відіграють провідну роль у зміцненні монархічної влади в мусульманських державах Перської затоки — Кувейті, Саудівській Аравії, Бахреїні та ін., а також у Непалі, Бутані, Брунеї.

2. Харизматична легітимація — це панування, що ґрунтується на вірі в особливі якості вождя або окремої групи осіб, у їхню виняткову місію в розвитку держави. Прикладом може бути віра у "доброго царя", у "великого вождя всіх народів". Харизматична державна ідеологія пов'язана з іменами Й. Сталіна, Мао Цзедуна, Кім Ір Сена, Хо Ші Міна та ін.

3. Раціональна легітимація — панування, що спирається на раціональну оцінку, переконання в розумності існуючих порядків, законів, правил, прийнятих у демократичних державах. Раціональна легітимація за сучасних умов є основою для

створення демократичної правової держави.

Дуже рідко буває так, що використовується лише одна форма легітимації влади в державі, частіше вони діють у комплексі. Так, у демократичній Великій Британії головним є спосіб раціональної легітимації. Однак діяльність прем'єр-міністрів У. Чер-чилля і М. Тетчер мала елементи харизми, а традиції відігравали важливу роль у діяльності парламенту і кабінету. Значною мірою роль Шарля де Голля, як президента французької держави, пов'язана з його діяльністю лідера Руху Опору у боротьбі проти фашизму під час Другої світової війни. Влада

В. Леніна і Й. Сталіна в СРСР була освячена ідеологічними чинниками. Отже, утвердження раціональної легітимації потребує певного часу.

Політична легалізація і політична легітимація державної влади пов'язані з поняттям політичного, державного суверенітету.

Суверенітет притаманний сучасній державі. До властивостей державного суверенітету належать: повновладдя, верховенство влади на географічній території, де розташована держава; єдність і неподільність території, або територіальна цілісність; недоторканність територіальних кордонів і невтручання у внутрішні справи іншої держави; забезпечення правової системи. Свій суверенітет держава забезпечує всіма способами, навіть силовим, якщо цього вимагають обставини.

Характерною особливістю держави є наявність інструментів силового забезпечення політики. Утримання війська і судово-репресивного апарату — це те, що особливо відрізняє державу від інших політичних організацій. Жодна політична організація не спроможна оголосити і вести війну. Це може зробити лише держава. Насильство — метод, який властивий винятково державі, тобто є її монополією. Жодна інша організація за своєю природою не повинна

застосовувати насильство. Форми насильства державно узаконені. Монополія на легітимне насильство з боку держави має межі, визначені законом.

Сила і могутність держави, як і влада її, за сучасних умов виявляються не в спроможності застосовувати силу, а в турботі про членів суспільства, створенні умов для їхньої безпеки і самореалізації. Зловживання владою, позбавлення прав і свобод є наслідком невиправданої концентрації державної влади, некомпетентності у використанні політичної сили, нерозуміння владних прерогатив держави.

Як суверенне, незалежне утворення держава виконує свої функції управління суспільством.

Суттєвими ознаками функцій держави є такі:

- 1) стійка предметна діяльність держави в тій чи іншій сфері життя;
- 2) безпосередній зв'язок між сутністю держави та її соціальним призначенням, що реалізується за допомогою відповідних функцій;
- 3) спрямування функцій держави на виконання конкретних завдань і досягнення цілей, що постають на кожному історичному етапі розвитку суспільства;
- 4) здійснення влади в певних формах (найчастіше у правових) і за допомогою особливих методів, властивих виключно державній владі.

Функції держави багатопланові, їх формування здійснюється в процесі становлення, зміцнення і розвитку держави. Черговість виникнення державних функцій залежить від черговості завдань, що постають перед суспільством. Зміст функцій змінюється з розвитком держави і суспільства. Особливої специфічності функції держави набувають у період радикальних соціальних змін, перехідних етапів, революційних потрясінь.

Функції держави можна класифікувати за різними критеріями:

- > принципом поділу влади — законодавча, управлінська, судова;
- > сторонами дії держави — внутрішні та зовнішні;
- > сферами впливу держави — економічна, соціальна, культурна, духовна, правова тощо;
- > регулюванням процесів — саморегулювання, самоорганізація, самоуправління, самодіяльність тощо;
- > загальнополітичними підходами — забезпечення народовладдя; загальносоціальна діяльність;
- > обсягом впливу — національні, підтримання світового порядку;
- > масштабністю значення — основні та неосновні.

Основними державними функціями управління суспільством є такі: управління сферами соціального, економічного, духовного життя, процесами, змінами, розвитком, що в них відбуваються; регулювання національних та міжнародних відносин; гарантування дотримання загальнообов'язкових норм у суспільстві; забезпечення громадського порядку і національної безпеки; миротворчість всередині країни і участь у світовому миробудівництві. Для здійснення своїх функцій держава підтримує своє власне відтворення, життєдіяльність та ново-

творення.

Держава є внутрішньою структурою органів, які виконують роль головної системи, що управляє справами суспільства і забезпечує державне функціонування. Йдеться саме про головну систему, оскільки свій апарат управління мають також партії та громадські організації. Державний апарат виконує функції загальнонаціонального значення.

Система державних органів у своїй сукупності утворює державний механізм. До такої системи належать: органи влади, органи державного управління, суди, прокуратура, органи, що обслуговують діяльність армії, міліції, державної безпеки. Всі державні органи наділяються владними повноваженнями, що уособлені в їхній компетенції (сукупність прав і обов'язків).

Кожна держава певним чином сформована, територіально організована і має певні способи владарювання. До них насамперед належить форма держави як певна упорядкованість організації та здійснення державної влади. Її елементами є: державне правління — спосіб організації вищої державної влади;

державний устрій — поділ держави на певні складові частини та розподіл влади між цими частинами;

державний режим — сукупність методів і засобів здійснення державної влади.

Історично склалися дві форми державного правління, а саме: монархія і республіка.

Монархія — це форма державного правління, за якої влада повністю, частково або номінально належить одній особі (король, цар, імператор, шах) і передається у спадок.

Як форма правління монархія виникла у період рабовласництва, а в середні віки стала основною формою правління. Повного розвитку і змін визначальних якостей монархія набула за Нового часу. Історично відомі такі види монархій: абсолютна (необмежена), дуалістична і парламентська (конституційна).

Абсолютна монархія є такою формою державного правління, коли вся влада зосереджена в руках монарха, який одноосібно вирішує всі питання влади.

Дуалістична монархія — форма державного правління, за якої владні функції діляться між монархом і парламентом.

Парламентська монархія — система всевладдя парламенту, монарх виконує лише представницькі функції.

Другою історично відомою формою державного правління є республіка.

Республіка — це така організація державної влади, що здійснюється виборним колегіальним органом, який обирається на визначений строк усім населенням або його частиною. Розрізняють республіку президентську і парламентську. Є різні підходи до оцінки республіканських форм державного правління. Переваги парламентської форми полягають у тому, що її розглядають як більш стабільну і системну форму правління, що запобігає поширенню авторитаризму та інших форм диктатури. Переваги президентської республіки вбачають у тому, що вона більш стабільно забезпечує функціонування вільної влади, гарантом якої є президент. Розглянемо зміст кожної з них. Президентська республіка — це така

форма правління, коли глава держави (президент) одноосібно або з наступним схваленням парламентом формує склад уряду, яким керує власноруч.

Типовим прикладом президентської республіки є Сполучені Штати Америки. Відповідно до Конституції США, прийнятої 17 вересня 1787 р., до якої відтоді внесено 26 поправок, президент водночас є главою і уряду, і держави. Він обирається громадянами країни на чотири роки. Президент формує уряд. Кандидатури на ключові посади затверджують законодавчі збори. Конгрес США складається з двох палат: верхня — сенат і нижня — палата представників. Особливістю устрою цієї країни є те, що уряд формується президентом позапарламентським шляхом. Президент не може розпустити парламент. Уряд не несе відповідальності перед ним. Президент здійснює контроль над федеральною адміністрацією. Владні функції фактично поділяються між президентом і Конгресом, між палатами всередині Конгресу, між постійними комітетами в межах палат.

Своєрідні відносини американського президента з партією, яка висунула його. Він не є лідером партії в європейському розумінні. Формальний глава партії, президент не є ним юридично. Мається на увазі, що президент США мусить бути поза партіями, їхніми суперечностями, уподобаннями, конфліктами. Проте це не означає, що президент нехтує партіями. Оскільки висунення кандидатури на посаду президента залежить від партії, то президент прагне зберігати з її керівниками і членами добрі стосунки, але в основному президент апелює до електорату.

Парламентська форма правління — це форма, за якої склад і політика уряду формуються виключно парламентом, уряд підзвітний лише йому, а президент впливу на парламент не має.

Парламентська форма правління існує у Великій Британії, де виконавча влада має сильні позиції. Партія, що перемогла на виборах до парламенту, стає правлячою. Вона і формує уряд. Широкими повноваженнями наділяється прем'єр-міністр. Уряд також має великі повноваження.

У Великій Британії прем'єр-міністр отримує мандат від електорату. Він зосереджує у своїх руках функції керівництва партією і кабінетом міністрів, несе відповідальність перед парламентом. У разі винесення вотуму недовіри або за інших надзвичайних обставин прем'єр-міністр може розпустити парламент.

Типовим зразком парламентської республіки є також ФРН, де вся повнота законодавчої влади належить парламенту (бундестагу). Президент виконує фактично представницькі функції, його права вужчі. Бундестаг формує уряд, обирає його главу — канцлера. Уряд формується з числа депутатів бундестагу, які представляють партійні фракції парламентської більшості. Безпартійні спеціалісти дуже рідко входять до складу кабінетів.

Класичні форми правління — парламентська республіка, президентська республіка, конституційна монархія — дедалі активніше витісняються змішаними або просто перевернутими формами. Сутність останніх полягає в різному ступені поєднання ознак "чистого" парламентаризму, "чистої" президен-тури і

"парламентської" монархії. Так чи інакше провідними формами правління у республіканському типі стали парламентсько-президентська і президентсько-парламентська республіка, а в монархічному — конституційна і парламентська (на відміну від монархій абсолютистського, монархічного або теократичного характеру).

Для парламентсько-президентської і президентсько-парламентської форм правління характерний певний дуалізм. Він полягає в тому, що керівні виконавчі функції є прерогативою і президента, і кабінету міністрів, який відповідальний перед парламентом.

Прикладом може бути Франція. Тут президент — ключова фігура. Він розробляє політичну й економічну стратегію розвитку країни. Президент спирається на сильний бюрократичний апарат. Особливістю такої форми є те, що тут можливий конфлікт між президентом як главою держави і урядом.

Будь-яка з названих форм правління здійснюється на території країни, яка певним чином організована. Державно-політичний устрій передбачає адміністративну організацію території. Таким чином, формується механізм відносин по вертикалі — між центральними та місцевими органами державної влади. Історично відомі такі форми територіально-адміністративної організації: унітаризм, федералізм, конфедералізм.

Державний устрій — це адміністративно і національно організована територія держави, а також система відносин центральних і регіональних органів.

Унітарна держава є єдиним державним утворенням. Основні ознаки унітарної форми державного утворення такі: єдина конституція, норми якої без будь-яких змін застосовуються на всій території країни; єдина система вищих органів державної влади; єдина управлінська система згори донизу, що підвладна урядові; єдина правова система; поділ території на адміністративно-територіальні одиниці, які не мають політичної самостійності. Підкреслюючи "єдина" в кожній рисі, зауважимо, що ступінь централізації в різних країнах може бути різним. Він залежить насамперед від політичного режиму, що панує в країні. Так, останнім часом у багатьох високорозвинених країнах (Великій Британії, Франції та ін.) спостерігається тенденція до децентралізації влади, підвищення ролі місцевих органів, розвитку самодіяльних засад у вирішенні багатьох місцевих проблем.

Федерація — це форма державного устрою країни, що утворилася на основі об'єднання в союз державно-політичних утворень (штатів, республік, провінцій, кантонів, земель), які мають юридично визначений обсяг самостійності в різних сферах суспільного життя.

Основними ознаками федеративної форми державного устрою є такі: територія у політико-адміністративному відношенні не є одним цілим; наявність державних утворень, що мають певну політичну і юридичну самостійність і в цілому становлять територію держави; суб'єкти федерації наділені установчою владою, тобто їм надано право приймати власні конституції; суб'єкти федерації мають право видавати законодавчі акти в межах встановленої компетенції; суб'єкт федерації має власну правову і судову систему; наявність подвійного

громадянства; двопалатна структура федерального парламенту.

Серед держав з федеративною формою устрою — США, ФРН, Канада, Мексика, Росія, Бразилія, Аргентина, Австрія, Індія, Австралія та ін. У таких державах, як Росія та Індія, поєднуються територіально-політичний і територіально-національний принципи. В однонаціональних країнах панує територіально-політичний принцип державного устрою.

Федерації можуть бути побудовані на договорі та на конституційній основі.

Договірна федерація — такі об'єднання держав, які згідно з договором делегували ряд своїх повноважень федеральній центральній владі й при бажанні в будь-який момент можуть розірвати цей договір.

Конституційна федерація — форма об'єднання, за якої конституційно визначаються повноваження центру і місцевих державно-політичних утворень, здійснюється поділ влади між ними.

Конституційна федерація не передбачає права виходу суб'єктів федерації із неї. У разі коли прагнення до виходу реалізується силовими методами, такі дії призводять до розпаду, розвалу федерації та до інших негативних наслідків. Прикладом цього є розпад СРСР, Югославії, Чехословаччини. В цих країнах політико-територіальний поділ був пов'язаний з національно-територіальним.

Федерація як форма державного устрою завжди була предметом дискусії з питань суверенітету федерації і суб'єктів федерації. Проблема полягає у мірі, обсязі подільності суверенітету. Федеративний уряд зосереджує в своїх руках діяльність, пов'язану з обороною, безпекою держави, її зовнішніми відносинами, фінансами, організацією праці, соціальним захистом населення тощо. Місцева влада наділена компетенцією на організацію місцевого життя. Верховенство при розподілі компетенції (прав і обов'язків) залишається за федеративними конституцією і законодавством. Конституційне та інше законодавство на місцях має відповідати федеральному.

Більш складною формою федерації є конфедерація. Конфедерація — державно-правове об'єднання, союз суверенних держав, створений з метою координації дій для досягнення окремих визначених у даний історичний момент цілей.

Найчастіше це зовнішньополітичні, військові цілі. На противагу федерації конфедерація не має центру, який приймає обов'язкові владні рішення щодо суб'єктів федерації. Прикладом конфедерації є Швейцарія. Конфедерація — менш стійка форма державного устрою. Конфедерації або розпадаються, або переходять у федерацію. Навіть Швейцарія, де конфедераційна форма існує з XIII ст., у XX — на початку XXI ст. дедалі більше тяжіє до федерації.

За будь-якого устрою держава досягає високих темпів свого розвитку там, де оптимально поєднуються і взаємодіють принципи демократії, правового і соціального змісту держави. Політичність державної організації зумовлює значною мірою політичність права, що уособлюється в законі. Саме в законі закріплюється факт обраної політики.

Сучасні світові перетворення покликали до життя необхідність перегляду співвідношення держави і права, яке протягом десятиліть було ідеологічним

виправданням тоталітарного режиму в багатьох країнах світу. Так, право розглядалося як продукт, інструмент, основне знаряддя держави, за допомогою якого вона здійснювала примус, прагнучи забезпечити порядок у країні. Право відповідно до соціалістичної нормативіст-ської концепції права являло собою систему встановлених і санкціонованих державою норм, спрямованих на регулювання суспільних відносин. Отже, схема підходу була такою: держава — первинна, право — вторинне, тобто право — результат творення самої держави, її волевиявлення.

Подолання тоталітаризму покликала до життя нові підходи щодо розуміння співвідношення права і держави. Сутність їх полягає в тому, що право — первинне, а держава — вторинна. Право має не державне походження, а соціальне, оскільки пов'язане з діяльністю людей. Джерелом права є люди. Саме людина з її потребами й інтересами, способом життя є джерелом і носієм права. Отже, право має соціальне, людське, а не державне походження. Це продукт нормальної людської діяльності. Тому якщо розглядати право лише у взаємозв'язку з державою і вважати його продуктом державної діяльності, то історичним результатом такого процесу буде одержавлення, бюрократування людини як гвинтика великої державної машини. У зв'язку з таким підходом переглядається місце і роль галузей права. Основне місце відводиться насамперед приватному (в тому числі цивільному) праву, а інші галузі відіграють допоміжну щодо приватного права роль і спрямовані на його забезпечення і реалізацію.

Право уособлюється у законодавстві держави.

Процес творення правової держави пов'язаний з усвідомленням прагнення громадян до свободи, до приборкання держави-монстра, до примату права над державою, до забезпечення прав і свобод. Німці у понятті "праводержавність" (це слово означає німецькою "правова держава") роблять акцент на негативному ставленні до революційних ідей щодо держави, на визнанні еволюційного шляху розвитку суспільства, на домінуванні конституційних основ "правової державності".

Світова цивілізація нагромадила великий досвід теорії і практики правової держави. За висловом колишнього французького президента Ф. Міттерана, правова держава являє собою освячену європейською культурою систему демократичних цінностей і юридичних основ. Історія українського народу з цього приводу має засвідчити світові одну із своїх сторінок.

Творення української держави пройшло надзвичайно складний історичний шлях. Після розпаду Київської Русі й загарбання польсько-литовськими феодалами Галицько-Волинського князівства процес розбудови української державності на тривалий час було перервано. Лише у другій половині XVII ст. частину українських земель, заселених українцями, було об'єднано у державу під керуванням Богдана Хмельницького. Для того щоб утвердитися у складній міжнародній обстановці того часу, новостворена держава уклала військово-політичний союз із Росією. Згодом угоду було порушено з боку російського царату. Україну було позбавлено державної самостійності й перетворено на

"малоросійську провінцію". Ліквідувавши на-родоправну, демократичну козацьку республіку — Запорізьку Січ, що була надто різким контрастом російському абсолютизму, Катерина II перевезла гетьманську символіку до Петербурга. В ті часи громадсько-політична думка в Україні виношувала проекти незалежної держави. Український гетьман в еміграції Пилип Орлик розробив першу в Україні демократичну конституцію "Пакти і Конституція прав і вільностей Війська Запорізького", її текст було оголошено 5 травня 1710 р. на Урочистостях з приводу обрання Пилипа Орлика гетьманом. Конституція перейнята ліберальним і демократичним духом, Що ставить її у ряд найцікавіших пам'яток європейської політичної думки того часу.

Конституція Пилипа Орлика визначала кордони Української держави, передбачала встановлення національного суверенітету, забезпечення прав людини, визнання непорушності складових і чинників правового суспільства, а саме: єдності та взаємодії законодавчої (виборна Генеральна Рада), виконавчої (гетьман, дії якого обмежені законом, генеральна старшина і обрані представники від кожного полку) і судової влади, підзвітної і підконтрольної. Установлювалося чітке розмежування між державним скарбом і сумами, які були в особистому розпорядженні гетьмана. Скасовувалися ненависні народові державні монополії, оренди і відкупи, ярмаркові податки тощо.

Так були вироблені досі не знані в Європі демократичні засади державного і суспільного життя. На думку П. Орлика, лише за таких умов можливий був національний і культурний розвиток українського народу. Та доля України вирішилася інакше, про що свідчить трагічна історія її народу. Україна, що стала незалежною і суверенною державою наприкінці XX ст., має подолати трагізм ситуації у бік оптимістичної норми.

Лише тепер в Україні демократичну, правову і соціальну державу закріплено в Конституції як принцип дії, як програмну мету, як стратегічний розвиток на перспективу. Однак побудова держави такого рівня правової соціальної демократії відбувається на терені того суспільства, яке упродовж багатьох століть жило за умов, де панували такі стандарти, правила і принципи, як: 1) держава понад усе; 2) суспільство як ціле над людиною та індивідом; 3) право має забезпечити міць держави насамперед військову; 4) не багатство гарантує владу, а влада забезпечує багатство, а отже, тоді корупція — невід'ємна складова цієї цивілізації; 5) виробництво, наука, інновації мають сенс тією мірою, якою вони сприяють військовій силі, зміцненню держави; 6) виправдане все, що сприяє зміцненню влади; 7) основне призначення держави — патерналістське: держава визначає, що добре і що погано для громадян; 8) усі організації — партійні, громадські, церковні — своєю діяльністю мають сприяти зміцненню влади; 9) обман, наклепи, злочинність завжди виправдовувалися, а то і наголошувалися моральними, якщо слугували зміцненню військової могутності держави, розширенню її території.

На цих принципах розроблялося законодавство, яке було орієнтоване не на громадянина, а на владу. І саме в таких обставинах формується нова свідомість, зокрема політична і правова, яка має орієнтуватися на цивілізовані стандарти

правової і соціальної держави, побудованої на демократичних засадах.

Правову державу не можна створити розчерком пера або декретуванням. У Європі її становлення відбувалося протягом значного історичного періоду на ґрунті європейських структур демократії. В основі лежав принцип приватної власності та поділу влади, множинності ідеологічних спрямувань, творення складної соціальної структури, розвитку масштабності культури. При цьому євроцентристський підхід до демократії був заснований на високій повазі до особистості, на приматі індивідуалізму перед колективізмом. Механічне перенесення європейських зразків правової держави на інший соціальний, політичний, державно-правовий ґрунт не дасть прямих результатів, тут слід враховувати всі ознаки ментальності й історичного досвіду життя українського народу. Однак і не звертатися до позитивного надбання теорії і практики творення правової держави, набутого людством, означає виключення України із загального світового процесу розвитку.

Основні риси правової держави:

1. Конституційна юрисдикція. Конституція — основний закон. Усі інші мають прийматися на її основі і оспорюватися, якщо суперечать їй.
2. Верховенство права. Розвинена і діюча система права та законодавства, що містить чітко визначені права й обов'язки громадян, компетенцію державних органів і забезпечується силою держави, всією системою норм суспільства. Право як гарант свободи особистості є цінністю. Право — спосіб припинення соціальних суперечностей і конфліктів. Панування політичного плюралізму в суспільстві забезпечує демократичні громадянські засади функціонування держави, її структурних елементів.
3. Реально існуючий, а не лише продекларований, єдиний для всіх, обов'язковий правопорядок у державі.
4. Парламентаризм. Наявність сильної держави, здатної захистити громадян і забезпечити власний механізм функціонування.
5. Розвинена виборча система.
6. Здатність державного механізму до впливу на суспільство згори, одержання інформації знизу, забезпечення зв'язків по горизонталі через систему державних інституцій, правових та інших механізмів.
7. Наявність гарантій дотримання права і законодавства.
8. Пріоритет прав людини.
9. Повага до права і закону з боку громадян, усіх державних і громадських структур. Розвинена правова культура. Держава, що є суб'єктом права, має бути сама пов'язана правовими нормами. Це зумовлено природою самої держави, якатажє до централізації.
10. Забезпечення життєдіяльності громадянського суспільства, демократичних засад її.
11. Забезпечення суверенітету особистості.
12. Поділ влад на три основні гілки — законодавчу, виконавчу і судову. Всі гілки

влади мають бути урівноважені, стримувати одна одну. Цим попереджається зловживання владою.

Проголошення в Конституції України демократичної, соціальної та правової держави покличе до життя зміни в системі права, зокрема утвердить такі тенденції його розвитку.

1. Гуманізація закону, орієнтація його на людину.
2. Розширення кола відносин, що регулюються законами(наприклад, екологія, охорона здоров'я тощо), і пошук оптимальних методів їх правової регламентації.
3. Тісний взаємозв'язок національного права з міжнародним.
4. Суттєве зростання частки законів у загальній кількості нормативних актів.
5. Трансформація елементів правової регуляції та саморегуляції поведінки суб'єктів права на користь останньої. Трансформація "державного" інтересу в напрямі "публічного інтересу".
6. Утвердження принципу людського виміру права.

Юридичні механізми державного функціонування мають підкріплюватися певним рівнем економічного розвитку, зростанням виробництва, добробуту, підвищенням рівня життя, а також відповідно до цього накопиченням соціального змісту державності.

Соціальна держава, побудована на праві, — це наступний етап розвитку державності на новому витку цивілізації і культури. Природа правової держави збагачується соціальними засадами. Вони, у свою чергу, трансформують владні функції держави з метою нівелювання соціальних нерівностей. Стверджуючи себе соціально, держава бере відповідальність за стан справ у суспільстві, за встановлення принципу справедливості, який за ринкових умов не може вийти за межі забезпечення кожному індивідові гідного рівня життя.

Ідеї соціальної державності постали наприкінці XIX — на початку XX ст., коли з'явилися реальні економічні можливості пом'якшити соціальні суперечності.

У сучасній Україні становлення правової й соціальної державності збігається в часі. Ситуація перехідного періоду потребує одночасного формування правових і соціальних характеристик держави та законодавчого закріплення їх.

Посилення соціальних якостей держави не означає її послаблення. Виконання соціальних функцій неможливе без удосконалення державних заходів, спрямованих на здійснення соціального регулювання, запобігання зрівнялівці та адмініструванню. Пошук державою балансу свободи економічного розвитку і вмілого впливу на стихію ринку сприятиме нагромадженню ознак демократичності державного устрою, утвердженню історично сформованих і національно властивих державі демократичних методів і форм функціонування. Їх держава не може просто перейняти. Вони мають стати усвідомленою необхідністю, частиною національно-державного змісту життя. Це відбувається не в результаті схвалення або відміни певного законодавчого акту, а в ході тривалої соціальної еволюції. Захід довго йшов до форм державної демократії, що утвердилася і є превалюючою сьогодні. Схід та Південь прагнуть скористатися цим досвідом, проте цього не можна зробити відразу. Потрібен перехідний період

з властивими йому суперечностями і конфліктами.

В Україні немає парламентських традицій. Незначний досвід політичного життя за умов демократії, що встановлюється, несе на собі відбиток попереднього розвитку, порушення всіх соціальних норм життя. Як говорив Ш. Монтеск'є, принципом демократичної республіки є громадянська доброчесність. Якщо ж вона підміняється злодійством, то демократія вироджується і гине. Сучасна державна система як перехідна має створити цивілізовані механізми природного розвитку суспільства, забезпечити правові та соціальні механізми зв'язків з партійними структурами, громадськими об'єднаннями. Спираючись на досягнення наукової думки, історичної практики власного народу та інших народів світу, вона має стати знаряддям прогресивних змін.

Політологія - Дзюбка:4.6. Громадські організації і рухиНевід'ємною складовою будь-якого демократичного суспільства є різноманітні об'єднання громадян, їх соціально-політичне призначення полягає насамперед у тому, що вони допомагають людям у розв'язанні проблем повсякденного життя, відкривають широкі можливості для виявлення суспільно-політичної ініціативи, здійснення функцій самоврядування.

Свідчення про об'єднання людей зі спільними поглядами на природу, суспільство, літературу, мистецтво можна знайти вже у стародавніх суспільствах. У різних народів виникають різноманітні громадські об'єднання, що певною мірою впливають на суспільно-політичний розвиток. До таких можна віднести численні філософські школи Стародавньої Греції, середньовічні лицарські ордени, літературні й художні об'єднання епохи Відродження, різноманітні таємні організації (наприклад, масонські ложі або товариства декабристів) і політичні клуби Нового часу. Паралельно відбувалося осмислення сутності громадських об'єднань, їх місця і ролі у суспільстві. Починаючи з середньовіччя, мислителі намагалися розрізнити державу і суспільство. І вже у XVIII ст. Ш. Монтеск'є розглядає їх як окремі феномени. На початку XIX ст. цей підхід у І. Канта втілюється в концепції громадянського суспільства, що характеризується правовим статусом і свободою. За вченням К. Маркса та його послідовників, політичні відносини у державі виступають як суспільні, оскільки держава є похідною від суспільства. Відповідно й виникнення громадських об'єднань — процес об'єктивний, закономірний, зумовлений потребою людей у колективній творчості розвитку ініціативи, здібностей. Лише через об'єднання індивід досягає особистої свободи.

Ряд західних соціологів висувають на перший план біологічні та психологічні причини об'єднання людей у різноманітні спілки, асоціації, групи. Підкреслюється роль у цьому процесі інстинкту самозбереження: індивід у громадському об'єднанні шукає захисту від страху буття. Не менш популярні інші аргументи: інстинктивна потреба у спілкуванні, прагнення до самоствердження (особливо характерне для лідерів). Американський соціолог П. Плау висунув припущення про взаємозв'язок між виникненням громадських об'єднань і раціональним прагненням людини до певних вигод, досягнення яких можливе за умови

соціальної взаємодії та суперництва.

Всупереч розбіжностям у тлумаченні причин виникнення громадських об'єднань, сенс існування останніх визначається як спільна життєдіяльність людей, що передбачає їх взаємну залежність і потребу одне в одному, забезпечує збереження і розвиток соціального організму. Це життя людей безпосередньо в колективі, соціальній групі, де відбуваються спільна діяльність, спілкування, обмін послугами, користування спільними речами і вартостями¹.

З розширенням демократії і зростанням рівня політичної культури посилюється тенденція до урізноманітнення громадських об'єднань у соціально-політичному житті, їх впливовості в конкретно-історичних ситуаціях, зрештою, до їх чіткої диференціації на громадські організації і громадські рухи. Причому особлива активність названих об'єднань, а також динаміка їхнього розростання та впливу спостерігаються у суспільствах перехідного типу, де одночасно виникає безліч складних суспільно-політичних проблем.

Загальноприйняте у сучасній політології поняття "громадські організації і рухи" виникло на основі ширшого поняття "суспільні об'єднання" як більш наближеного до сучасних суспільно-політичних реалій. Виходячи із специфіки діяльності громадських організацій і рухів, слід розглядати їх диференційовано.

Громадські організації — це масові об'єднання громадян, що виникають за їх ініціативою для реалізації довгострокових цілей, мають свій статут і характеризуються чіткою структурою.

Найбільш поширеними різновидами громадських організацій У сучасному світі є: профспілки; організації інвалідів; ветеранські, жіночі, молодіжні, дитячі організації; наукові, технічні, культурно-просвітницькі, фізкультурно-спортивні та інші добровільні товариства; творчі спілки; різноманітні земляцтва, фонди, асоціації, товариства і т. ін. Характерною ознакою їх є документальне оформлення мети і завдань, організаційно-структурне забезпечення, що, власне, й відрізняє їх від громадських рухів.

Громадські рухи також мають масовий характер і створюються з певною метою. Однак на відміну від громадських організацій громадські рухи — це структурно неформальні масові об'єднання громадян і організації різних соціально-політичних орієнтацій, діяльність яких, як правило, має тимчасовий характер і найчастіше спрямована на виконання певних тактичних завдань, після чого вони або розпадаються, або консолідуються в нові політичні партії чи громадські організації.

Основними різновидами громадських рухів нині є: політичні рухи (Народний рух України на початковій стадії); масові демократичні (рухи за демократичні перетворення, спрямовані на захист прав і свобод людини, антифашистські й антидикта-торські, проти расової та національної дискримінації та ін.); соціальні (локальні) рухи; так звані "нові соціальні рухи", що набули поширення в останні десятиліття (антивоєнний, екологічний, неофеміністський та ін.). Одні з названих рухів висувають у своїй діяльності порівняно вузькі завдання, інші порушують питання загальнонаціонального і загальнолюдського характеру. В цілому такі

рухи шукають і часто знаходять нові форми взаємовідносин громадян з державою. Суттєвою причиною піднесення ролі громадських рухів у соціально-політичному житті й у політичній системі суспільства є неспроможність традиційних партійно-політичних інституцій своєчасно помітити і оцінити нові реалії, пов'язані з можливостями участі населення у здійсненні демократичних перетворень, формуванням принципово нових вартостей людського буття. Аналізуючи виникнення і розвиток громадських рухів, польський політолог Єжи Вятр розрізняє п'ять основних стадій їхнього становлення: 1) створення передумов руху; 2) висловлення прагнень; 3) агітації; 4) розвиненої політичної діяльності; 5) згасання.

У загальному означенні громадські організації і рухи являють собою добровільні формування, що виникають у результаті вільного волевиявлення громадян на основі спільних інтересів і завдань. Відносна відстороненість від політики пов'язана насамперед з тим, що держава безпосередньо не втручається в їх діяльність, а лише регулює її відповідно до чинного законодавства. До того ж громадські організації і рухи на відміну від державних інституцій не наділені владними повноваженнями. Відрізняються вони й від політичних партій, оскільки не ставлять за мету оволодіння державною владою. Відмінність їх від усіх інших суспільних угруповань пов'язана з особливостями функціонування (виникнення за ініціативою знизу, фактична єдність, забезпечення інтересів своїх членів та прихильників незалежно від мети та характеру об'єднання, нетрадиційність) та принципами діяльності (добровільність, поєднання особистих і суспільних інтересів, самоврядування, рівноправність, законність, гласність). Отже, за своєю природою і характером діяльності громадські організації і рухи не є політичними організаціями. Однак їх діяльність почасти набуває політичного характеру, оскільки громадські організації і рухи, по-перше, об'єднують людей, що входять до спектру політичних сил (патріотичні сили, національно орієнтовані групи, прихильники реформування суспільства тощо), по-друге, є потенційною базою для виникнення на їх основі нових політичних партій.

Для того щоб розібратись у широкому спектрі громадських об'єднань і рухів, які виникають найчастіше поза офіційними державними структурами і не вкладаються в жодні схеми, треба окремо зупинитися на їх типології. Щодо цього існують різні критерії:

- 1) зародом діяльності — конструктивно орієнтовані, пізнавальні, опозиційні, аматорські, національні та ін.;
- 2) за поставленими цілями — соціально-вартісні й асоціальні, політизовані й неполітизовані;
- 3) за інтересами — економічними, професійними, суспільно-політичними та ін.;
- 4) за правовим статусом — легальні й нелегальні;
- 5) за соціально-класовими ознаками — наприклад, робітничий, фермерський рухи;
- 6) за рівнем масовості й ступенем впливу — профспілки, антивоєнний і

феміністський рух, з одного боку, та фермерські рухи у США чи рух англійських докерів — з іншого;

7) за спонукальними мотивами виникнення — соціально усвідомлені (спілки ветеранів, студентської молоді, кооператорів); вартісно-орієнтовані (рух "зелених", спілка "Чор

нобиль"); традиціоналістськи зумовлені (релігійні, національні об'єднання);

8) за масштабами діяльності — міжнародні, внутрішньодержавні, локальні;

9) за ставленням до існуючого ладу — консервативні, реформістські, революційні, контрреволюційні;

10) за ступенем і формою організації — стихійні й організовані, слабо- й високоорганізовані.

Широке розмаїття цілей і завдань громадських організацій і рухів визначає багатоваріантність їх функціональної спрямованості. Усі функції, які вони виконують у суспільстві, можна поділити на дві основні групи: 1) щодо забезпечення захисту інтересів своїх членів; 2) щодо системи влади в державі, розвитку суспільства в цілому.

З першої групи функцій слід виділити захисну й допомогову. Громадські організації та рухи захищають своїх членів від державних структур, що важливо для посттоталітарних держав колишнього СРСР, де законотворчий демократичний процес перебуває у стадії формування й де існує негативна стала тенденція невиконання законів, неповаги до особистості у державних структурах.

Допомогова функція виявляється у наданні членам громадських організацій та рухів через власні структури можливості вирішувати їхні особисті проблеми. Однією з найпоширеніших традиційних організацій, що забезпечує виконання цієї функції у будь-якому демократичному суспільстві, є профспілки. Роль останніх набуває в Україні дедалі більшого значення з переходом від держави, відчуженої від населення, до правової держави і громадянського суспільства.

З другої групи функцій особливо значущі опозиційна і творча, які тісно взаємозв'язані, хоча за певних умов діяльності громадських організацій та рухів може скластися враження про їх відносну незалежність. Досягнення певної гармонії між ними можливе лише за умови порозуміння між державними органами та громадськими об'єднаннями.

Діяльність останніх є однією з найголовніших перешкод на шляху до надмірної державної централізації, важливим чинником створення системи соціального управління із зустрічним рухом "зверху — донизу", "знизу — догори". Отже, якщо держава дбатиме, аби діяльність громадських організацій і рухів здійснювалась у межах правових норм, і водночас турбуватиметься про те, щоб заручитися їхньою підтримкою або нейтралітетом щодо політичних проблем, громадські об'єднання сприятимуть державотворчому процесові. Тоді опозиційна функція, яскраво виражена у революційні, нестабільні періоди, поступово витіснятиметься творчою.

Такий поділ функцій є досить умовним. Адже лише деяка частина громадських організацій і рухів (належать до першої групи) стоїть на позиціях "групового

егоїзму", ігнорує законні інтереси інших соціальних груп і суспільства в цілому й іноді навіть "призводить до створення тупикових політичних ситуацій, до деградації і навіть розвалу політичної системи та (або) найважливіших компонентів її зовнішнього середовища". Решта громадських об'єднань і рухів щодо політичної системи суспільства об'єднуються у виконанні спільної для них функції тиску на офіційні інституції влади. Не претендуючи на політичну владу, вони, однак, так чи інакше намагаються впливати на неї, зокрема на прийняття політичних рішень. Названа функція є інтегративною для громадських об'єднань. Якщо ж її диференціювати, то можна виділити цілу групу функцій громадських організацій і рухів у політичній системі суспільства. На думку сучасних білоруських політологів, вони можуть бути представлені таким чином: політична соціалізація й мобілізація; агрегування й артикуляція політичних інтересів; соціальна інтеграція; представництво соціальних інтересів і зв'язок між іншими політичними інституціями та громадськістю; створення додаткових каналів політичної участі, котрі компенсують їхні недоліки на формально-інституційному рівні; моделювання нових політичних структур, пошук і випробування нових, нетрадиційних форм соціальних зв'язків.

Характерно, що саме на основі громадських організацій і рухів виникають і розвиваються в сучасній політиці так звані групи тиску. Переслідуючи не політичні цілі, вони задля їх виконання активно займаються політикою і справляють неабиякий вплив на неї. Аналізуючи групи тиску, сучасний французький політолог Ж.-М. Денкен запропонував два основних критерії їх типології. По-перше, це природа відстоюваних інтересів. Відповідно вчений виділяє: групи, що захищають матеріальні інтереси; профспілки найманих працівників; підприємницькі організації; комерційні і сільськогосподарські організації; групи за моральними інтересами; церкви; спеціалізовані політичні організації; політичні клуби. По-друге, протилежність приватних і публічних груп. До приватних груп, вважає Ж.-М. Денкен, належать підприємницькі організації; групи за моральними інтересами; політичні клуби та ін.; до публічних — групи громадян (наприклад, територіальні колективи); військові групи (скажімо, представники фірм, що працюють на виконанні військових замовлень) та ін.⁴

Отже, групи тиску представляють досить широкий спектр організацій громадян. Однак їх можна об'єднати загальним, прийнятим у сучасній політології поняттям. Групи тиску — це громадські об'єднання, які прагнуть задоволення власних інтересів шляхом впливу на органи державної влади або політичні партії. Групи тиску мають у своєму арсеналі значну кількість засобів впливу на тих, хто приймає політичні рішення, і на громадську думку. До найпоширеніших належать різноманітні інформаційні впливи (підготовка об'єктивної інформації для представників влади, відкрита і замаскована пропаганда своїх цілей через засоби масової інформації); створення при владних структурах консультативних груп з компетентних спеціалістів; таємний вплив (особисті зв'язки, шантаж і т. ін.); насильство і тероризм (політичного, ідеологічного характеру).

Наявність груп тиску в політичному житті, з одного боку, примножує кількість

опосередкованих політичних суб'єктів, розширюючи плюралізм, а з іншого — веде до зрощування найсильніших груп тиску з партійними і бюрократичними угрупованнями, посилення олігархічних і корпоративних тенденцій.

Особливу небезпеку для будь-якої політичної системи являють різноманітні мафіозні структури, що виникають внаслідок зрощування злочинного світу з представниками влади і соціального управління. Вони, по-перше, підривають довіру громадян до існуючих політичних інституцій, легальних засобів реалізації суспільно значущих і особистих потреб, по-друге, готують ґрунт для виникнення або реставрації тоталітаризму.

Отже, громадські об'єднання є важливою складовою політичної системи й можуть бути кваліфіковані як громадсько-політичні організації і рухи. Право на громадські об'єднання як невід'ємне право людини й громадянина проголошене Загальною декларацією прав людини. Усі об'єднання громадян рівні перед законом (ст. 36). Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише у судовому порядку (ст. 37).

Громадські організації і рухи на сучасному етапі суспільно-політичного розвитку нашої держави є своєрідною сполучною ланкою між політичним і громадянським суспільством, між "низамми" й "верхами". І саме в цьому полягає їх стабілізуюча, інтегративна роль у суспільстві.

Політологія - Дзюбка:Розділ V. ДУХОВНІ ОСНОВИ ПОЛІТИКИРозділ V.
ДУХОВНІ ОСНОВИ ПОЛІТИКИ

Політологія - Дзюбка:5.2. Політична свідомістьУсвідомлення людьми суспільних відносин, свого місця і ролі в них, інтеграція їх у духовній сфері дістають втілення в поняттях суспільної та індивідуальної свідомості. Суспільна свідомість, підкреслюють В. Андрущенко та М. Михальченко, є своєрідним "розуміючим охопленням" буття, його поясненням узагальненням до рівня ідеального уявлення про майбутнє.

Суспільна свідомість — це колективний розум народу, його духовний стан і цінність, цілісність духовного життя, що визначається суспільним буттям. За глибиною відображення дійсності у суспільній свідомості вирізняють буденну і теоретичну свідомість; за способом відображення — суспільну психологію та ідеологію; за предметом відображення — специфічні форми суспільної свідомості. Усі ці складові суспільної свідомості взаємозв'язані та взаємозумовлені. І якщо одна з них абсолютизується, розглядається у відриві від іншої, то на практиці це перетворюється на догматизм, антиісторизм суб'єкта соціального мислення, а головне — внаслідок цього суспільна свідомість як цілісність духовного буття відображає систему реальних суспільних відносин неадекватно, суб'єктивно, однобічно.

Так було за умов нелегітимної політичної влади, коли суб'єкти, що були при владі, оголошували суспільну свідомість та її форми найвищими цінностями духовності народу, хоча вони такими не були. Тому суспільна свідомість не могла бути мобілізуючою, організуючою та перетворюючою силою. Суспільні ідеї, цінності та практика розривалися. Відносний поділ свідомості і буття ставав

абсолютним. Суспільне життя міфологізувалося, а мова верховних політиків підміняла мову науки. Субстанція свідомості — свобода розпоряджатися розумовими здібностями, знаряддями інтелектуальної діяльності відокремлювалася від свого носія — людини.

Якщо атрибути свідомості та її основа — свобода — загнані у простір, де нагромаджується величезна маса відходів виробництва думки й мови, а буття не сприяє вираженню їх, то тут наявна утопічна суспільна й індивідуальна свідомість, відрив їх від дійсності, причому такий стан свідомості консервується та насаджується методами адміністрування, насильства, брехні. Влада, яка визначає, що повинен знати народ і окрема людина, є владою фіктивною. М. Бердяев зазначав, що для повалення фіктивної влади потрібна свобода слова. В атмосфері несвободи процвітають пусті слова, і вони незаперечні.

Відновлення смислу слова, правдивого, реального й повновладного вживання слів веде до такого стану свідомості, коли суспільство справді переродиться, змінить свою фактуру. Влада слів є владою зовнішнього. А ми повинні повернутися до внутрішнього. Все життя має визначатися зсередини, а не іззовні, з глибини волі, а не з поверхового середовища¹.

Невільницька, рабська свідомість формує настанови псев-до-колективізму, псевдоактивності народу, окремої людини, призводить до панування у свідомості стійких догматичних стереотипів. Про них М. Мамардашвілі писав, що це "по-перше, ніколи окремо... але завжди разом. І по-друге: ніколи не сьогодні, а завжди лише завтра"².

Відображення у монопольно-ідеологізованій суспільній свідомості лише того, що народу визначено верховною політичною владою у його масовому, нібито загальнонародному інтересі, який заперечує інтерес окремої людини, обіцянки майбутнього "раю" призвели радянське суспільство до істотних деформацій суспільної та індивідуальної свідомості. Соціологи відзначають такі її особливості: соціальний песимізм; фрустрація (омана, марне очікування), що проявляється у невпевненості у майбутньому, стомленості народу; підозріливість та агресивність; глибокий ціннісно-моральний вакуум, що виник внаслідок втрати віри у колишні духовні цінності; повернення до релігійно-моральних цінностей, піднесення авторитету конфесій; патерналізм та егалітаризм, які беруть початок в общинній свідомості, та ін. Значна частина населення не вірила жодній політичній силі.

Слід зазначити, що ці тенденції є панівними у розвитку суспільної та індивідуальної свідомості у республіках колишнього СРСР. У політичній свідомості вони виявляються ще виразніше. Це пояснюється тим, що політична свідомість зазнає великих і непередбачених змін більшою мірою, ніж інші форми суспільної свідомості, і відображає факт надмірної політизації всіх структур суспільного життя. Політизація суспільної свідомості виявилася у розбіжностях і суперечностях інтересів багатьох територіальних, національних, професійних, вікових та інших соціальних прошарків і груп населення, у можливостях і здатності вираження їх у суспільних, державних та інших відносинах.

Крім того, впровадження у практику механізмів гласності і демократії без необхідної загальнокультурної і політичної підготовки негативно позначається на політичній свідомості особи, соціальних спільнот, різних організаційних структур. Плюралізм у політичному житті на цій основі призводить до роздвоєння свідомості людини, ускладнень в усвідомленні сутності суспільних явищ, політичних цінностей і механізмів здійснення їх тощо. Модне нині в депутатському корпусі, в діяльності різних політичних сил виступання від імені народу показує незнання ними інтересів мас, відірваність від них. Тому позитивне, гуманне розв'язання нових політичних завдань значною мірою залежить від оновлення політичної свідомості соціальних спільнот, наповнення її реальним змістом.

Політичну свідомість розуміють абстрактно-догматично, в ній фіксується факт відображення класових інтересів, а це неправильно в ситуації декласованості й маргінальності суспільства, його соціальних прошарків і груп. Так, у короткому політичному словнику зазначається: "Політична свідомість — усвідомлення сфери політики соціальними суб'єктами (індивідами, групами, класами, спільнотами). Виступає як сукупність відповідних знань та оцінок. Політична свідомість завжди має суто класовий характер, оскільки являє собою специфічну форму вираження політичних інтересів класу, що зумовлені в кінцевому підсумку тим місцем, яке даний клас займає у системі суспільного виробництва"³. Це колишній, традиційний класовий підхід до визначення політичних понять, який не відображає реальностей політичного життя, а тому вдається до посилань на інші поняття (у даному випадку — політики) або до беззмістовних суджень типу "сукупність відповідних знань і оцінок", а яких конкретно відповідних знань і оцінок у сукупності їх — не зрозуміло. До того ж політична свідомість не відображає безпосередньо суспільне виробництво, а опосередкована неоднорідною соціальною структурою суспільства, політичними відносинами. Подібні

дефініції, особливо у словнику, розрахованому "на найширше коло читачів", викликають заперечення, оскільки не дають змоги з'ясувати сутність політичних понять, нечітко їх формулюють.

У визначеннях політичної свідомості, що містяться у монографіях, статтях учених, більше ясності, але і в них не обійшлося без ортодоксальних моментів, подекуди поза увагою залишається сутність політичних реальностей, охоплених даним поняттям. Так, Р. Яновський писав: "Політична свідомість являє собою сукупність поглядів та настанов, що виражають ставлення тієї чи іншої соціальної групи або окремої людини до інших суспільних груп, класів, націй, суспільного ладу і процесів, що в них відбуваються, до історичного укладу й способу життя, політичних партій, соціальних цінностей, традицій і норм"⁴.

У даному визначенні політична свідомість правомірно розглядається як відображення відносин між суб'єктами, що зумовлюються характером суспільних процесів, ставленням до них, та інших організаційних і змістових суспільних та політичних регулятивів і цінностей. Однак поза увагою залишається головне у

політиці — проблема влади та її відображення у політичній свідомості, вираження в ній політичних інтересів суб'єктів.

Якщо у понятті не фіксується сутнісний, субстанційний критерій того чи іншого явища у даному випадку політичної влади, то воно втрачає зміст. Це саме стосується і того випадку, коли поняття означає відображувані явища та процеси у загальному вигляді, що може бути застосоване до інших понять (суспільний лад та процеси, що відбуваються в ньому; історично сформований уклад і спосіб життя; соціальні цінності, традиції та норми).

Оскільки головне у політичному житті, політичних відносинах — проблема політичної влади та її функціонування, розвиток політичних інтересів суб'єктів, їх ставлення до політичної системи, її інституцій, то політична свідомість має відображати ці реальності. Тому політична свідомість — це сукупність поглядів, оцінок, настанов, що відображають полі-тико-владні відносини та політичні інтереси суб'єктів.

Сукупність знань політичної свідомості складається з пізнання політико-владних відносин кожного з їх видів: представницької (законодавчої), виконавчої, судової, а також із сукупності політичних інтересів суб'єктів, знання і цінності яких втілюються у наявності чи становленні колективної волі, спрямованої на здійснення функцій управління і самоврядування, народовладдя. Ці функції відбивають суспільно-політичні устремління, завдання і цілі. З багатоманітності видів політичних відносин випливає різноманітність видів політичної свідомості, які безпосередньо чи опосередковано фіксують обсяг та рівень субординаційних або координаційних взаємозв'язків між суб'єктами політики у духовній сфері, що виходять на політичну владу. Політична влада — це інтегруюча вісь політичної свідомості суб'єктів.

Будь-який вид політичної свідомості зумовлений об'єктивними інтересами соціальних спільнот та характером їхніх взаємовідносин. Водночас види політичної свідомості зумовлені особливостями соціальних, професійних, вікових та інших параметрів суб'єктів. Кожний з цих параметрів не є абсолютним, і якщо він односторонньо перебільшується, це призводить до конфронтації суб'єктів. Виражаючи й захищаючи свої інтереси, взаємодіючи з іншими суб'єктами, окремий політичний суб'єкт і всі вони разом фіксують у свідомості ставлення не лише до "свого" виду політичних відносин, виду влади, а й до загальної політичної влади, що в цілому становить інтегруючу основу цілісності політичної свідомості.

У політичній діяльності люди завжди керуються знаннями, концепціями, програмами, настроями, почуттями, тобто політичною свідомістю. Політична свідомість як найважливіший духовний чинник політичної діяльності — це єдність теоретичного й буденного рівнів свідомості суб'єктів, що робить можливим і необхідним урахування їхніх інтересів, узагальнення їх у політичні програми, теорії, вироблення шляхів і засобів реалізації їх. Політична свідомість у такий спосіб виступає показником усвідомлення людьми цілей політичного розвитку, механізмів їх здійснення і водночас чинником розвитку політичного життя, політичної системи суспільства. Така інтегруюча роль політичної

свідомості у суспільстві забезпечується її функціями, які становлять суперечливу єдність політико-психологічного, політико-ідеологічного та діяльніс-но-практичного компонентів структури політичної свідомості. Саме структурованість політичної свідомості дає змогу чітко виділити функціональний критерій її суспільного та індивідуального призначень. Інші підходи до визначення функцій політичної свідомості, як правило, засновані на різних критеріях. Як наслідок єдине, цілісне духовне утворення розчленовується або, навпаки, постає цілісним, але в будь-якому разі губиться основа функціональної визначеності політичної свідомості.

Виділяючи психологічну, ідеологічну та діяльнісну функції політичної свідомості як відносно самостійні, але такі, що взаємно проникають одна в одну і лише у своїй цілісності формують "обличчя" політичної свідомості, вважаємо, що не ідеологічна функція є провідною, а практично-діяльнісна. Політична свідомість виникає і функціонує у процесі практич-но-діяльнісного засвоєння людьми, соціальними спільнотами політичного буття. Діяльність є основою політичної свідомості, надає їй певності та загальнозначущого політичного змісту.

Політичні відносини та політика в цілому — це в основі своїй практична галузь діяльності суб'єктів, де духовні компоненти присутні у знятому вигляді. За сучасних умов ідеологічний компонент практично-політичної діяльності не може бути провідним. За плюралізму ідеологій та масово-психологічної діяльності населення не керується чіткою настановою політично невизначених цінностей, а об'єднується навколо іміджу, програми діяльності лідера, в якій наявні ідеологічні компоненти різного змісту, що є характерним для перехідних етапів суспільного та політичного розвитку.

Ірраціональність та швидка зміна настроїв мас, як відображення складності й невизначеності життєвих орієнтацій, призводять до нестабільності ідеологічного компонента політичної свідомості. Ситуація ускладнюється розривом між політичними цілями і настановами, цінностями, орієнтаціями людей.

Десятиліттями пропаговані райдужні політичні перспективи ідеологічно забезпечувалися жорсткою, централізо-вано-бюрократичною державно-партійною номенклатурою. Люди звикли покладатися на керівництво партії і держави.

Сформувався стереотип пасивно вичікувального, споживацького способу життя, зрівнялівки, особистої безпорадності, безвідповідальності та в цілому "колективної несвідомості", тип колективів з нерозчленованою свідомістю.

За тоталітарної політичної свідомості, відчуження людей від влади ця свідомість підтримувала віру народу в непогіршеність верхів, мудрість вождів, що висловлюють, буцімто, народні інтереси. Політичний ринок наповнювався ритуальним словоблуддям, коли мова політики відображала міфи й утопії. Тому політична термінологія не мала нічого спільного з політичним смыслом, мовою політичної науки, практикою політичного буття. Ідеалізація, прикрашання дійсності постійними догматичними настановами, стереотипами були зручними інструментами консервації рабської, слухняної свідомості мас та звеличення "мудрих" промов верховних правителів, Що підміняли голос народу, громадську

думку.

Громадська думка як форма політичної свідомості відображає ставлення соціальних спільнот, осіб до політичних програм, дій політичних суб'єктів, політичних лідерів. Це один з дійових каналів демократичної політичної системи, завдяки якому політичні структури спроможні збагнути інтереси мас і розгорнути діяльність з метою їх задоволення.

Відчуження демократії від влади упродовж тривалого часу відбувалося шляхом перекручення громадської думки, неадекватного її вираження. Вузькогрупові, келейні інтереси тих, хто утримував владу, не піддавалися соціальній експертизі на людяність. Монополізм суджень бюрократизованої управлінської еліти відчужував різноманітність думок людей. Хоча в основі плюралізму теж лежить незбіг інтересів соціальних спільнот, проте він не заперечує спільних інтересів суспільства і держави.

Урахування громадської думки стає одним з каналів ефективності політичних дій суб'єктів. Однак говорити про її дієвість, компетентність, належну методологічну озброєність означає заперечувати реальний стан справ у цій сфері. Це новий для нас механізм, нова форма вираження політичної свідомості мас. А щось нове завжди перебуває у діалектичній єдності, боротьбі, суперечності із старим.

Однією з поширених соціальних суперечностей є підхід до громадської думки як до панацеї "демократичного", "наукового" вирішення багатьох проблем. Такий підхід склався за умов адміністративно-командної, бюрократичної системи керівництва й управління і є антидемократичним, поверховим, утопічним. Він забезпечується відповідним кадровим потенціалом. "Учені від соціології" заповнюють політичні структури. Сьогодні престижно мати соціологічну лабораторію, групу соціологів для вивчення громадської думки. При цьому нікого не цікавить, якою методологією та методикою озброєні соціологи — "новатори та прогресисти". Вважається: якщо громадська думка є специфічним станом суспільної і політичної свідомості, який відображає ставлення людей до найрізноманітніших питань суспільного і політичного життя, то пізнання його, вироблення практичних рекомендацій є само по собі благом, яке слід підтримувати й розвивати. Тому не має значення, на яких засадах ґрунтується вивчення громадської думки. Така "соціологічна наука" видасть бажаний результат, який здебільшого ніким не використовується. Отже, створювалася і створюється видимість демократичних процедур дослідження, застосування їх результатів, що за умов антидемократизму, авторитарності думки керівництва, низької демократичної культури мас є профанацією.

Нині йдеться не просто про подолання догматичного, консервативного погляду на громадську думку, а про її нову роль. Громадська думка має ґрунтуватися на всебічному розвитку демократичних інституцій, що дасть змогу подолати бюрократичні перекручення, відсталість, підміну волі народу адмініструванням, на можливостях широкого використання і розвитку демократичних відносин для безпосередньої участі людей у політичних процесах та управлінні ними. У такий спосіб можливе досягнення належного рівня громадської думки.

Нині сутність проблеми полягає не лише у вивченні громадської думки як чинника демократизації політичних процесів, а й у дослідженні обстановки, відносин, за яких виникає громадська думка, чинників, що зумовлюють її істинність, адже громадській думці передують суспільні настрої. Ці дві лінії творчого пошуку невіддільні, але відносний поділ їх необхідний, оскільки дає інформацію щодо суб'єктів громадської думки й обстановки, у якій відбувається оцінка ними предмета обговорення. У будь-якому разі суперечність між змістом громадської думки й обставинами, що зумовили її, має розв'язуватися демократичними методами, в основі яких лежить високий рівень культури людей. Цьому сприяють розширення самостійності соціальних спільнот у розв'язанні поточних політичних проблем, упровадження в практику відкритих конкурсів, атестацій, розширення демократичних засад в управлінні та інші заходи.

Даний процес перебуває у стадії становлення. Ще не відпрацьовані механізми реалізації демократичних відносин, що позначається на компетентності та ефективності громадської думки. Ступінь участі громадської думки у процесах управління на рівні відображення її у політичній теорії може бути представлений у двох ракурсах: по-перше, у повноті вираження цієї думки, публічній відкритості всіх її секторів і підрозділів з використанням усіх наявних у суспільстві каналів; по-друге, у гарантованому включенні громадськості у механізм влади, в процеси підготовки, прийняття і реалізації рішень.

Ці моменти детерміновані станом демократичних відносин, культури суб'єктів у державних та громадських інституціях суспільства. Суб'єкт міркувань, думок живе не автономно, спілкуючись у процесі своєї діяльності з іншими людьми, соціальними спільнотами, він зазнає впливу на свою свідомість. Суттєвою ознакою будь-яких змін є їхній аксіологічний (оцінний) характер, що залежить від багатьох чинників: загальної та професійної культури, політичної і соціальної ролі суб'єкта, його функцій тощо. Залежно від цього індивід висловлює свою думку, яка багато в чому визначається розвиненістю колективного розуму, обставинами, в яких формувалася думка. Знання обставин, врахування рухливості, мінливості суджень людей, вибір реальних інтересів пізнання, механізмів здійснення — важливі складові вивчення громадської думки та управління нею.

Якщо громадська думка формується на основі спільної зацікавленості людей у конкретних політичних питаннях, то процес становлення й використання інтересів різних соціальних груп, осіб як фундамент компетентності громадської думки набуває особливого значення. Не тільки громадську думку слід активно, систематично використовувати. Потребує адекватного регулювання й процес становлення та зміни інтересів людей як стимул їхньої діяльності.

В основі думок людини лежить синтез реальності та інтересів. Інтереси такі ж суб'єктивні й багатоманітні, як індивідуальні, своєрідні окремі особи. Індивідуальні оцінки людей з політичних питань, що становлять загальний інтерес, відображуються у суспільній думці.

Вираження загального інтересу значною мірою залежить від життєвої позиції індивідів, їх зацікавленого ставлення до політичних процесів, бачення у

політичних проблемах змісту власних інтересів. Якщо індивідуальні інтереси не дістають відображення у загальних, то зміст громадської думки буде формально-парадним, неправдивим. Громадська думка, її компетентність залежать від того, наскільки в ній відображені загальні інтереси, як перетворена форма індивідуальних інтересів.

Політика як галузь узгодження і реалізації інтересів передбачає насамперед усвідомлення їх суб'єктами. Діалектика суспільних та індивідуальних інтересів, здійснення їх механізмами демократії передбачає, щоб корисна для суспільства діяльність перебувала під впливом насамперед включення людини в суспільні відносини на основі правильного розуміння своїх інтересів, які лише у кінцевому підсумку визначаються інтересами колективу, спільноти. Водночас зростання активності особи в усіх сферах політичної діяльності залежить від того, наскільки колектив рахується з індивідуальною думкою, наскільки демократичними є відносини у соціально-політичному середовищі.

Демократичні відносини у політичних структурах суспільства сприяють цілеспрямованому формуванню в особи пріоритету суспільних інтересів, їх гармонійному поєднанню з індивідуальними інтересами. Фундаментом цього процесу є рівні конституційні права й обов'язки особи, оплата за працею залежно від її кількості та якості, відсутність дискримінації за національними, расовими, політичними, партійними та іншими ознаками.

Усвідомлення діалектики суспільних та індивідуальних інтересів та реалізація їх на практиці є критерієм правильного розуміння особою свого місця і ролі у системі політичних відносин. Це знання позначається на формуванні громадської думки і становленні демократичної культури, розв'язанні колективних завдань. Вони розглядаються нею не як такі, що існують поза особою, а як її власна справа, умова і засіб самовираження і самоствердження в суспільстві. У менталітеті окремої особи відбувається поступове домінування "Я" над "Ми".

Індивідуальні інтереси нездійсненні без зв'язку з колективними політичними проблемами. Збіг політичних та індивідуальних інтересів по суті не означає, що всі інтереси (суспільні, політичні, особисті) завжди і за будь-яких обставин збігаються. Між ними існують суперечності, їх і фіксує громадська думка.

Якщо суперечності не виявляються і не розв'язуються, то політична свідомість, що відображується у формі громадської думки, стає деміургом політичної реальності. Це є характерним для тоталітаризму й авторитаризму. Політична свідомість є водночас передумовою формування політичної реальності. Якщо в ній жорстко задається незмінна колективна свідомість, що заперечує індивідуальну, то це є показником тотального тиску з боку можновладців. Внаслідок цього індивідуальна свідомість втрачає своє призначення, а людина вилучається з політичного процесу.

Якщо громадська думка враховується постійно і планомірно, то вона стає своєрідним "дзеркалом" суперечностей, інтересів різних соціальних груп, прошарків, осіб, дає можливість виявляти їх, узагальнити й розробити програму управління політичною діяльністю людей. Епізодичні дослідження громадської

думки не дають знання динаміки зміни інтересів, передбачити напрям розвитку політичних процесів за їх допомогою не вдається. Необхідна чітка програма послідовного цілеспрямованого аналізу всіх процесів політичного життя суспільства, де громадській думці слід надати статусу основного регулятива в діалектиці інтересів груп і осіб, механізмі демократизації соціально-політичної обстановки. Для реалізації цього завдання слід подолати чимало організаційних, змістових та інших перешкод. Потрібно докорінно змінити ставлення до громадської думки у структур влади, довести на практиці, що громадська думка — не "бідний родич", не "прохач зі сторони", а повноправний і повновладний суб'єкт управлінської діяльності, не "контрагент", а справжній союзник, не перешкода у роботі, а навпаки — найважливіший чинник і механізм піднесення її ефективності. Зміна ставлення до громадської думки, становлення демократичних відносин і культури мас — умови якісного перетворення політичної свідомості суб'єктів.

Завдяки динаміці політичних процесів поступово руйнуються стереотипи рабської, слухняної свідомості людей, розкріпаються їхня воля й здібності до свідомих політичних дій. Елементи демократизації і гласності спонукають окремі соціальні прошарки до переходу від емоційно-чуттєвого до раціонально-змістовного пізнання політичної діяльності, підвищення політичної свідомості. Зараз не завжди спрацьовує механізм бездумного виконання і схвалення рішень, що приймаються у верхах. Водночас верхи усвідомлюють, що у кращому разі вони можуть лише порушити питання зміни політичної влади, її структур, але реалізувати їх без залучення мас на свій бік вони не в змозі. За умови врахування громадської думки верхами низи посилюють увагу до політики, її форм, методів і засобів реалізації, включаються у політичний процес. Відбувається поступове зрушення у напрямі професіоналізації політиків, усуваються негативні установки і стереотипи в політичній свідомості.

Однак позитивні моменти не слід переоцінювати. Як свідчать дослідження, дедалі чіткішою стає межа між політизованим шаром свідомості і екзистенціальним, тобто безпосередньо пов'язаним з долею окремої людини. Чим глибше проникає політика у цей життєвий шар, тим невпевненіше почуває себе людина у перехідний час.

Подолання труднощів політичного і суспільного буття, роздвоєності свідомості людей потребує мобільних ефективних програм діяльності, які б реально забезпечили усунення дефіциту всього життєво необхідного, дали можливість внести у політичну свідомість мас соціально-гуманістичні цінності й орієнтири.

Політична свідомість різних суб'єктів є відображенням рухомих політичних відносин. Лише у цьому разі вона набуває справжнього змісту й форми вираження, стає механізмом ефективних практично-політичних заходів. Особлива роль у цьому належить політичній ідеології.

Політологія - Дзюбка: 5.4. Політична психологія У структурному вимірі політична свідомість складається не тільки з ідеології, а й з психології. Висока емоційна напруженість у суспільстві, що передбачає спільну психологію, робить її

безпосереднім чинником, мотивом поведінки і діяльності людей.

Сучасні політики і політологи дедалі активніше застосовують психологічні поняття, за допомогою яких намагаються пояснити зміст і характер таких суспільних явищ, як ментальність, політична мобілізація, реактивність, ригідність, рівень домагань, фрустрація тощо, дати психологічний портрет політичних лідерів. Психологічна перебудова, необхідність підвищення ролі психологічного компонента в суспільно-політичному житті стали одним з центральних завдань сучасного етапу розвитку суспільства, держави, людини. Розв'язання його ґрунтується на знанні динамічної мотиваційно-вольової сфери свідомості та діяльності суб'єктів, їхніх соціально-психологічних зв'язків та відносин. Недооцінка психологічного компонента в політичному житті, тим більше заперечення його призводили не лише до низького рівня вивчення психологічного аспекту політичної свідомості мас, а й до великої помилки — ідеологізації політичної свідомості і форм політичної діяльності суб'єктів. Політико-психологічним регуляторам відводилася другорядна роль, що негативно позначилося на політичних інтересах та політичних діях людей, соціальних спільнот, організацій.

Для сучасного політичного життя характерне панування емоцій, суперечливих та швидкоплинних настроїв мас, які виплескують назовні своє невдоволення політичними структурами, окремими політичними лідерами, що згущують пристрасті, але, як правило, не пропонують конкретних механізмів і шляхів виходу з політичної кризи. Розрив між словом і ділом поки що, на жаль, долається на користь слова. Останнє за умов мітингової демократії розпалює натовп, психологічно орієнтує його на пошук чергових "ворогів". Зростають і поглиблюються відчуття занепокоєння, небезпеки, ненависті, а роздуми і сподівання відступають на другий план. Усе це може мати небезпечні наслідки, якщо в політичній поведінці не враховувати психологію мас, мотиви, інтереси, потреби, політичні установки у поведінці людей, у діяльності організацій, рухів, колективів.

Психологією, як правило, називають науку про активне ставлення людини до навколишнього світу в усій її діяльності, що відображається у формі почуттів, інтересів, волевиявлень та в інших феноменах психіки. Це наука про психічні компоненти, душу людини, колективу, нації, народу, про їхній внутрішній світ. Єдиний внутрішній світ суб'єкта є психологією на рівні мислення (образи, уявлення, стереотипи, переконання) і на рівні поведінки (мотиви, потреби, інтереси, традиції, установки).

Існують різні напрями та галузі психологічного знання, що вивчаються окремими науками, — загальна психологія, соціальна психологія, психологія праці, юридична психологія тощо. Політична психологія є міждисциплінарною галуззю науки, оскільки в ній стикаються психологічні та політичні знання.

Політична психологія як самостійна галузь знань сформувалася порівняно недавно. У 1968 р. в Американській асоціації політичних наук було офіційно створено відділення політичної психології. Утвердженню останньої сприяла

дедалі більша політизація суспільного життя і психологізація політики. Так, до кола досліджень політичної психології потрапляють питання теорії і практики суспільного та державного устрою, політичної соціалізації особи, процеси формування політичних переконань в окремих соціальних та етнічних групах, поведінка виборців під час виборів, особистості політичних лідерів та ін. У виданому в 1978 р. "Керівництві з політичної психології" (колективна праця за редакцією Дж. Кнутсона) зазначалося, що предметом політичної психології є "психологічні компоненти політичної поведінки людини", вивчення яких дасть змогу "застосувати психологічні знання до пояснення політики". У цьому ж році було створено Міжнародне товариство політичної психології, серед засновників якого були Е. Фромм, М. Дейч, Д. Кемпбелл, Г. Айзенк, М. Мід та інші відомі психологи.

Діапазон політичної психології постійно розширювався, але ключовою ланкою залишалися поняття: "особа", "політична соціалізація", "соціальні установки", "переконання". У дослідженні проблем психологічних механізмів політичної соціалізації особи Є. Шестопа¹ виділяє біхевіористський напрям у його конвенціональній та соціальній школах, аналіз генезису політичного мислення на основі праць Піаже та Адельсона, політичного виховання у процесі політичної соціалізації, "споживацьку" концепцію політичної соціалізації, "гуманістичну" психологію, а також аналіз процесу і форм включення людини у політику під впливом неусвідомлених настроїв, почуттів і мотивів.

Проблеми політичної психології є для нас недослідженими, тому звернімось до аналізу психологічних (усвідомлених і неусвідомлених) компонентів політичної соціалізації особи, який виконали Г. Лассвелл, Дж. Барбер, А. В. Девіс, У. Росту, А. Адерно та інші вчені. Це важливо ще й тому, що проблема політичної соціалізації особи має стати однією з центральних у політології, яка переживає період становлення в Україні. Не слід бездумно копіювати західну психологію, потрібно знати її, щоб вміло застосовувати раціональні зерна у політичному житті. Для того щоб ґрунтовно вивчити відомчу психологію, психологію центризму, бюрократизму, вождизму, регіональну та національну психологію, спочатку треба визначитися з предметом політичної психології як галузі знань, що своєрідно відображає і трактує політичні відносини суб'єктів.

Політична психологія у СРСР, предметом якої спочатку була галузь теоретичних досліджень, почала розвиватися в Інституті психології в Москві у 1978 — 1979 рр. Пізніше в Інституті США та Канади, де розроблявся, зокрема, проект "Психологія політичного лідерства", був створений центр політичного консультування лідерів за окремими замовленнями — "Нікколо М." Однак чіткого виділення й формування предмета політичної психології поки що не відбулося.

Людина вступає у політичні відносини з певним рівнем розвитку психічних якостей, менталітетом, що дає їй змогу по-своєму сприймати політичне буття. Оскільки в СРСР політику як галузь відносин і форму діяльності людей монополізувала верховна партійна влада, то пересічні особи, не розвиваючись політично, мирилися зі своїм становищем непо-літичних істот, зливалися й

губилися у політичному процесі, перетворювалися на об'єкти і засоби політико-психологічного маніпулювання. Вихід з цього становища вони бачили у сподіваннях на краще майбутнє. Психологія жертвовності поширювалася й укорінювалася у свідомості мас, а у поєднанні з психологією бідності потребувала авторитарного правління. В епоху тоталітаризму утвердилася і заохочувалася психологія руйнування, а не творення. Вона мала опору в показній стабільності політичних структур (насправді ця стабільність була фальшивою — адже незадоволеність народу життям, за дуже рідкісними винятками, не виплескувалася назовні).

Через це відсутність у мас потреби в самостійності мислення не сприяла опору тоталітарному політичному режимові.

Зміст і функціонування політичної психології зводилися до сприйняття і впровадження у свідомість мас ідеологічних стереотипів і штампів. Відповідність їм оголошувалася змістом політичної психології. Остання перетворювалася на служницю, бідну родичку політичної ідеології, яка, по суті, не мала свого обличчя та призначення. Будь-які спроби обґрунтувати її самостійність, особливу роль у політичному житті оголошувалися відходом від "наукової теорії", відчужувалися у духовній і практичній діяльності мас.

Одним з найважливіших завдань є визнання за політичною психологією її справжнього місця серед наук, що вивчають політичну свідомість, політичну поведінку, політичний процес зокрема. При цьому йдеться не про абсолютний відрив її від ідеології, а про подолання колишнього ідеологічного монополізму, авторитарних ідеологічних шор, що, прив'язавши до себе психологію, позбавили її права на відображення у свідомості мас, пересічної людини безпосередніх емпіричних політичних відносин та відповідних їм видів політичної діяльності, деформували структуру свідомості й поведінки особи, її цілісність.

У структурі особистості виділяють три підсистеми: соціальну, біологічну і психологічну. Вони взаємозумовлені й лише у єдності здатні виразити таке унікальне явище природи і суспільства, яким є людина. Людину вивчає багато наук. Зокрема, специфіка психологічної науки у вивченні людини полягає в тому, що людина виступає в ній як об'єкт психічних якостей і проявів у різних ролях у системі суспільних відносин, у тому числі політичних. Політична психологія вивчає психологічні аспекти політичних відносин і форм діяльності людини, соціальних спільнот і є порівняно самостійною галуззю знань. Вона досліджує психологічні компоненти політичного життя суспільства, які формуються і виявляються на рівні політичної свідомості людини, соціальних спільнот і реалізуються у політичних діях. Л. Гозман і А. Еткінд вважають, що головною проблемою політичної психології є компоненти почуттів, уявлень і дій людей, що визначають їхню взаємодію з владою. Мотиви і форми політичної участі, суспільний діалог, відчуження від влади — таким є коло питань політичної психології². Д. Ольшанський виділяє чотири основних кола проблем політичної психології: психологію окремого політичного лідера; невеликих за чисельністю груп людей; великих груп і соціальних прошарків; мас і масових настроїв.

Зрозуміло, що ці проблеми взаємопов'язані, але в кожній окремій країні і навіть регіоні зміст цих компонентів та їх поєднання можуть бути досить своєрідними.

Вивчаючи психологічний портрет лідерів і впроваджуючи результати аналізу в практику політичного життя на різних рівнях, можна домогтися багатьох позитивних рішень, дій політиків. Керівник проекту "Психологія політичного лідерства" О. Єгорова виокремлює прийоми, які застосовуються при створенні психологічного портрета політика: реєстрація певних лексичних одиниць у промовах; визначення його потреби у владі, досягненні поставленої ним мети; докладне вивчення біографії; аналіз поведінки політика у стресових ситуаціях; встановлення ознак невротичної поведінки тощо.

Політико-психологічний аналіз особи лідера дає змогу уявити його тип. Так, американський політик ідентифікує себе зі своїм народом, його соціальними осередками. Наші ж політики мислять загальними категоріями, їх тип ще не склався. Вони оточують себе лояльними радниками, друзями, не вдаються до послуг експертів. "Чим більше в наших політиків буде інформації для прийняття рішення, хай навіть різної і суперечливої, і чим більше вони витратять енергії на аналіз її, тим ефективнішим буде саме рішення"³. При найвищих органах державної влади слід створити консультативні групи психологів, які давали б відповідні рекомендації, і необхідність цього довела історична практика, адже застосування політичної психології у міжнародних політичних відносинах дало можливість розв'язати чимало складних і гострих проблем.

Отже, соціальні спільноти, прошарки і групи, організації, рухи, партії, особа як їх представник, а також політичний лідер є об'єктами політичної психології. При цьому явища, процеси політичної практики з надіндивідуального, над спільного впливаються у свідомість індивіда, певної спільноти й відображаються у психологічних поняттях (сприйнятті, уяві, волі), утворюючи психологічний компонент свідомості суб'єктів. Цей самостійний, психологічний аспект свідомості є відображенням політичного життя суспільства, процесу формування мотивів свідомості й діяльності людей. Будь-які детермінанти політичного процесу внаслідок психологічних механізмів перетворюються на особисто усвідомлені й вмотивовані, отже, в міру того, як суб'єкт здобуває у діяльності свій предмет, отримує свій предмет і психологія.

Психологічне відображення політичної дійсності у свідомості людини безпосередньо фіксується у вигляді оцінних суджень, переживань, вірувань, вольових установок. Саме вони дають уявлення щодо стану політичної свідомості суб'єкта, його ставлення до політичних процесів, влади, його мотивів, ціннісних орієнтацій та інших психологічних компонентів політичного життя. Водночас політична влада має сильні психологічні механізми маніпулювання свідомістю народу, в результаті чого народ часто заспокоюється на досягнутому і задовольняється мінімумом життєвих потреб, що дає владі змогу до певного часу відчувати себе психологічно впевненою. У разі виникнення масового невдоволення народу діями властей — вони штучно знижують його потреби і тоді будь-яка владна дія, спрямована на зменшення життєвого тягаря, сприймається як

благо.

Колишні догматизовані підходи, що ототожнювали політичну свідомість з ідеологією, ідеологію — з теоретичним рівнем свідомості, а психологію — з емпіричним, буденним рівнем політичної свідомості, не відповідають часу. За одного й того самого об'єкта відображення дійсності, тобто політичних відносин, політична ідеологія і політична психологія являють собою "не частини, не елементи, не ступені, не рівні політичної свідомості, не рівноправні утворення, а форми, способи її існування й вияву, організації та функціонування"⁴. Вони не суперечать одне одному, а відображають ті самі політичні відносини згідно зі своєю відносною самостійністю. Однак найважливіша роль у формуванні політичної психології належить ідеології. "Свідоме використання економічних і політичних акцій з метою цілеспрямованого впливу на політичну психологію Цінне тим, що дає швидкий ефект і дістає відображення у вигляді природного ходу подій, але воно, по-перше, нерідко пов'язане із значними матеріальними витратами, по-друге, далеко не всі їхні наслідки передбачувані й обов'язково включають хай менш суттєві за значенням, але все ж таки небажані явища, і, по-третє, вони впливають переважно на чуттєву, емоційну сторону політичної психології. І нарешті, вплив подібних заходів так само швидко проявляється, як і зникає". Все це зумовлює особливу складність політико-психологічних компонентів політичної свідомості суб'єктів, їх рухомість та мінливість. Вона пояснюється також нерозумінням психічного складу людей, їхніх соціальних і національно-етнічних особливостей, прагненням звеличити свою особу, націю, надати їм виняткової цінності. Це призводить до формування почуття ненависті до людей, що може спричинити громадянську війну.

Дані сучасних наук дають змогу говорити про те, що психіка як сукупність динамічних властивостей, процесів і станів людини є складною відкритою системою, що самоорганізується. Політична психологія як складова психології не тільки відображає політичні відносини, а є й міждисциплінарною галуззю знань.

Психологічне уявлення про психіку наголошує на її відображувальному характері, хоча він не вичерпує специфіки індивідуально- та соціально-психічного. Дослідження О. Дон-ченко, І. Єршової-Бабенко дають змогу говорити також про інформаційні, субстратні, процесуальні та інші характеристики і функції психіки. Як відомо, традиційним методом пізнання є раціональна логіка, що розбудовувала себе на емпіричних даних і узагальнювала їх. На ґрунті уявлення про лінійний прогрес суспільства вчені прогнозували і планували майбутнє соціуму. Проте за межами осмислення залишалися результати, що осіли в колективному несвідомому, як-то: чуттєві образи, установки, тенденції та ін.⁶ Проаналізувавши на основі нових підходів структуру соціальної психіки, О. Донченко запропонувала шкалу виміру, за допомогою якої можна більш глибоко осягнути сутність соціального характеру, народного духу, менталітету тощо, які є також провідними категоріями політології, зокрема політичної психології.

У шкалі виміру соціальної психіки визначено шість бі- і нарних (подвійних) позицій: екстраверсія — інтроверсія, екстернальність — інтернальність, інтуїція

— сенсорика, раціональність — ірраціональність, стабільність — нестабільність, чоловіче — жіноче.

Притаманні кожній з цих бінарних позицій властивості являють собою своєрідний фундамент соціокультурної історії. І

Це, за визначенням О. Донченко, структура, архетипна тектоніка соціальних психологічних законів, що виявляє себе і закріплюється в актах повторення. Якщо в психокультурі соціуму домінує одна з позицій шкали, то з'являється відповідний характер, своєрідність соціуму, тобто суспільства, спільноти, особистості.

Сукупність же домінуючих установок характеризує соціальну психіку суспільства — менталітет як усвідомлювану частину психокультури та неусвідомлювану метакультуру конкретної соціальної спільноти.

Які знання, зокрема, позиція "екстраверсія — інтроверсія" дає для усвідомлення сутності політичної психології в житті суспільства? Як бінарна позиція вона характеризує певну установку і спрямованість суспільно зразкової психіки або на довколишній світ, світ зовнішніх об'єктів, світ інших соціумів (екстраверсія), або на явища власного світу, внутрішні проблеми соціуму (інтроверсія).

Наприклад, екстравертивне суспільство характеризується відкритістю, динамізмом, орієнтованістю на об'єкти і об'єктивні дані. Зразки для наслідування воно бере ззовні, тобто з інших соціумів і культур (наприклад, США, Франція, Польща). Національний характер такого суспільства більш прямолінійний. Дух народу неспокійний, але такий, що не утруднює себе поглибленою рефлексією, йому притаманні любов до слави і зовнішнього самовираження, схильність до ризику та імпульсивність, висока контактність та культура спілкування.

Для суспільства, орієнтованого на інтровертивний стиль реакції, характерна передусім закритість (Велика Британія, Австрія, Індія, Китай, Росія, Японія, Південна Корея та ін.). До таких суспільств можна віднести й Україну. Народи в них самобутні, здатні залишатися самими собою у будь-яких ситуаціях, влаштовувати своє життя і побут відповідно до домінуючих у суспільстві тенденцій соціальної психіки.

У реформах і нововведеннях такі суспільства зорієнтовані на внутрішні тенденції і традиції, потреби й інтереси; можливості та цілі ініційовані зсередини, характерна здатність навчатися на власному досвіді. Народ у таких суспільствах порівняно спокійний, терплячий, миролюбний, а на Півдні — млявий і не готовий до відчайдушних кроків. Якщо індійці вважають, що спокій і небуття узасаднюють початок і кінець усього історичного, то українці кажуть: "Терпи, душа — в раю будеш", "Нехай буде гречка, аби не суперечка". Українська терплячість більше тяжіє до неспішного завоювання внутрішньої свободи, кредо українця: "Сам собі хазяїн". Реформи в таких суспільствах відбуваються повільно, перемагає поступовість.

Щодо спрямованості характеру російського народу, то, за висловом М. Бердяєва, у психологію росіянина увійшли "безмежність російської держави і безмежність ланів", що не сприяло виробленню самодисципліни і самодіяльності. У росіян усвідомлення особистих прав завжди було слабким. Росіянин "звик покладати

організацію простору на центральну владу, яка наче трансцендентна для нього. Покірність російської людини стала її самозбереженням". Звертаючи увагу на поляризованість російського характеру, М. Бердяев віддавав перевагу в ньому не злу, а якостям доброти, на яких ґрунтується культура людини.

В. Ключевський писав про психологію великороса: "Йому легше подолати перешкоду, небезпеку, невдачу, ніж тактовно і гідно витримати успіх; легше зробити велике, ніж освоїтися з думкою щодо своєї величі. Він належить до того типу розумних людей, які глупішають від визнання свого розуму... Немоżliвість розрахувати наперед, заздалегідь обмірковувати план дій та йти прямо до наміченої мети помітно позначилася на складі розуму великороса, на манері його мислення. Житейські нерівності та випадковості привчили його більше обговорювати пройдений шлях, ніж обдумувати наступний, більше озиратися назад, ніж зазирати вперед"⁷. Ключевський звертав увагу на схильність росіян покладатися на удачу. Теперішнє завжди сприймалося в Росії як таке, що перебуває у стані кризи (Д. Лихачов). Тобто у росіян, як і в людей інших національностей, є свій менталітет — сукупність певних психологічних якостей, що дають їм змогу по-своєму сприймати, усвідомлювати природне, суспільно-політичне оточення і самих себе, діяти відповідно до цього усвідомлення, настанови. Прагнення підігнати всіх людей під загальновизнаний ідео-логізований стандарт свідомості та вимагати від них "правильних" дій неправильне по суті, оскільки не враховує психологічні особливості, традиції, культуру національних та соціальних утворень. Це призводить до нагнітання пристрастей, що є однією з причин міжнаціональних конфліктів, які виникають у державах СНД.

Сучасна ментальність політичних суб'єктів змінюється у зв'язку із зрушеннями в масовій свідомості людей, спричиненими змінами у самосвідомості народів, психології громади, владі, екології, національному самопочутті, формах спілкування тощо. Людська психіка та її елементи (емоції, воля, потреби, інтереси тощо) внаслідок дедалі більшої політизації не відображають справді політичного. Психологія колективізму, а точніше псевдоколективізму, призводить до формальної участі людей у політиці, породжує байдужість до політичних процесів.

Панування у суспільстві психології конформізму вивело на політичну арену некомпетентних діячів; їх критикують, морально засуджують, але якщо екологічні і політичні проблеми й труднощі обговорюються лише в моральних термінах, то це означає, що практично вирішувати їх ніхто не збирається.

Як бачимо, у народів колишнього СРСР склався менталітет байдужості, що проймає всі структури на рівні політичного життя, відносини управління, керівництва. Відзначаючи відмінність у ментальності радянських людей і громадян західних держав, Ф. Іскандер пише: "Західна людина-не боїться начальства, але платою за це є повага до закону. Склалася непомітна суспільна угода. Міцність її ґрунтується на взаємній вигоді додержання закону і властями, і громадянами.

Наша людина до останнього часу боялася начальства, але платою за це була

неповага до закону там, де начальство цього не бачить. Це також суспільна угода. Власті без слів... домовилися з народом: кради, але не попадайся, зате ніколи не питай у начальника, чому він начальник... Щоб спрацювала нова психологічна установка, треба, щоб начальство саме навчилося поважати закони і підкорятися їм. Але це йому дається ще важче, ніж народові, тому воно ніяк не може звикнути до думки, що повинне сьогодні підкорятися своєму вартовому псу"8.

Сучасну ментальність в українському суспільстві неможливо формувати на основі колишніх бюрократичних, нормативно заданих зверху підходів. Вона вимагає підходу, заснованого на реальних причинно-наслідкових зв'язках людей, становленні мотивів, життєвих орієнтацій, суверенності, самостійності кожної особи. І якщо, за словами М. Бердяєва, абсолютному є місце в душі політика, в суб'єкті, то в політиці воно неможливе. Водночас "російському суспільству бракує характеру, здатності визначатися зсередини. Росіянина дуже легко заїдає "середовище", і він дуже легко піддається емоційним реакціям на все зовнішнє"9.

Звідси прорахунки комуністів, їхнє політичне доктринерство, засноване на абсолютності й абстрактності політики, пропаганді психології секти. "Така абстрактність і абсолютність

у політиці на практиці ведуть до того, що інтереси своєї партії або соціальної групи ставляться вище за інтереси країни і народу, інтереси частини — вище інтересів цілого. Частина, група відчуває себе виділеною із загальнонародного життя, загальнонаціонального і загальнодержавного життя і перебуває в абсолютній правді та справедливості. Скидається тягар відповідальності за ціле, за долю країни і цілого народу. Частина, що перебуває в абсолютній та абстрактній правді, не хоче брати участі у круговій поруці національного та й загальнолюдського життя"10.

Популізм ідейних настанов, розрахований на емоції, збу-| дженість, сприяє впровадженню їх у масову свідомість. Г. Ле-бон ще у 1895 р. у "Психології натовпу" звернув увагу на] особливе значення харизматичних якостей і здатності лідерів до узагальнення колективних дій. Тому замислене у думці! "політичне" намагається знайти зовнішнє вираження у мітинговій демократії, у натовпі. Коли багато людей не можуть і не ж хочуть займатися свідомою політичною діяльністю в інтересах суспільства і самих себе, то залишається шлях мітингового вираження громадської та індивідуальної думки. Людина йде у натовп, у масу. Психологія маси і становище лю-] дини в ній досліджені у працях Ортеги-і-Гассета, Е. Канетті. І Останній у книзі "Маса і влада" відзначає почуття впевненості людини у масі, рівність і стирання розбіжностей між ж людьми у ній, полегшення, вихід за межі своєї особи тощо. Водночас маса піддається почуттю переслідування, ніколи не відчуває, що наситилася, безсила втриматися.

Уявлювана рівність людей у масі насправді є нерівністю, їй притаманна особлива збудженість, гнівна роздратованість стосовно ворогів. "Маса завжди являє собою щось на зразок 1 обложеної фортеці, але обложеної подвійно: є ворог, який стоїть перед її стінами, і є ворог у власному підвалі". Масове психологічне почуття не може відобразити сутності політичних процесів, а є лише формою вираження

громадської думки, з якою не можна не рахуватися.

Заклики з маси мають емоційний, здебільшого неконструктивний характер, розрахований на буденну свідомість людей, їхнє невдоволення суспільно-політичним життям. У буденній свідомості помітна втрата людиною індивідуальних переконань, орієнтацій, що за умови низької політичної культури лише посилює суперечливість індивідуальної свідомості. Психологічний компонент свідомості людей може швидко змінюватися від мітингу до мітингу, від оратора до оратора.

Незважаючи на відкритість маси, головний шлях психологічного оновлення свідомості людей пролягає крізь свідомість окремої людини. Політична психологія вивчає політичні процеси опосередковано — через людей, їхню діяльність. Різні форми відображення політики у психіці людей опосередковані їхньою діяльністю. Тому спочатку слід виявити індивідуальну ментальність людини. Труднощів тут чимало. На особистісному рівні психологи виділяють такі бар'єри: настанову на збереження досягнутого, абсолютизацію одержаних результатів, задоволеність своїм становищем (бар'єр задоволеності); сумнів у можливості позитивних змін (бар'єр сумніву, скепсис); прагнення людини чітко розрахувати, що вона здобуває, а що втрачає у ході змін (бар'єр "рахувальника"); звикання до певних операцій, умов роботи і неготовність до нових (бар'єр стереотипу, навички, звички); побоювання того, що зміни можуть обернутися проти самої людини, створять нові труднощі й проблеми, сумнів у тому, що її особисте щастя мало що змінить у загальному стані речей (бар'єр "маленької людини"); підкорення більшості, залежність від неформальних груп, схильних до збереження існуючого становища (бар'єр конформізму).

Подолання цих бар'єрів значною мірою визначається культурою людини, одним з видів і форм якої є політична культура.

Політологія - Дзюбка:Розділ VI. СВІТОВА ПОЛІТИКА ЯК СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Політологія - Дзюбка:6.2. Принципи міжнародного праваПрудон зазначав, що душею історії є принципи. Будь-який предмет має свою ідею, отже, свій принцип і свій закон; будь-яке явище відповідає якійсь ідеї; ніщо не відбувається в світі, не виражаючи якоїсь ідеї, — все це аксіома новітньої філософії... На принципах ґрунтується все життя народів і все моральне значення їхнього побуту; в ім'я принципів здійснюють державні перевороти; заради них вмирають і відроджуються спільноти.

Міжнародне право — це сукупність норм і принципів, які регулюють усю систему міжнародних відносин, а також взаємодію в межах окремих груп або на двосторонніх засадах. Норми міжнародного права пов'язують між собою держави. Відповідно до взятих зобов'язань уряди впорядковують внутрішнє законодавство згідно з міжнародними угодами і договорами, нормами та принципами.

Принципи міжнародної політики й міжнародного права мають вищу юридичну силу порівняно з іншими нормами міжнародного права та зобов'язаннями за

міжнародними угодами. Це фундаментальні правила, які відображають сутнісний зміст міжнародних відносин. Вони закріплюють засади сучасних систем міжнародних відносин і міжнародного права, сприяють нормальному функціонуванню й розвитку цих систем.

Своє втілення принципи міжнародної політики дістають у міждержавних угодах. Головним міжнародно-правовим документом сучасності, в якому сформульовані головні принципи міжнародного права й передбачені заходи щодо їх дотримання, є Статут Організації Об'єднаних Націй, прийнятий у 1945 р. п'ятьдесятьма державами-засновниками ООН. Найважливіші принципи сучасної міжнародної політики викладені також у "Декларації про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх зносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй" (1970 р.). Утвердженню сучасних принципів у практиці міжнародного спілкування сприяли й такі документи Генеральної Асамблеї ООН, як "Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам" (1960 р.), "Декларація про неприпустимість інтервенції і втручання у внутрішні справи держав" (1981 р.) та ін. Важливу роль у розвитку головних принципів, наповненні їх новим змістом відіграв Заключний акт Наради з безпеки й співробітництва в Європі (1975 р.). Конкретизації та визначенню процедур здійснення міжнародних принципів значною мірою сприяють двосторонні угоди держав про співпрацю.

Головними принципами сучасного міжнародного права є мирне співіснування, суверенна рівність держав, рівноправність народів та їх право самостійно визначати свою долю, незастосування сили або загрози силою в міжнародних відносинах, непорушність державних кордонів, територіальної цілісності держав, мирне врегулювання суперечок, невтручання у внутрішні справи держав, сумлінне виконання зобов'язань за міжнародним правом та угодами, загальне поважання прав людини й основних свобод.

Принцип мирного співіснування посідає центральне місце у системі сучасного міжнародного права. Нині міжнародне право може бути ефективним тільки як право мирного співіснування. В ньому втілені найперші загальнолюдські цінності — мир і співпраця. Головною ідеєю цього принципу є те, що держави зобов'язані підтримувати міжнародний мир, заснований на загальновизнаних засадах міжнародних відносин, виявляти толерантність одна до одної, розвивати співробітництво без огляду на належність до різних політичних, економічних і соціальних систем та на рівень розвитку. Цей принцип проголошує право народів жити у безпечному, справедливому й демократичному світі, задає нормативну модель світового порядку, за якою не повинно бути місця насильству й пригнобленню народів у будь-якій формі.

Елементами світового співтовариства, заснованого на засадах мирного співіснування, мають бути мир, правопорядок, безпека всіх держав незалежно від соціально-політичних ознак, поважання інтересів інших країн, право на розвиток, співпраця.

З принципом мирного співіснування безпосередньо пов'язаний принцип

незастосування сили або загрози силою у міжнародних відносинах. Як загальна вимога він був зафіксований у Статуті ООН: "Усі члени Організації Об'єднаних Націй утримуються в міжнародних відносинах від загрози силою та її застосування як проти територіальної недоторканності й політичної незалежності будь-якої держави, так і якимось іншим чином"¹.

Статут ООН визнає правомірність застосування сили лише у двох випадках: для самооборони, якщо відбувся збройний напад на державу (ст. 51) і за рішенням Ради Безпеки ООН у випадку загрози миру, будь-якого порушення миру та акту агресії (статті 39 і 42). Саме в такому порядку міжнародне співтовариство застосувало силу щодо Іраку під час його агресії проти Кувейту.

Принцип незастосування сили вимагає від держав утримуватися від силових методів, пропаганди агресії та війни. Агресивну війну оголошено міжнародним злочином, який тягне міжнародну правову відповідальність держав і міжнародну кримінальну відповідальність осіб.

Одну з найважливіших ідей сучасного міжнародного права — взаємодію рівноправних держав — відображає принцип суверенної рівності держав. Домовлятися можуть тільки рівні. Коли ж у взаємовідносинах і позиціях немає рівності, то вони ґрунтуються не на угодах, а на відвертому чи прихованому підпорядкуванні. Ось чому Декларація про принципи міжнародного права (1970 р.) проголошує, що всі держави є рівноправними членами міжнародного співтовариства незалежно від розбіжностей економічного, соціального, політичного чи іншого характеру; що для всіх країн існує однаковий обов'язок виконувати повністю і сумлінно їх міжнародні зобов'язання й жити в мирі з іншими державами; що всі країни мають бути однаково зацікавлені у розв'язанні загальнолюдських проблем, створенні всеохоплюючої системи міжнародної безпеки, колективної відповідальності держав перед людством. Принцип непорушності державних кордонів полягає у міжнародно-правовому визнанні кордонів, у відмові від будь-яких зазіхань на них. Цей принцип і є підставою для заперечення територіальної експансії у будь-якій формі.

Проблема кордонів особливо гостра для Європейського континенту. Ось чому учасники Наради з безпеки й співробітництва в Європі (1975 р.) у Декларації принципів Заключного акту зазначили: "Держави-учасники розглядають як непорушні всі кордони одна одної, так і кордони всіх держав в Європі, і через це вони утримуватимуться нині й у майбутньому від будь-яких зазіхань на ці кордони".

Принцип територіальної цілісності виключає насильницьке загарбання або зміну належності іноземних територій, а також забороняє протиправно використовувати іноземні території або завдавати їм шкоди.

У Статуті ООН принцип мирного врегулювання суперечок сформульований так: "Усі члени Організації Об'єднаних Націй розв'язують свої міжнародні суперечки мирними засобами таким чином, щоб не піддавати загрозі міжнародний мир, безпеку і справедливість".

Формування принципу невтручання сягає доби буржуазних революцій. Воно

супроводжувалося протиборством, прагненням деяких держав зробити втручання у внутрішні справи правилом міжнародного спілкування. Статут ООН зобов'язує всі держави та інших суб'єктів міжнародного права не втручатися безпосередньо чи опосередковано з будь-яких причин у справи, які належать до внутрішньої компетенції іншої країни.

Сучасну добу характеризує утвердження принципу поважання прав людини як одного з головних принципів міжнародного права. Цей принцип містить універсальне, тобто загальне для всіх, міжнародно-правове зобов'язання держав, незалежно від їх політичних, економічних, соціальних систем та рівня розвитку, поважати й дотримувати права людини та головні свободи усіх індивідів незалежно від раси, статі, мови, релігії тощо.

Дотримуючись перелічених принципів сучасного міжнародного життя — найважливішого імперативу існування людства, — можна уникнути кровопролитних війн.

Суверенність держави, крім інших аспектів, передбачає самостійність її зовнішньої політики. Здобуття Україною незалежності й набуття ознак повноцінної держави, суб'єкта міжнародних відносин відбувалися за складних і суперечливих умов. Це значною мірою визначало характер і зміст її політики на міжнародній арені.

Серед цих умов слід насамперед відзначити радикальні зміни у світовій політиці на зламі 80 — 90-х років. Виникли такі поняття, як "новий міжнародний і політичний порядок", "новий економічний порядок", "новий інформаційний порядок", "деідеологізація міждержавних відносин", "свобода вибору шляхів розвитку", "єдність та взаємозалежність цілісного світу", "верховенство загальнолюдських інтересів". У своїй сукупності вони означають здійснення політики в дусі нового політичного мислення.

Глобальні проблеми, що постали перед людством наприкінці ХХ ст., насамперед загроза ядерної катастрофи, а також суспільно-політична криза у країнах так званого соціалістичного світу, що певною мірою позначилася на розвитку й інших держав, зумовили радикальну зміну курсу, стилю і змісту світової політики у 90-ті роки.

Власне, "новизна" нового політичного мислення, яке зумовило ці зміни, відносна. Ідеї, що становили його зміст, зокрема про необхідність нового співвідношення загальнолюдських, національних і партійно-класових інтересів, про гуманістичні принципи взаємовідносин держав і народів, у тому числі щодо їх ставлення до навколишнього середовища, висловлював ще у 20 — 30-ті роки академік В. Вернадський. Фундаментальні теоретичні положення щодо цих питань формували Нільс Бор (1944 р.), Альберт Ейнштейн (1945 р.), Бертран Рассел та Фредерік Жоліо-Кюрі (1955 р.). Вони містяться у низці документів Руху неприєднання, Пагуошсько-го руху вчених за мир і роззброєння та ін.

Головні ідеї нової філософії міжнародної політики полягають у визнанні світу як суперечливого, але взаємозв'язаного й цілісного розмаїття соціальних і політичних систем;

розумінні суспільства як системи організмів, які можуть і повинні співіснувати; пріоритеті загальнолюдських цінностей щодо класових, станових, національних тощо; багатоваріантності суспільного прогресу; існуванні світу без насильства та воєн; розумінні того, що в сучасному світі немає жодної політичної, економічної, соціальної, ідеологічної чи ще якоїсь проблеми, яку можна позитивно розв'язати, застосовуючи силу чи загрозу силою, й що немає такого питання, яке не можна було б розв'язати мирними, політичними засобами; прагненні до нового, справедливішого світового порядку, до діалогу й співробітництва в інтересах розвитку й збереження цивілізації.

Практичними результатами цих ідейно-теоретичних змін стали: припинення вибухонебезпечного протистояння Сходу й Заходу та відповідних воєнних блоків, об'єднання Німеччини, інтеграційні процеси в Європі, ліквідація режиму апартеїду в Південній Африці, піднесення миротворчої та гуманітарної ролі ООН та ін. Водночас такі зміни супроводжувалися певною нестабільністю в світі, розгортанням кровопролитного громадянського конфлікту в колишній Югославії, агресивністю ісламського фундаменталізму, зростанням впливовості правих політичних сил.

Політологія - Дзюбка:6.4. Політичні аспекти глобальних проблем сучасності
Поняття "глобалізм" (від лат. globus - куля, тобто такий, що охоплює всю земну кулю) застосовується для визначення стилю у політиці, коли певне питання розглядається і вирішується у контексті загальних для людства проблем, що стосуються всіх і потребують для свого розв'язання спільних зусиль.

Цей термін у 60-х роках XX ст. запровадили в науку відомі теоретики Римського клубу Е.Ласло, Д.Медоуз, М.Месаро-вич, А.Печчеї та ін. Глобалізація сприяє взаємозв'язку і взаємозалежності всіх країн, "спресовує" світ у єдине ціле, перетворює планету на "світове село" ("global village") із спільними проблемами.

На межі тисячоліть людство зіткнулося з надзвичайно гострими проблемами, які дістали назву "глобальні" і під якими розумітимемо сукупність суперечливих процесів, що є змістом сучасної кризи світової цивілізації. Глобальні проблеми створюють загрозу нормальному розвитку і навіть існуванню країн світу, потребують для відвернення цих катастрофічних наслідків спільних зусиль, тобто мають всеохоплюючий, планетарний, глобальний характер.

Джерела глобальних проблем сучасності можна поділити на дві групи: поглиблення суперечностей між людиною та природою (екологічні, продовольчі, енергетичні та ін.) та у відносинах між людьми (проблеми війни і миру, демографічні кризи, подолання слаборозвиненості, захист та розвиток духовного середовища, боротьба із хворобами, злочинністю тощо). Набуття цими суперечностями характеру глобальних зумовлене безпрецедентним загостренням протиріч людської діяльності, зростанням масштабів її неконтрольованого впливу на природне та суспільне середовище, реальною загрозою перетворення наслідків цих процесів на невідворотні ("ядерна зима", вичерпання ресурсів, зникнення озонового шару та ін.).

Як самі глобальні проблеми сучасності, так і визначення шляхів їх розв'язання

мають комплексний характер, і це потребує не лише глобальної інтеграції зусиль всіх країн світу, а й, відповідно до вчення В. Вернадського про ноосферу, інтеграції філософських, політичних, природничих та техніко-економічних знань. А відтак необхідна докорінна зміна парадигми світової політики: відхід від конфліктної, конфронтаційної орієнтації, перехід до глобального конструктивного співробітництва на засадах визнання пріоритету загальнолюдських цінностей, спільний пошук ефективних шляхів виходу із тієї кризи, у яку людство потрапило внаслідок власної життєдіяльності.

Сягнувши надзвичайно високого рівня пізнання і розвитку, суспільство тим самим створило реальну загрозу своєму існуванню. Йдеться про інтенсивне якісне і кількісне знищення природних умов та ресурсів, необхідних і достатніх для існування живого, передусім людини. За прогнозами учених Римського клубу, за збереження наявних тенденцій у взаємодії суспільства і навколишнього середовища, вже через 35 — 40 років може розпочатися масове вимирання землян.

Вперше системний підхід до проблеми людини і природи запровадив у доповіді на загальних зборах ООН У. Тан у 1969 р. Він кваліфікував демографічний вибух, вичерпування природних ресурсів і забруднення довкілля як насування глобальної катастрофи. Сучасна політологія до числа глобальних відносить проблеми, які:

- > за своєю суттю зачіпають інтереси, а в перспективі – й майбутнє всього людства (це проблеми загально люд ського характеру);
- > набувають всесвітнього характеру, тобто виявляють себе як об'єктивний чинник розвитку суспільства в усіх регіонах світу (це проблеми загальнопланетарного масштабу);
- > загрожують усьому людству, якщо не будуть своєчасновирішені (це проблеми, які безпосередньо впливають намайбутнє роду людського);
- > вимагають для вирішення об'єднання зусиль усіх держав і народів (це проблеми природничо-наукові, науково-технічні і соціально-політичні, які неможливо вирішити в місцевому або регіональному масштабі).

Слід зауважити, що проблеми, які ми називаємо глобальними, виникли дуже давно. Поява людини на Землі призвела до масштабної кризи в тодішній екосистемі: зникла половина видів тварин, що були для пралюдини конкурентами або можливою здобиччю. Таку кризу в екології (науці про взаємодію організму із середовищем) називають компонентною. Надалі людина час від часу спричиняє появу криз такого типу. Зростаючі можливості добування їжі викликали збільшення кількості людей, а отже, й екологічного тиску на середовище, що призвело до зменшення його біологічної продуктивності. Так склалися екологічні передумови для неолітичної революції — переходу від збиральницького способу ведення господарства до продуктивного. Проте зростаюча ефективність суспільного виробництва обертається для природи новими екологічними кризами. Історія свідчить, що втрата контролю над природним середовищем має катастрофічні наслідки для держав, націй і цивілізацій у цілому, які при цьому випадають з історичного контексту.

Отже, глобальні проблеми мають соціоприродний характер і виникають

здебільшого як наслідок споживацького ставлення суспільства як до людини (головної продуктивної сили), так і до природи (як до об'єкта експлуатації).

Глобальні проблеми мають різне походження і відображають різні сфери життєдіяльності людей: рівень розвитку продуктивних сил, стан і якість навколишнього середовища, кардинальні питання світової політики, міжнародних відносин тощо. Водночас усі вони тісно взаємопов'язані, впливають одна на одну, мають системний характер. Тому недооцінка навіть однієї з цих проблем недопустима, оскільки може викликати ланцюгову реакцію загострення інших.

Характер і ступінь впливу глобальних проблем на життя світу різний. Деякі з них внаслідок свого загострення набувають дедалі більше політичного забарвлення, а відтак виникає відносно самостійна, цілісна сфера всеохоплюючих політичних зв'язків у процесі політичної діяльності. Глобальні політичні відносини формуються на міжнародній арені без єдиного центру політичної влади і є рівнодійною взаємозв'язків усіх суверенних держав, що розвиваються в умовах боротьби та співробітництва, незгод і компромісів, скептицизму й довіри, негативізму й конструктивізму, напруження й розрядки.

Для глобальних проблем характерним є їх динамізм, можливість як збільшення, так і зменшення їхньої кількості, а також посилення або послаблення гостроти. З одного боку, з розвитком наукових знань, техніки й технології з'являються нові методи контролю за природними процесами, нові можливості впливу людини на природу. З другого - розвиток науки, прогрес виробництва, розвиток міжнародного співробітництва сприяє вирішенню деяких глобальних проблем. Як бачимо, динаміка глобальних проблем має суперечливий перебіг.

Проте для вирішення загальнопланетарних проблем є перешкоди об'єктивного характеру саме тому, що по своїй суті ці проблеми зачіпають все людство в цілому, а тому і вирішити їх можна лише в загальносвітовому масштабі, що значно ускладнює прийняття рішень.

Суб'єктивними перешкодами є несвоєчасне прогнозування можливих наслідків техногенних перетворень. Поза увагою залишаються проблеми, які, на думку політиків, не мають сьогоденного політичного значення (наприклад, рекультивація земель, біологічне очищення використаних вод, утилізація відходів). Глобальні проблеми, якщо їх своєчасно не вирішити, можуть не лише загальмувати розвиток суспільства, а й підірвати основи його існування.

Розглянемо ключові глобальні проблеми сучасності. Традиційне спрямування економіко-технологічного розвитку цивілізації призвело до глобальної екологічної кризи.

Визначальними елементами природи, що оточує нас, є: атмосфера — газоподібна оболонка Землі, гідросфера - сукупність усіх вод земної кулі (океанів, морів, льодовиків, підземних вод, річок і озер), літосфера - зовнішня тверда оболонка Землі — ґрунти і надра, біосфера — цілісна геологічна оболонка Землі, тобто форма існування життя на планеті.

Коротко розглянемо їх сучасний стан.

Дані ООН свідчать, що в атмосферу щорічно викидається 100 млн т оксиду сірки;

70 млн т оксиду азоту; 180 млн т оксиду вуглецю; 70 млн т неочищених отруйних газів; 60 млн т завислих частинок; 700 тис. т фреонів (сполук важких металів); 500 тис. т свинцю; 10 тис. т ртуті.

Встановлено, що 80 % кисню постачає в атмосферу морський фітопланктон, 20 % — тропічні ліси та інша рослинність. Але ця рівновага порушена антропогенними чинниками. Щорічна кількість кисню в атмосфері зменшується на 10 млрд т (цього вистачило б для дихання кількох десятків мільярдів чоловік). А промисловість, наприклад, США, Японії та ФРН взагалі живе за рахунок інших, бо споживає кисню більше, ніж його утворюється на територіях цих країн.

Виникла реальна загроза зміни клімату і порушення енергетичного балансу планети, що пов'язано із значним виділенням вуглекислого газу. У повітрі циркулюють створені людиною отруйні речовини, які призводять до мутагенного забруднення. Так, якщо в 1945 р. було зареєстровано 0,7 % народжених з цієї причини неповноцінних дітей, то нині — понад 10 % немовлят народжуються із спадковими дефектами. Це реальна загроза генофонду людства.

Гідросфера землі - найбільш вразливий компонент навколишнього середовища. З розвитком хімічної, нафтохімічної, гірничорудної, целюлозно-паперової промисловості та комунікацій склад води швидко погіршується. Відбувається дестабілізація Світового океану - загальна маса забруднюючих відходів становить мільярди тонн на рік. Виснажуються джерела прісної води. Якщо в стародавні часи споживання води на душу населення становило 12 — 18 літрів на добу, то сьогодні - від 200 до 400 літрів. Нині мільйони жителів Землі фактично не мають доступу до питної води, а 1,7 млрд чол. вживають забруднену, що і призводить часто до смертних наслідків (близько мільйона щорічно).

Спостерігається дедалі більша ерозія і засолення ґрунтів, наступ пустель, що свідчить про критичний стан літосфери. Загальна площа орних земель суші становить близько 1,5 млрд га (10—11% площі суші). Резерви сільськогосподарських угідь уже повністю вичерпані. На кожного жителя планети припадає 0,4 га орної землі.

Інтенсивне використання земних надр призводить до їх виснаження. За період з 1945 по 1995 рр. людство підняло на-гора стільки сировини, скільки за всю свою попередню історію. Середньорічний обсяг видобутих корисних копалин становить 25 — 30 т на одного жителя Землі. Підраховано, що невичерпних ресурсів практично немає. Так, алюмінію вистачить на 570 років; заліза — на 250; олова, міді, цинку — на 25 — 35; золота, срібла, нікелю — на 50 років.

І Проблема охорони і раціонального використання природних ресурсів глобальна ще й тому, що всі держави взаємопов'язані і взаємозалежні у питанні забезпечення сировиною й енергією. Вона загострюється і вкрай нерівномірним розміщенням корисних копалин на планеті. Майбутнє Землі багато в чому залежить від того, чи зуміють налагодити свої взаємовідносини країни, що мають запаси природних ресурсів, і ті, що їх лише споживають. Особливої гостроти набуває енергетична проблема - щорічне споживання енергоресурсів перевищує 10 млрд т умовного палива (для порівняння ця цифра у 60-х роках XX ст. становила 2,7 млрд т).

Енергетичний баланс світу на 60 % складається з нафти й газу, запаси яких швидко вичерпуються. Необхідна структурна зміна в енерго-користуванні, а саме перехід на ядерну енергетику, використання природних явищ - вітру, сонця, припливів і відпливів, упровадження енергозберігаючих технологій.

Біосфера— це стійка динамічна система, рівновага в якій встановилася в основних своїх рисах й незмінно діє впродовж сотень мільйонів років. Поява на Землі людини докорінно змінила хід еволюції біосфери. Нині на планеті загрожує зникнення близько 20 — 25 тис. видам рослин (усього їх налічується 400 тис. видів, з яких 1,5 тис. — культурні рослини). Фауна Землі налічує 2 млн видів тварин. Підраховано, що за останнє тисячоліття на планеті вимерло чи було знищено понад 140 видів птахів і понад 100 видів тварин. Під загрозою знищення опинилось близько 600 видів птахів. Отже, людська діяльність, особливо з часу, коли вона зорієнтувалася лише на корисність та споживацтво, стала важливою причиною трансформації біосфери Землі.

і Кожна країна по-своєму сприймає та переживає екологічні проблеми, оскільки вони є наслідком насамперед попередніх стратегій природокористування, загальносуспільних відносин, підходів до прийняття та впровадження рішень, і

Стан природного середовища в Україні явно незадовільний, а подекуди і загрозливий. Структурна деформація народного господарства, коли перевага надавалася розвитку сировинно-видобувних і металоливарних — досить брудних і екологічно надзвичайно небезпечних галузей промисловості — одна із основних причин забруднення території України. Наприклад, у Кривому Розі на кожного жителя припадає 1,6 т шкідливих речовин, що становить 10,1 % усієї кількості викидів в Україні.

Головними забруднювачами атмосферного повітря в Україні є підприємства металургії — 33 % від загального об'єму викидів, енергетики — 30, вугільної промисловості — 10 та хімічної — 7 %.

Водні артерії України мають величезне значення, проте гігантоманія перетворила основну річку — Дніпро на каскад водосховищ, внаслідок чого повноводна, зі стабільною екосистемою, третя за розмірами ріка в Європі, втратила свої незліченні багатства: заплавні луки, безмежні пасовища, сади, ліси, українські родючі чорноземи, флору і фауну, сотні сіл, а з ними — тисячолітню культурну самотність мешканців.

Ґрунти та надра України перебувають у критичному стані. Маючи найкращі у світі чорноземи, унікальні природні умови, Україна зараз ледве зводить кінці з кінцями. Ґумус втрачається, врожайність падає, виснажені, засолені й захімізовані ґрунти деградують.

І Несприятлива екологічна ситуація в Україні призвела до погіршення стану здоров'я населення. На думку вчених, чинники, що формують здоров'я сучасної людини, розподіляються так: спосіб життя — 53 %, екологія — 21, спадковість — 16, система охорони здоров'я — 10 %. Статистика свідчить, що рівень загальної захворюваності в Україні — один із найвищих серед країн колишнього Радянського Союзу. Лише один із чотирьох-п'яти дітей може вважатися цілком

здоровим. f Аварія на Чорнобильській атомній електростанції у 1986 р. негативно вплинула на загальну ситуацію в державі. Аварія на ЧАЕС — найбільша техногенна й екологічна катастрофа, в результаті якої понад 41 тис. кв. км території було забруднено радіонуклідами. Зона відчуження становить серйозну загрозу для навколишнього середовища внаслідок наявності 800 поховань радіоактивних відходів із загальною активністю понад 200 кКі. г

і Пріоритетом національної політики України є перехід до збалансованого розвитку, в результаті якого поліпшення якості життя населення не супроводжувалося б незворотним порушенням життєпідтримуючих функцій природних систем. Захист навколишнього середовища, поза суто технологічним, має й украй значущий політичний аспект. У комплексі питань, що постають для України в цьому контексті, належить враховувати і політичні реалії сьогодення в країні. Нам ще потрібно виробляти культуру демократії, в тому числі й екологічну.

Наслідком глобалізації екологічних проблем є глобалізація і самої екологічної політики, оскільки виникає нагальна потреба брати до уваги та узгоджувати національні, регіональні, корпоративні та інші інтереси щодо використання глобальних ресурсів і простору, а також визначити міру відповідальності. Всі соціально-економічні і політичні структури на планеті найближчими десятиліттями будуть так чи інакше зачеплені екологічною кризою, що поглиблюється. Саме тому соціальна і демократична, правова держава має стати також державою екологічною для гарантування прав громадян проживати у здоровому природному середовищі.

Світ уже почав планувати радикальні заходи щодо цього. У 1992 р. в Ріо-де-Жанейро на "Загальнопланетарному самі-ті" (Конференції ООН) з природного середовища і розвитку (Ріо-92) було задекларовано принципи стійкого екологічно безпечного розвитку та прийнято два історично важливих документи:

"Декларацію у справі природного середовища і розвитку" і "Глобальну програму дій — Порядок денний 21" (Агенда-21). приведення до вимог екологічного імперативу та геополітичних умов структури національної економіки;

- > зменшення до екологічно обґрунтованого рівня розораності сільськогосподарських угідь;
- > розв'язання проблеми каскаду Дніпровських водосховищ;
- > відновлення родючості ґрунтів;
- > розв'язання проблеми централізованого водозабезпечення населених пунктів тощо.

Для реалізації цих завдань слід мати чітку, обґрунтовану, сприйнятту українським суспільством державну стратегію дій на засадах стійкого розвитку — як на сьогодні, так і на більш віддалену перспективу. Необхідна стратегічно виважена, науково обґрунтована екологічна державна політика, яка може бути засобом забезпечення права майбутніх поколінь на гідні умови життя.

Екологічна політика — це система засобів і заходів, пов'язаних із впливом суспільства на природу і спрямованих на забезпечення екологічно-збалансованого

розвитку і цивілізованості. При такому підході екологічну політику поділяють на дві групи взаємопов'язаних завдань : перша — забезпечення умов існування людини, друга — формування культури життя.

Ефективність заходів законодавчої, виконавчої та судової влади залежатиме від її здатності усвідомлювати екологічні проблеми і відповідним чином на них реагувати. Компетенція представників влади повинна розширюватись за рахунок екологічної свідомості, без якої екологічні проблеми не будуть вирішені.

Конструктивні заходи, спрямовані на запровадження основ екологічної політики, мають бути вжиті на всіх рівнях соціуму, в кожному місті, в кожному домі, тільки це сприятиме готовності людей діяти відповідним чином і на глобальному рівні.

Отже, реалістичність здійснення екологічної політики, головною метою якої є заміна антагоністичних відносин між природою і суспільством на відносини доповненості, згармонізованості, залежить від поставлених цілей, завдань, засобів, методів, умов, природоохоронного потенціалу і вибору ефективних шляхів його використання.

Найважливішими напрямками екологічної політики є такі:

- > допустимі форми використання природоохоронного потенціалу на основі планування, стимулювання та контролю з боку держави;
- > створення та впровадження екологосумісних технологій;
- > моніторинг, експертиза, гласність;
- > виховання дбайливого ставлення до природи у всіх громадян тощо.

Кожна країна розробляє свої специфічні напрями екологічної політики.

Демографічна та продовольча проблеми набули нині загальносвітового масштабу.

Зростання населення — складовий чинник сьогочасної екологічної ситуації.

Кількість його від 3 млрд у 1959 р. сьогодні становить понад 6 млрд чол. При цьому 9/10 приросту зумовлені демографічним вибухом у країнах Азії та Латинської Америки, де злиденність і екологічна деградація вже досягли крайніх меж. За прогнозами, через 40 — 50 років населення планети подвоїться.

Демографічний чинник є одним з визначальних і для забезпечення стабільного й безпечного розвитку держави. Наприклад, у Кенії, де проживає 27 млн чол., через тридцять років, за прогнозами, житиме 50 млн, в Єгипті, при нинішніх 55 млн, буде вже 100 млн чол. Ці та багато інших країн вже гранично напружують свої природні ресурси, що загрожує цілісності екосистем. У деяких державах і регіонах масовий голод з періодичного перейшов у хронічний — на планеті голодує майже 1 млрд чол.

Аналізуючи сучасну демографічну ситуацію в Україні і порівнюючи статистичні дані з іншими країнами, бачимо кризу іншого порядку. За основними показниками природних змін населення — народжуваності, смертності, приросту, Україна відстає не лише від країн Заходу, а й від республік колишнього СРСР. За рівнем народжуваності вона посідає передостаннє місце серед європейських країн, за смертністю населення — друге місце серед країн континенту.

Загрозою для перспектив розвитку нації стають обсяги й темпи депопуляції, тобто абсолютного зменшення населення внаслідок перевищення кількості померлих

над кількістю народжених.

В результаті зниження народжуваності населення країни "старіє". Кількість осіб похилого віку в 1995 р. становила понад 1/5 всього населення.

Ця ситуація викликала необхідність розробки комплексної науково обґрунтованої демографічної політики, вироблення ідеології демографічного розвитку України.

Ще однією глобальною демографічною проблемою стала проблема імміграції.

Міграція як процес переселення народів існувала завжди, але явище, коли змінюють своє постійне місце проживання одночасно мільйони людей, виникло у ХХ ст. з початком світових війн, поглибленням розриву між рівнями життя населення різних країн і континентів.

Особливо потрібно зважити на те, що певні конфлікти в одному регіоні призводять до одночасного переселення мільйонів людей з місць виникнення конфліктів практично по всій планеті. Наприклад, війна в Афганістані, конфлікти в Ірані, Югославії призвели до виїзду з цих країн сотень тисяч людей. Яскравим свідченням того, що імміграційна проблема та проблема біженців, набули глобального характеру, є створення в межах ООН окремого структурного підрозділу — Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців.

В Україні риси глобальної проблеми імміграції виявляються передусім в тому, що значна кількість іноземців, які приїждять з усіх куточків планети, особливо з Азії, потребують відповідної допомоги в забезпеченні житлом, харчами, медичним обслуговуванням, освітою тощо. Значний приплив до України осіб з абсолютно відмінними релігійними, етнічними та етичними переконаннями підвищує вірогідність виникнення додаткової соціальної напруженості в державі. З другого боку, відбувається відтік з України переважно інтелектуального потенціалу нації. Згідно із статистичними даними, лише у першому кварталі 1996 р. за межі України виїхало більше 50 тис. чол.

Імміграція залежить не лише від наявності конфліктів у тій чи іншій частині світу, а й від різкого поглиблення нерівномірності в економічному розвитку різних країн: в одних панує хронічний голод, немає найелементарніших умов для існування, а в інших — національний доход на душу населення перевищує доход бідніших країн у тисячі разів. Таке становище підштовхує мільйони людей до пошуку кращих умов життя шляхом переселення до економічно більш розвинених країн.

У світі з 200 держав більш як 140 катастрофічно відстають у своєму розвитку. Водночас їх потенціал досить значний: 60 % світових розвіданих корисних копалин, 60 % придатних для користування земель, на яких проживає майже 2/3 населення Землі.

Розрив у рівні життя людей у розвинених і відсталих країнах має тенденцію до поглиблення. Це передусім пов'язано з географічно-кліматичними умовами, економічною, соціальною, медичною незахищеністю, політикою неоколоніалізму. Для подолання відсталості слаборозвинутих країн необхідно:

> створити новий, справедливий міжнародний порядок, який гарантував би економічну і соціальну безпеку кожній державі;

> суттєво збільшити витрати на освіту та охорону здоров'я за рахунок зменшення військових витрат (наприклад, вартість одного літака Су-27 — понад 35 млн дол., а сучасний авіаносець коштує 2000 млн дол.);

> створити нову систему міжнародно-правових угод і договорів, яка б передбачала міжнародну допомогу та інтеграцію слаборозвинених країн в міжнародні структури.

Відвернення війни та забезпечення ненасильницького миру — ще одна ключова глобальна проблема людства. Вчені відмічають три основні тенденції сучасного світу: переростання локальних війн у глобальні (світові), зростання кількості загиблих серед цивільного населення та вступ людства в космічно-ядерну еру.

Статистика свідчить: у світі нагромаджено стільки різних ядерних боєзарядів (близько 60 тис. загальною потужністю приблизно 55 тис. мегатонн), що ними можна багаторазово знищити все живе на Землі. Саме тому без'ядерний світ — не тільки вища соціальна цінність, а й необхідна попередня умова для вирішення всіх глобальних проблем сучасності, бо в ядерній війні не буде ні переможців, ні переможених.

Сучасна ядерна політика більшості держав спрямована на мирне використання атомної енергії. Понад 160 країн, в тому числі і ядерні держави — Велика Британія, Китай, Франція, Росія, США, — є учасниками Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. У 1995 р. до нього приєдналася й Україна, взявши на себе зобов'язання передати Росії для знищення залишену від СРСР ядерну зброю. Відповідно до Договору ядерні держави позбавлені права продавати, передавати ядерну зброю та технологію її виробництва іншим країнам і розміщувати її на території інших країн без їхньої згоди.

Проте на сьогодні все ще зберігається реальна загроза поширення ядерної зброї, а також сучасних ядерних і ракетних технологій, ще не створено належних гарантій від можливого потрапляння ядерної зброї в розпорядження авантюристських, екстремістських правлячих режимів і угруповань.

Отже, важливим є сприйняття світовим співтовариством принципів запобігання ядерному конфлікту:

> війна не може бути засобом вирішення конфлікту;

> світ багатоманітний — відмінності в суспільному ладі чи ідеології не повинні бути перешкодою на шляху виживання планети;

> щоб вижити, людство повинно ліквідувати ядерну зброю і не допустити мілітаризації космосу;

> безпека одних країн не може бути досягнута за рахунок безпеки інших;

> вища цінність — життя і здоров'я людини, яка повинна мати гарантоване право на безпечне життя.

Історичний поступ підвів людство до якісно нового і дуже відповідального рубежу. Науково-технічний прогрес, зростаюча акумуляція знань, що дає можливість людині впливати на природу, близькість вичерпання невідновлюваних природних ресурсів, поглиблення диспропорції між видобуванням, виробництвом і споживанням інших їх видів, зміна кліматичного балансу Землі, забруднення

навколишнього середовища, зміна демографічної ситуації, голод та епідемії, війни — все це збільшує відповідальність людини за наслідки своїх дій.

Зважаючи на це, світова політика все більше зосереджує увагу на позитивному вирішенні глобальних проблем людства. Визначено коло стратегічних цілей, які підкріплюються політичними запобіжними засобами для більш швидкого й ефективного їх досягнення.

Велика роль у цьому належить ООН та її спеціалізованим міжнародним організаціям — ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури), ЮНЕП (Програма ООН з навколишнього середовища), ВООЗ (Всесвітня організація з питань охорони здоров'я), регіональним комісіям ООН, міждержавним регіональним організаціям.

Значна роль у створенні нового світового економічного порядку, у стабілізації світових ринків сировини, стабілізації світового населення, подоланні відсталості належить МБРР (Міжнародному банку з реконструкції і розвитку) і НСЕРП (програмі з підтримання нового світового економічного порядку). Особлива роль у розвитку міжнародного співробітництва в галузі мирного використання атомної енергії, глобального моделювання і моніторингу належить МАГАТЕ (Міжнародне агентство з атомної енергетики).

Глобалізація потребує і глобального, планетарного мислення як синтезу багатьох загальнолюдських цінностей, як відповіді на глобальні виклики сучасності. Тільки новий гуманізм здатний забезпечити подолання тих глобальних проблем, що постали перед людством. Перетворення прав людини в одне із центральних питань світового розвитку є очевидною прикметою формування глобального громадянського суспільства.